भाषालोक

भाषा आयोगको

सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

२०८२

वर्ष ५ अङ्क १ चैत २०८२

भाषा आयोग

शङ्खमूल, काठमाडौं

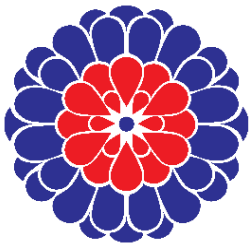

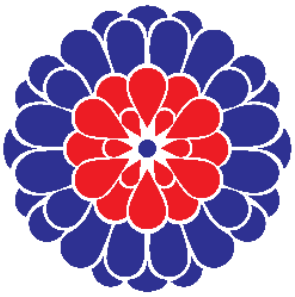

भाषालोक

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल, २०८२

प्रकाशकः भाषा आयोग
शङ्खमूल, काठमाडौं, नेपाल
फोन नं.: ०१-५२४२२३३, ०१-५२४२५३४, ०१-५२४२०४६
अडियो नोटिस बोर्ड नं. : १६१८०७०७२४२७२
इमेलः language.commission2016@gmail.com
वेबसाइट : www.languagecommission.gov.np

भाषालोक

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल, २०८२
ISSN: 3101-0941 (Print)

संरक्षक
मा. डॉ. गोपाल ठाकुर
अध्यक्ष, भाषा आयोग

प्रधान सम्पादक
मा. डा. पुष्कर्राज भट्ट

सम्पादक मण्डल
मा. कृष्णप्रसाद न्यौपाने
मा. मातृकाप्रसाद पोखरेल
डा. लोक बहादुर लोप्चन

कार्यकारी सम्पादक
श्री रमेश प्रसाद मैनाली
सचिव, भाषा आयोग

सम्पादन सहयोगी
उपसचिव रमा अर्याल पन्थी
उपसचिव कमला भण्डारी पाण्डे
उपसचिव विमला काफ्ले
उपसचिव गोविन्द प्रसाद पौडेल
उपसचिव विरबहादुर बोहरा
शाखा अधिकृत कमल बहादुर क्षेत्री
कम्प्युटर अपरेटर एलिना काफ्ले
कम्प्युटर अपरेटर राकेश साह

भाषालोक

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल, २०८२
ISSN: 3101-0941 (Print)

प्रकाशक
भाषा आयोग
शङ्खमूल, काठमाडौँ

© भाषा आयोग
शङ्खमूल, काठमाडौँ

प्रकाशनः चैत २०८२

यस सामग्रीमा समावेश भएका विचारहरू लेखक वा प्रस्तोताका निजी कुरा हुन्, यसबाट आयोगको औपचारिक धारणा वा विचारको प्रतिनिधित्व गरिएको मानिँदैन। यस जर्नलका सम्बन्धमा कुनै सुझाव भएमा भाषा आयोगको इमेल ठेगाना language.commission2016@gmail.com मा पठाउनु हुन वा आयोगमा उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुन अनुरोध छ।

प्रकाशकीय

भाषा सञ्चारको माध्यम मात्र नभएर सभ्यता र संस्कृतिको संवाहक पनि हो। बहुभाषिकता नेपालको वैशिष्ट्य हो। नेपालका भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्दै भाषालाई जीवन्त राख्न नसकेमा हाम्रा मौलिक सभ्यता र संस्कृति क्रमशः लोप हुँदै पहिचान नै सङ्कटमा पर्ने हुन सक्दछ। यसै तथ्यलाई मध्यनजर गरी नेपालको संविधानको धारा २८७ मा भाषा आयोग गठनसम्बन्धी व्यवस्था गरी भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास सम्बन्धमा स्पष्ट जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ। संविधानप्रदत्त जिम्मेवारी तथा भाषा आयोग ऐन, २०७४ का प्रावधानअनुरूप स्थापनाकालदेखि नै आयोगले सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारणका आधार तयारी; भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकास; मातृभाषाको स्तर मापन र शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यताको अध्ययन तथा भाषा पुस्तान्तरणका लागि भाषा कक्षा सञ्चालन, लोकवार्ता सङ्कलन, नेपालका सबै भाषाहरूको प्रविधियुक्त अभिलेखन, समाज भाषावैज्ञानिक सर्वेक्षण, भाषा एवम् लिपिको अध्ययन-अनुसन्धान लगायतका क्षेत्रमा कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ।

भाषा आयोगले संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाट सन् २०२२ देखि २०३२ को दशकलाई अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी भाषा दशकका रूपमा मनाउन गरिएको घोषणालाई समेत मध्यनजर गर्दै भाषा विज्ञहरूका अनुसन्धानमूलक लेखहरूलाई सङ्कलन गरी वार्षिक पत्रिकाको रूपमा २०७८ देखि प्रकाशन गर्दै आएको **भाषालोक** यस वर्ष २०८२ देखि सहकर्मी-समीक्षित जर्नलको रूपमा प्रकाशन गर्ने जमर्को गरेको छ। सामान्यतया नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाहरूमा प्रकाशित हुँदै आएको **भाषालोक**लाई व्यावहारिक रूपमै बहुभाषिक बनाउने गरी यस अङ्कमा नेपाली खण्डमा ७, भोजपुरी खण्डमा १ र अङ्ग्रेजी खण्डमा ६ गरी विद्वान लेखकहरूबाट प्राप्त १४ वटा लेखहरू समावेश गरिएका छन्। यस अङ्कमा नेपालको संविधानले आयोगलाई तोकेका जिम्मेवारीअनुरूप लेखहरू प्रस्तुत गरिएका छन्। यसअनुसार क्रमशः सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण, भाषाको संरक्षण तथा संवर्धन, मातृभाषामा शिक्षा, मातृभाषाको प्रयोग, भाषिक अधिकार, भाषा शिक्षणशास्त्र, भाषाको परिचय, ऐतिहासक भाषाविज्ञान तथा भाषा र लोकवार्ता सँग सम्बद्ध लेखहरू रहेका छन्।

यस जर्नलको प्रकाशन कार्यमा लेखहरूको संयोजन र सम्पादन गरी पुस्तकाकारमा ल्याउन सहयोग पुऱ्याउनु हुने प्रधान सम्पादक आयोगका मा. सदस्य डा. पुष्कर्राज भट्टसहित आयोगमा सम्पादक मण्डलका माननीय सदस्यज्यूहरू कृष्णप्रसाद न्यौपाने, मातृका पोखरेल र कृतिशेष सुरेश मानन्धर तथा अध्ययन अनुसन्धान गरी आफ्ना अमूल्य लेखहरू उपलब्ध गराई गुन लगाउनु हुने सम्पूर्ण विद्वान लेखकहरूप्रति आयोग आभारी छ। त्यसै गरी यस अभीष्टका लागि सम्पादक-मण्डलमा प्राप्त लेखहरूलाई विद्वान सहकर्मी-समीक्षकहरूप्रति आयोग अनुगृहीत छ। कार्यकारी सम्पादकको भूमिकामा रहनु हुने सचिव श्री रमेशप्रसाद मैनाली तथा उहाँभन्दा पहिले निमित्त सचिवको जिम्मेवारीमा रही यस भूमिकालाई अत्यन्तै जाँगर र उत्साहका साथ निर्वाह गर्ने उपसचिव डा. लोक बहादुर लोप्चनका साथै उपसचिवहरू श्री रमा अर्याल पन्थी, श्री कमला भण्डारी पाण्डे, श्री विमला काफ्ले, श्री गोविन्द प्रसाद पौडेल, श्री विरबहादुर बोहरा, शाखा अधिकृत श्री कमल बहादुर क्षेत्री साथै प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा यस कार्यमा सहयोग गर्नुहुने आयोगका सम्पूर्ण कर्मचारीहरू एवम् सामग्रीको कम्प्युटर सेटिङ तथा डिजाइन गर्ने कम्प्युटर अपरेटर भुपेन्द्रप्रसाद जोशी धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ। अन्त्यमा यस जर्नललाई अझ स्तरीय बनाउँदै लैजान आयोग विज्ञ तथा पाठकवर्गबाट अनुसन्धानमूलक लेखहरूका साथै रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्दछ।

अध्यक्ष

भाषा आयोग

यस अङ्कका सहकर्मी-समीक्षकहरू

१. डॉ. गोपाल ठाकुर, अध्यक्ष, भाषा आयोग
२. डा. पुष्कर्राज भट्ट, सदस्य, भाषा आयोग
३. डा. विष्णु सिञ्जाली, अध्येता
४. श्री उदय आले मगर, अध्येता
५. प्रा. डा. लक्ष्मणप्रसाद ज्ञवाली, काठमाडौं विश्वविद्यालय
६. प्रा. डा. विष्णु एस. राई, शिक्षा केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. (अवकाशप्राप्त)
७. प्रा. डा. दानराज रेग्मी, भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. (अवकाशप्राप्त)
८. श्री गोपालजी प्रसाद सर्राफ, पूर्व सदस्य, भाषा आयोग
९. डा. तारामणि राई, उपप्राध्यापक, भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि.
१०. डा. कृष्णराज सर्वाहारी, अध्येता
११. डा. लोक बहादुर लोप्चन, उपसचिव, भाषा आयोग
१२. श्री बद्रीप्रसाद बिनाडी, अध्येता

विषयसूची

नेपाली भाषा

खण्ड एकः सरकारी कामकाजको भाषा

गण्डकी प्रदेशमा गुरूङ भाषाको सरकारी कामकाजमा प्रयोग र भावी कार्यदिशा १-१३
डा. लोक बहादुर लोप्चन

प्रदेश र स्थानीय तहमा भाषाको प्रयोगसम्बन्धी अभ्यासहरू १४-२४
सुरेश मानन्धर

खण्ड दुईः भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा भाषिक जनगणनामा देखिएका परिवर्तनहरू २५-३२
डा. पुष्कर्राज भट्ट

लोपोन्मुख कुसुन्डा संस्कृति र भाषिक अस्तित्वको प्रश्न ३३-४३
डा.पुष्करनाथ रिजाल

खण्ड तीनः मातृभाषामा शिक्षा

मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको अधिकार र उपलब्धि ४४-५४
नवराज सापकोटा

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

सुदूरपश्चिममा डोट्याली भाषाको प्रयोग ५५-७२
रमेश पन्त 'मितबन्धु'

खण्ड पाँचः ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

मध्य-मैथिलीको सहायक क्रिया रूप : नेपालमण्डलका नेवार नरेशकृत नाट्यकृति र गीतिकाव्यको पाठगत विमर्शको परिप्रेक्ष्यमा ७३-८९
प्रा. डा. रामावतार यादव

भोजपुरी भाषा

खण्ड एकः ऐतिहासिक भाषाविज्ञान (भोजपुरी)

भोज, भोजपुर आ भोजपुरी : प्राचीनतम दस्तावेजीकरण ९१-९८
डॉ. गोपाल ठाकुर

ENGLISH LANGUAGE

SECTION ONE: LANGUAGE DESCRIPTION

MAGAHI LANGUAGE AND MAGADH 99-106
BIR BAHADUR MAHATO, PHD

SECTION TWO: SOCIOLINGUISTICS

GEOGRAPHICAL VARIATION AMONG THE THARU OF LUMBINI PROVINCE 107-114
TARA MANI RAI, PHD
DIWAS RAI

SECTION THREE: LINGUISTIC RIGHTS

USE OF MOTHER TONGUE AND LOCAL LANGUAGES IN PUBLIC SERVICE DELIVERY IN NEPAL 115-120
BIMALA KAFLE

SECTION FOUR: LANGUAGE PEDAGOGY

MOTHER TONGUE INCLUSION IN CURRICULUM AND EXPERIENCES OF LOCAL STAKEHOLDERS 121-128
GOVINDA PRASAD PAUDEL

SECTION FIVE: LANGUAGE & GENDER EQUITY

THE ROLE OF FATHERHOOD TO BUILD THE LINGUISTIC IDENTITY OF DAUGHTERS IN NEPAL 129-135
SUDHA MAINALI

SECTION SIX: LANGUAGE & FOLKLORE

CREATIVE BEAUTY OF LANGUAGE IN FOLKSONGS: EXAMPLES FROM THE MAITHILI FOLKSONGS 136-142
VISHNU S. RAI, PHD

नेपाली भाषा

ISSN: 3102-0941 (Print)

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:१-१३, चैत २०८२

गण्डकी प्रदेशमा गुरूङ भाषाको सरकारी कामकाजमा प्रयोग र भावी कार्यदिशा

डा. लोक बहादुर लोप्चन

उपसचिव, भाषा आयोग

lopchan2073@gmail.com

(प्राप्त मितिः २०८२/१०/१२; स्वीकृत मितिः २०८२/१२/०१)

लेखसार

पश्चिमी नेपालको गोरखा, लमजुङ र स्याङ्जा क्षेत्रमा गुरूङ जातिको सघन बसोबास रहे तापनि पूर्वी नेपालको ओखलढुङ्गाको रूम्जाटारसम्म फैलिएको पाइन्छ। नेपालबाहिर भारत, भुटान र म्यानमारसम्म सीमित नभई विश्वका विभिन्न मुलुकमा समेत गुरूङ जातिको छरिएर बसोबास रहेको पाइन्छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार गुरुङ जातिको कुल जनसङ्ख्या ५,४३,७९० (१.८६) रहेको छ जबकि उनीहरूको वक्ता सङ्ख्या ३,२८,०७४ (१.१२) प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसरी गुरूङ जातिमा करिब ६० प्रतिशतले आफ्नो भाषा बोल्दैनन्।

नेपालमा गुरूङहरूको आदिथलो गण्डकी प्रदेशको लमजुङ, कास्की र स्याङ्जा क्षेत्र हो। यस क्षेत्रलाई तमूहरूको सघन बसोबास रहेकाले तमूवानका रूपमा सम्बोधन गरेको पाइन्छ। नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा गुरूङ जाति बाह्रौं र आदिवासी जनजातितर्फ छैटौं स्थानमा पर्दछ। उनीहरू आफूलाई 'तमू' भनेर चिनाउँछन्। तमूहरू तिब्बतको सीमानामा पर्ने मनाङ जिल्लाको सबैभन्दा उच्च ठाउँमा रहेको 'फू' गाउँका बासिन्दा हुन् भन्ने भनाइ रहेको पाइन्छ (गोले, २०८०, पृ. ४८)। गुरूङ भाषाको वक्ता सङ्ख्या ३,२८,०७४ (१.१२) प्रतिशत रहेको छ जबकि उनीहरूको कुल जनसङ्ख्या ५,४३,७९० (१.८६) रहेको छ। यस आधारमा २,१५,७१६ (६०.३३) ले गुरूङ भाषा बोल्दैनन्। यसरी गुरूङ भाषामा भाषिक प्रतिबद्धताको स्तर ३९.६७ प्रतिशत मात्र रहेको पुष्टि हुन्छ। तर उनीहरूको पुख्यौंली भाषिक वक्ताको सङ्ख्या ४,६७,६७७ (१.६०) रहेको छ। यस भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या २३,६८८ (०.०८) पाइएका छन्।

गण्डकी प्रदेशमा गुरूङ भाषाले सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता प्राप्त गरिएसँगै यस भाषाको प्रयोग विस्तार हुने देखिन्छ। तर राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को आधारमा यस भाषाको पुस्तान्तरण सन्तोषजनक रहेको पाइँदैन। यस जातिमा भाषिक वक्ता सङ्ख्या भन्दा नबोल्ने वक्ता सङ्ख्या उच्च रहेको छ जुन गुरूङ भाषाको जीवन्तताका लागि चुनौती बनेको छ। त्यसै गरी यस भाषाको संरचनात्मक विकासको स्तर सरकारी कामकाजको भाषाका आधार पूरा गर्न पर्याप्त देखिँदैन भने समुदायस्तरमा यस भाषाको लेखनका लागि सर्वस्वीकार्य एकल लिपि छनोट हुन सकेको पाइँदैन। तथापि मुलुकमा सङ्घीय शासन पद्धति लागु भई स्थानीय तहसम्म गुरूङ भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि अवसर उपलब्ध छ।

खण्ड एकः सरकारी कामकाजको भाषा

शब्द कुञ्जीः *भाषा पुस्तान्तरण, अपसरण, जीवन्तता, मातृभाषा शिक्षा, भाषिक बफादारिता।*

१. विषय प्रवेश

भाषा मानव भाव र विचार सम्प्रेषणको माध्यम हो तर भाषा कुनै एक जातिको पहिचान, संस्कृतिको संवाहक र ज्ञानको प्राप्तिको ढोका मात्र नभई मानव इतिहासको अभिलेखन र भण्डारको आधार हो (आहुति, २०८२)। यसरी भाषा मानव सभ्यतामा समाज, देश र विश्वका बीच अन्तरसम्बन्धको माध्यम समेत हो। नेपाल बहुभाषिक, बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक र विविधताले भरिपूर्ण देश हो। यहाँ १० धार्मिक समुदाय, १४२ जाति र १२४ भाषाहरू रहेका छन् (जनगणना, २०७८)। नेपालको संविधानको धारा ७ को उपधारा २ मा प्रदेशमा बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एक भन्दा बढी भाषाहरू प्रदेश सरकारको ऐनबमोजिम प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुने प्रावधान रहेको छ। त्यसै गरी उपधारा ३ मा भाषासम्बन्धी अन्य व्यवस्था भाषा आयोगको सिफारिसअनुसार नेपाल सरकारले निर्णय गरे बमोजिम हुने भन्ने स्पष्ट संवैधानिक व्यवस्था छ। संविधानको धारा ३१ को उपधारा ५ मा हरेक बालबालिकाले मातृभाषामा शिक्षा पाउने मौलिक हकको व्यवस्था छ भने धारा ३२ मा हरेक समुदायलाई आफ्नो भाषा, संस्कृति र लिपि समेतको संरक्षण र संवर्धनसम्बन्धी अधिकार रहेको छ।

नेपालको संविधानको धारा २८७ बमोजिम वि.सं २०७३ भदौ २३ मा भाषा आयोगको स्थापना भएको हो। आयोगले संवैधानिक दायित्व पूरा गर्ने क्रममा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस (२०७८) र पूरक सिफारिस (२०८०) समेत नेपाल सरकारसमक्ष पेस गरिसकेको छ। सोही सिफारिसकै जगमा बागमती प्रदेशमा प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८० पारित भई तामाङ भाषा र नेपाल भाषा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु भएको छ। गण्डकी प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ पारित मात्र भएको छैन, यस प्रदेशमा मगर र गुरुङ प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुने क्रममा छ। साथै यस ऐनमा प्रदेशमा बोलिने अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको संरक्षण र विकाससम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरू रहेका छन्। यसरी नेपालमा तामाङ, नेपाल भाषा, मगर र गुरुङ गरी ४ वटा भाषाहरू प्रदेश सरकारी कामकाजका भाषाका रूपमा कार्यान्वयनसँगै आयोगबाट सिफारिसमा सरकारी कामकाजका लागि सिफारिस भएका भाषाहरूमध्ये ३३.३% कार्यान्वयन हुन पुगेको छ।

१.१ समस्याकथन

गण्डकी प्रदेशमा गुरूङ भाषाको सरकारी कामकाजमा के कसरी कुन स्तरसम्म प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा यो अध्ययन केन्द्रित छ। प्रदेश सरकारी कामकाजमा प्रयोगका लागि पूरा गर्नुपर्ने आधारहरू भाषा आयोगबाट निर्धारण भएका छन् जुन आयोगको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७८ मा उल्लिखित छ। सरकारी कामकाजमा प्रयोगका लागि भाषाको संरचनात्मक विकासस्तर पहिचान र स्तरगत विकास एवम् प्रयोग पक्ष मुख्य हुन्। यस अध्ययनमा प्रदेशअन्तर्गतका स्थानीय तहहरूमध्ये कति स्थानीय तहमा यस भाषालाई स्थानीय सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विषयको निक्यौंल गर्न यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

१.२ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यमा गुरूङ भाषाको संरचनात्मक विकास (वर्ण पहिचान, लेख्य पद्धति, पाठ, साहित्य, लिपि) को अवस्था पहिचान गर्नु हो। त्यसै गरी राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को आधारमा गण्डकी प्रदेशका स्थानीय तहहरूमा यस भाषा बोल्ने वक्ताको बाहुल्यताको आधारमा प्रयोग सम्भाव्य स्थानीय तहहरू यकिन गरी सुझाउनु हो। यसका अतिरिक्त यस भाषाको लेखनका लागि देवनागरी र खेमाजस्ता लिपिको प्रयोगको सम्भाव्यतासम्बन्धी विषयलाई समेटेर सुझाउनुमा समेत अध्ययन केन्द्रित छ। प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ मा प्रदेशमा बोलिने अल्पसङ्ख्यक भाषालाई समेत उचित स्थान र सम्मान दिने कानुनी प्रावधानहरू सुनिश्चित गरिएका छन्। त्यसको आधारमा अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई के कसरी यस प्रदेशको स्थानीय तहहरूमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिने हो सोसमेत पहिचान गरी उजागर गर्नतर्फ यो अध्ययन लक्षित छ।

१.३ अध्ययन विधि र सीमाङ्कन

यस अध्ययनमा राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को गुरुङ भाषासम्बन्धी तथ्याङ्कको आधारमा परिमाणात्मक विश्लेषण गरिएको छ। साथै द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा भाषिक पक्षहरूको गुणात्मक पक्षको समेत विश्लेषण गरी अध्ययनको निष्कर्षण निकालिएको छ (योञ्जन, तामाङ, २०८१)। यसरी यो अध्ययनमा प्राथमिक सामग्रीमा आधारित नभई द्वितीयक सामग्रीको अध्ययन र विश्लेषणसहित मिश्रित अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको छ। साथै प्रदेश भाषा ऐनमा गुरूङ भाषाका विभिन्न भेदहरूलाई अनुसूचीकृत गरिएको पाइए तापनि अध्ययनमा ती स्थानीय भेदहरूको विश्लेषण गरिएको छैन। गुरूङ भाषाको सरकारी कामकाजको प्रयोगको मुख्य निकायहरूमा प्रदेशका सरकारी निकायहरू भए तापनि प्रदेशका स्थानीय तहहरूमा समेत प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू के कसरी सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु गर्न सकिने हो भन्ने विषयमा स्थानीय तहमा गुरूङ भाषिक वक्ताको बाहुल्यताको आधारमा क्रमशः पहिलोदेखि तेस्रो स्थानसम्ममा पर्ने स्थानीय तहहरूलाई गुरूङ भाषालाई सरकारी कामकाजको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने स्थानीय तहका रूपमा सूचीकृत गरिएको छ।

सरकारी कामकाजको भाषामा प्रयोगका लागि उक्त भाषाको संरचनात्मक र स्तरगत विकासलाई समेत ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ। यस अध्ययनमा गुरूङ भाषाको संरचनात्मक विकासअन्तर्गत वर्ण पहिचान, लिपि प्रयोग, शब्दकोश विकास, व्याकरण लेखन, साहित्यिक सिर्जनाका अतिरिक्त विद्युतीय साधनमा हुने प्रयोग पक्षलाई हेरिएको छ। अध्ययनमा प्राप्त स्रोत र तथ्यको आधारमा गुरूङ भाषामा मानक निर्धारण भई सर्वस्वीकार्य भाषिक स्वरूप र एकल लिपिको छनोट हुन सकेको पाइँदैन। यसको निमित्त गुरूङ भाषाको विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानको जरूरत पर्दछ जसमा यस भाषाको स्थलगत अध्ययन गरी सूचना सङ्कलन पश्चात मामला विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। यो अध्ययन राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को भाषिक तथ्याङ्कको विश्लेषणमा सीमित रहेको छ।

२. गुरूङ जाति र गुरूङ भाषा परिचय

गुरूङ जातिको बसोबास, भाषाको स्तरगत र संरचनात्मक विकाससम्बन्धी विवरणलाई तल विभिन्न उपशीर्षकहरूमा चर्चा गरिएको छः

२.१ गुरूङ जातिको बसोबास र जनसाङ्ख्यकी

गुरूङ जाति पश्चिमी नेपालको गोरखा, लममजुङ, कास्की, स्याङजा र बाग्लुङ क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका छन्। तथापि उनीहरूको बसोबास देशको विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर रहेको पाइन्छ। उनीहरू चार जात र सोह्र जात गरी दुई समूहमा वर्गीकृत भएको पाइन्छ (विष्ट,२०१५, पृ.९१-९४)। उनीहरू कालीगण्डकी भन्दा पूर्व र बूढागण्डकी पश्चिम क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् भने पूर्वी नेपालको ओखलढुङ्गाको रूम्जाटारमा बसोबास गरेको पाइन्छ (शर्मा,२०४५, पृ.२८९)। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार गुरूङ जातिको जनसङ्ख्या ५,४३,७९ (१.८६) प्रतिशत रहेको छ। यसरी गुरूङ जाति नेपालमा बसोबास गर्ने जातिहरूमध्ये शीर्षक्रमको बाह्रौं स्थानमा पर्दछ।

२.२ नेपालमा गुरूङ भाषाको विकास र प्रयोग स्थिति

नेपालका पश्चिमी क्षेत्रमा गुरूङ भाषा बोल्ने वक्ताको सघनता पाइए तापनि पूर्वका विभिन्न जिल्ला र स्थानीय तहहरूमा गुरूङ भाषा बोलिन्छ। यसबाहेक नेपालबाहिर भारत, भुटान र म्यान्मारलगायतका देशहरूमा गुरूङ भाषा बोलिन्छ। पश्चिमी नेपालका गुरूङहरू आफ्नै गुरूङ भाषा बोल्दछन्। यस भाषामा मनखसेर र टिबटो बर्मन भाषाको प्रभाव परेको पाइन्छ (शर्मा, पृ.२८९)।

गुरूङ भाषाको वर्ण निर्धारण भई लेख्य पद्धतिउन्मुख छ। यस भाषाको लेखनमा देवनागरी र खेमा दुवै लिपिको प्रयोग भइआएको पाइन्छ। यस भाषामा शब्दकोश र व्याकरणहरू प्रकाशित भएका छन्। गुरूङ समुदायको जीवन परम्परा, संस्कार र संस्कृतिसँग सम्बन्धित लोकवार्ताहरू सङ्कलित छन्। यस भाषामा लिखित साहित्यतर्फ विधागत कृतिहरू छिटपुट रूपमा लेखन र प्रकाशन भएको पाइन्छ। गुरूङ भाषाको संरचनात्मक विकासको स्तरलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका १

मगर भाषाका क्षेत्रीय भेदहरूको विकास र प्रयोग स्थिति

क्र.सं.	गुरूङ भाषा	मानक निर्धारण	वर्णपहिचान	लेख्य परम्परा	लिपि	शब्दकोश	व्याकरण	साहित्य	प्रविधिको प्रयोग	प्रयोग
११.	**गुरूङ भाषा**	मानक लेखन उन्मुख	वर्ण पहिचान र निर्धारण भएको	लेख्य पद्धति भएको	देवनागरी र खेमा लिपि	शब्दकोश प्रकाशित	व्याकरण प्रकाशित	विधागत साहित्य लेखन, लोकवार्ता सङ्कलित	युट्युब र सामाजिक सञ्जालमा प्रयोग	जीवन परम्परा, शिक्षा र सञ्चारमा प्रयोग

स्रोतः नेपालका भाषाहरू (२०८१), अमृत योञ्जन तामाङ लिखित पुस्तकमा आधारित भई तयार पारिएको।

यस भाषामा दुई क्षेत्रीय भेदहरू देखिन्छन् जसमा पूर्वी गुरूङ भाषा लमजुङ, तनहुँ र गोरखा क्षेत्रमा बोलिन्छन्। पूर्वी भेदमा पनि गोरखा गुरूङ, लमजुङ गुरूङ, तमू क्युई जस्ता

भेदहरू पहिचान गरिएका छन्। पश्चिमी गुरूङ भाषा कास्की र स्याङजातिर बोलिन्छन् (एपिले र अन्य, २०१२, पृ.१४१-१४२)।

३. सरकारी कामकाजको भाषामा प्रयोग सम्भाव्यता

सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी भाषा आयोगबाट भएका सिफारिसमा उल्लेखित आधारका साथै बागमती र गण्डकी प्रदेशको भाषा ऐनको व्यवस्थामा आधारित भई विश्लेषण गर्न सकिन्छ। भाषा आयोगको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस (२०७८) अनुसार सरकारी कामकाजको भाषा भन्नाले राज्यले कानुनी मान्यता प्रदान गरेको र स्तरगत योजना भएको भाषा सम्झिनुपर्ने हुन्छ। आयोगका अनुसार सरकारी कामकाजको भाषा भन्नाले सरकारी कामकाजको भाषा पूर्ण प्रयोगको स्थितिमा निम्नलिखित तीनओटै क्षेत्रमा लागु गरिनुपर्ने हुन्छः क) व्यवस्थापिकाको कामकारबाहीसित सम्बन्धित क्षेत्रमा, ख) न्यायपालिकाको अदालती कामकारबाहीको क्षेत्रमा र ग) कार्यपालिकाको प्रशासन सञ्चालन, अभिलेखन तथा सेवा सम्प्रेषणको क्षेत्रमा। बागमती प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०७८) को (घ) मा "सरकारी कामकाजको भाषा" भन्नाले बागमती प्रदेश सरकारको कार्यालयहरूमा लिखित वा मौखिक रूपमा प्रयोग हुने तामाङ भाषा र नेपाल भाषालाई जनाउँछ भन्ने उल्लेख छ भने ङ) मा **"सरकारी कामकाजको भाषा प्रयोग हुने क्षेत्र"** भन्नाले बागमती प्रदेशअन्तर्गतका सरकारी वा सार्वजनिक निकायहरू र तत् तत् निकायबाट प्रवाह गर्ने सेवा सुविधा समेतलाई जनाउँछ भनिएको पाइन्छ। त्यस्तै **गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२** क) मा "कार्यालय" भन्नाले प्रदेश सरकारका मन्त्रालय, आयोग, निर्देशनालय, कार्यालय वा सङ्गठित संस्था समेतलाई सम्झनु पर्छ भनी परिभाषित गरिएको छ र ट) मा "सरकारी कामकाजको भाषा" भन्नाले कार्यालयमा लिखित वा मौखिक रूपमा प्रयोग हुने मगर र गुरुङ भाषालाई सम्झनु पर्छ भनी स्पष्ट पारिएको छ।

उल्लिखित परिभाषा र व्याख्याको आधारमा सरकारी कामकाजको भाषा भन्नाले राज्यका तीन अङ्गहरू व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकामा पूर्ण रूपमा कामकाजमा लागु भएको भाषालाई जनाउँछ। तर सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कुनै एक भाषा पूर्ण र आंशिक रूपमा प्रयोग हुन सक्छन्। सरकारी कामकाजमा पूर्ण प्रयोगको भाषा भन्नाले राज्यका तीनै वटै अङ्गहरूमा उक्त भाषाको प्रयोग गर्नुलाई बुझाउँछ। त्यसै गरी आंशिक प्रयोगको सरकारी कामकाजको भाषा भन्नाले कुनै कार्य वा क्षेत्र विशेषमा सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग हुन्छ। उदाहरणका लागि शिक्षा र सञ्चार क्षेत्रमा कुनै भाषाको प्रयोग हुने कार्य आंशिक रूपमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग हुनु हो। सरकारी कामकाजको भाषाको कार्यान्वयनको आयामलाई देहायअनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

खण्ड एकः सरकारी कामकाजको भाषा

तालिका २

सरकारी कामकाजको भाषाको प्रयोग क्षेत्र

क्र.सं.	व्यवस्थापिका	कार्यपालिका	न्यायपालिका
१.	शपथ	निवेदन, परिपत्र, सूचना,	रिट
२.	विधेयक	निर्णय, अभिलेख	सुनुवाइ
३.	संसदको माध्यम भाषा	कार्यपालिकाको माध्यम भाषा	फैसला
४.	अनुवादक	शिक्षा	अभिलेखन
५.	अभिलेखन	सञ्चार	अनुवादक
६.	परिपत्र	अनुवादक	परिपत्र

स्रोतः सरकारी कामकाजको भाषा तथा मातृभाषामा शिक्षा (२०८२), डा. लोक बहादुर लोप्चन।

३.१ गण्डकी प्रदेशमा मगर भाषाको सरकारी कामकाजमा प्रयोग सम्भाव्यता

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार गण्डकी प्रदेशमा बोलिने कुल भाषा सङ्ख्या ७५ वटा रहेको देखिन्छ जसमा भाषा आयोगबाट सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा सिफारिस भई गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ अनुसार प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यताप्राप्त भाषाहरू मगर भाषा र गुरुङ भाषा रहेका छन्। मगर ढुट भाषा यस प्रदेशमा ९.६०% सहित दोस्रो र गुरुङ भाषा ८.४४% सहित तेस्रो स्थानमा रहेको देखिन्छ। साथै यस प्रदेशमा १% सम्म भाषिक वक्ता भएको भाषाहरूको विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका ३

गण्डकी प्रदेशमा बोलिने १% भन्दा बढी वक्ता भएका भाषाहरू

क्र.सं.	मातृभाषा	जम्मा	प्रतिशत
१	नेपाली	१८१०००३	७३.३९
२	मगर ढुट	२३६७२९	९.६०
३	गुरुङ	२०८०८८	८.४४
४	थारू	४२७९५	१.७४
५	नेपाल भाषा (नेवारी)	३७८०१	१.५३
६	तामाङ	३३४७१	१.३६

स्रोतः राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

३.२ अल्पसङ्ख्यक भाषाको सरकारी कामकाजमा प्रयोग सम्भाव्यता

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार गण्डकी प्रदेशमा बोलिने रैथाने भाषाका अतिरिक्त अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू कुल ३० वटा रहेका छन् जसमा अदै र कायत जस्ता भाषा जनगणनाको प्रतिवेदनमा समावेश भएको पाइँदैन। तर यी भाषाहरू गण्डकी प्रदेश भाषा ऐन, २०८२ मा सूचीकृत भएको देखिन्छ जसलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

खण्ड एकः सरकारी कामकाजको भाषा

तालिका ४

गण्डकी प्रदेशमा बोलिने रैथाने भाषाहरू

अनुसूची-१ (दफा ८ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित) गण्डकी प्रदेश मूल थलो भएका मातृभाषाहरूको सूची

क्र.सं.	भाषाहरू	जनसङ्ख्या	वक्ता सङ्ख्या	भाषिक बफादारिता	भाषिक अपसरण
१.	मगर ढुट	२०१३४९८	८१०३१५		
२.	गुरुङ (तमू क्युई)	५४३७९०	३२८०७४	६०.३३	(३९.६७)
३.	थारु	१८०७१२४	१७१४०९१	९४.८५	(५.१५)
४.	नेवार	१३४१३६३	८६३३८०	६४.३७	(३५.६३)
५.	थकाली	११७४१			
६.	ल्होवा/ल्होपा	१३९०	६२४	४४.८९	(५५.११)
७.	मुसलमान	१४१८६७७	१६२५२	१.१५	(९८.८५)
८.	बारगुङ्वा		१५३६		
९.	तामाङ	१६३९८६६	१४२३०७५	८६.७८	(१३.२२)
१०.	भोजपुरी		१८२०७९५		
११.	मगर खाम		९१७५३		
१२.	दुरा	५५८१	१९९१	३५.६७	(६४.३३)
१३.	बराम	७८५९	१५३९	१९.५८	(८०.४२)
१४.	माझी	१११३५२	३२९१७	२९.५६	(७०.४४)
१५.	उत्तरी गोर्खा गुरुङ घले	३५४३४			
१६.	गुरुङ/घले				
१७.	नार-फू		४२८		
१८.	कुमाल	१२९७०२	१८४३५	१४.२१	(८५.७९)
१९.	दरई	१८६९५	१२८९५	६८.९८	(३१.०२)
२०.	कुसुण्डा	२५३	२३	९.०९	(९०.९१)
२१.	मुसहर	२६४९७४			
२२.	चुमनुब्री	४४१४	४२८४	९७.०५	(२.९५)
२३.	चेपाङ	८४३६४	५८३९२	६९.२१	(३०.७९)
२४.	छन्त्याल	११९६३	४२८२	३५.७९	(६४.२१)
२५.	भुजेल	१२०२४५	१३०८६	१०.८८	(८९.१२)
२६.	बोटे	११२५८	७६८७	६८.२८	(३१.७२)
२७.	मुस्ताङे गुरुङ				(१००.००)
२८.	मगर काईके		१२२५		
२९.	अदै				
३०.	कायत, आदि।				

स्रोतः राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय) र गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२।

यस प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८२ मा उल्लिखित ३० वटा भाषाहरू प्रदेशमा बोलिने रैथाने भाषाका रूपमा अनुसूचीकृत छन् जसमा अदै र कायत भाषाहरू समेत परेका छन्। उक्त भाषाहरू राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को भाषिक

गणनासूचीमा परेको देखिँदैन तर ती भाषाहरू समुदायस्तरमा भने बोलिने गरेको पाइएको छ (सिंजाली, टेलिफोन,२०८२)। त्यसै गरी दुरा जस्ता मृतप्रायः भाषा पनि अनुसूचीकृत देखिन्छ। त्यसै गरी असाध्यै थौंरै वक्ता भएका बराम भाषाका अतिरिक्त मुसलमानजस्ता भाषा समेत अभिलेखन भएको पाइन्छ। माथिको तालिकामा गुरूङ भाषाअन्तर्गत उत्तरी गोरखा गुरूङ घले र मुस्ताङे गुरूङ जस्ता भाषाहरू समेत समाविष्ट छन्। यसलाई गुरूङ भाषाको क्षेत्रीय भेद मान्न सकिए तापनि विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान हुन बाँकी नै छ। प्रदेश सरकारबाट ऐनमा नै सूचीकृत गरिएको अवस्थामा यस्ता भाषाहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी निक्यौंल गर्नुको विकल्प देखिँदैन।

भाषावैज्ञानिक सिद्धान्त र अभ्यासको आधारमा लोपोन्मुख भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्नु नै प्रमुख कार्य हो। तथापि प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषाको सन्दर्भमा यस्ता भाषाहरूलाई स्थानीय तहका पालिकाभरि र वडाको समेत सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ। अल्पसङ्ख्यक वक्ता रहेका यस्ता भाषाहरूलाई पूर्ण सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु गर्न नसकिए तापनि आंशिक सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा शिक्षा, सञ्चारजस्ता विषय क्षेत्रमा प्रयोग गरेर स्तरीकृत र प्रयोग विस्तार गर्ने गुन्जायस रहन्छ (सरकारी कामकाजको भाषा प्रतिवेदन, २०७८, भाषा आयोग)।

३.३ जिल्ला र स्थानीय तहगत गुरुङ भाषाको अवस्था

गण्डकी प्रदेशका विभिन्न जिल्ला र स्थानीय तहमा गुरुङ भाषाका वक्ताको सङ्ख्याको आधारमा कम्तीमा पनि गुरुङ भाषी वक्ता सङ्ख्याको पहिलोदेखि तेस्रो स्थानसम्मको शीर्षक्रमलाई आधार मानी तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका-५

गण्डकी प्रदेशको जिल्लाअन्तर्गत स्थानीय तहहरूमा गुरूङ भाषाको अवस्था

(स्थानीय तहमा पहिलोदेखि तेस्रो शीर्षक्रममा आधारित)

क्र.सं.	जिल्ला	पालिकाहरू	भाषा	वक्ता सङ्ख्या	प्रतिशत	पहिलो	दोस्रो	तेस्रो
१.	गोरखा	चुमनुब्री गाउँपालिका	गुरुङ	२२४९	३७.९१		दोस्रो	
		अजिरकोट गाउँपालिका	गुरुङ	४२२१	३२.८९		दोस्रो	
		धार्चे गाउँपालिका	गुरुङ	११८२३	८२.८९	पहिलो		
		आरूघाट गाउँपालिका	गरुङ	५६५४	२६.२१		दोस्रो	
		सिरानचोक गाउँपालिका	गुरुङ	३३१४	१६द.८१		दोस्रो	
		गोरखा नगरपालिका	गुरुङ	२८९६	५.५२		दोस्रो	
		शहिद लखन गाउँपालिका	गुरुङ	३२८	१.४२			तेस्रो

खण्ड एकः सरकारी कामकाजको भाषा

क्र.सं.	जिल्ला	पालिकाहरू	भाषा	वक्ता सङ्ख्या	प्रतिशत	पहिलो	दोस्रो	तेस्रो
२.	मनाङ	मनाङ डिस्याङ गाउँपालिका	गुरुङ	२३५	१४.७३		दोस्रो	
		चामे गाउँपालिका	गुरुङ	३९७	३१.११		दोस्रो	
		नासौं गाउँपालिका	गुरुङ	१२३५	७३.९१	पहिलो		
३.	मुस्ताङ	घरपझोङ गाउँपालिका	गुरुङ	१२४	३.३४			तेस्रो
		लोमन्थाङ गाउँपालिका	गुरुङ	१८५	२.९४			तेस्रो
४.	म्याग्दी	मालिका गाउँपालिका	गुरुङ	६३	०.३४			तेस्रो
५.	कास्की	मादी गाउँपालिका	गुरुङ	५२७५	३२.६८		दोस्रो	
		माछापुछ्रे गाउँपालिका	गुरुङ	२५१३	१०.९७		दोस्रो	
		अन्नपूर्ण गाउँपालिका	गुरुङ	३२४५	१४.६८		दोस्रो	
		पोखरा महानगरपालिका	गुरूङ	५३७२०	१०.४६		दोस्रो	
		रूपा गाउँपालिका	गुरुङ	१७१६	११.५२		दोस्रो	
६.	लमजुङ	दोर्दी गाउँपालिका	गुरुङ	६६३४	४१.३३	पहिलो		
		मर्स्याङदी गाउँपालिका	गुरुङ	७५५६	४४.२४	पहिलो		
		क्व्होलासोथार गाउँपालिका	गुरुङ	५३१६	६६.७८	पहिलो		
		मध्यनेपाल नगरपालिका	गुरुङ	२६६३	१२.१२		दोस्रो	
		राईनास नगरपालिका	गुरुङ	२५७३	१४.७९		दोस्रो	
		दूधपोखरी गाउँपालिका	गुरुङ	५०२५	५८.४८	पहिलो		
७.	तनहुँ	भानु नगरपालिका	गुरुङ	३११८	७.२९		दोस्रो	
		व्यास नगरपालिका	गुरुङ	४५७५	५.८०			तेस्रो
		शुक्लागण्डकी नगरपालिका	गुरुङ	४६४८	८.३६			तेस्रो
		देवघाट गाउँपालिका	गुरुङ	३७८५	२५.९५			तेस्रो
		बन्दिपुर गाउँपालिका	गुरुङ	३९७३	२१.४४		दोस्रो	
८.	स्याङजा	पुतलीबजार नगरपालिका	गुरुङ	३६८८	८.८४		दोस्रो	
		फेदीखोला गाउँपालिका	गुरुङ	९३८	८.६१		दोस्रो	
		अर्जुनचौपारी गाउँपालिका	गुरुङ	११०५	७.८७		दोस्रो	

क्र.सं.	जिल्ला	पालिकाहरू	भाषा	वक्ता सङ्ख्या	प्रतिशत	पहिलो	दोस्रो	तेस्रो
		भीरकोट नगरपालिका	गुरुङ	३२४७	१४.३४		दोस्रो	
		बिरुवा गाउँपालिका	गुरुङ	२४५४	१७.५३			तेस्रो
		हरिनास गाउँपालिका	गुरुङ	५१३	३.८९			तेस्रो
		वालिङ नगरपालिका	गुरुङ	६४८२	१२.८४		दोस्रो	
९.	पर्वत जिल्ला	मोदी गाउँपालिका	गुरुङ	४५७	२.४३			तेस्रो
		कुश्मा नगरपालिका	गुरूङ	६७३	१.७७		दोस्रो	
		फलेवास नगरपालिका	गुरुङ	९८	०.४८			तेस्रो
		महाशिला गाउँपालिका	गरूङ	९८२	१२.१०		दोस्रो	
		विहादी गाउँपालिका	गुरुङ	७१	०.६६			तेस्रो
		पैयूँ गाउँपालिका	गुरुङ	४८०	३.७७			तेस्रो
		जम्मा				६	२१	१३

स्रोतः राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय)।

प्रस्तुत तालिकाको आधारमा गण्डकी प्रदेशका ९ जिल्लाहरूका ९ स्थानीय तहहरूमा गुरुङ भाषी वक्ता क्रमशः पहिलोदेखि तेस्रो स्थानसम्म रहेको पाइन्छ। कतिपय स्थानीय तहमा गुरूङभाषी वक्ता १०० जना भन्दा कम सङ्ख्यामा रहेका छन् जुन सङ्ख्या सरकारी कामकाजमा प्रयोगका लागि पर्याप्त देखिँदैन। यस आधारमा भाषाहरूलाई सरकारी कामकाजमा प्रयोगको सट्टा भाषिक संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४. समस्या र चुनौतीहरू

नेपालका विभिन्न प्रदेशहरूमा नेपालीबाहेकका भाषाहरू सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने विषय नेपालको लागि नितान्त नौलो र कमै अभ्यास भएको विषय हो। हुनत बागमती प्रदेशमा तामाङ र नेपाल भाषा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु भएको छ। तर यहाँको अभ्यास पनि अत्यन्त सीमित र प्रारम्भिक किसिमका छन्। गण्डकी प्रदेशको हकमा ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम यस प्रदेशमा मगर र गुरुङबाहेक अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू समेत भौगोलिक क्षेत्र विशेष सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्छन्। मूलतः ऐनमा व्यवस्था भएका भाषासम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गरी भाषिक लाभ हासिल गर्न सक्नुपर्ने देखिन्छ। जुन कुरा मूल चुनौतीका रूपमा रहेको छ। यसबाहेक मौजुदा भाषिक कानुन कार्यान्वयनका लागि आवश्यक संयन्त्र, भाषाको विकास, कार्यक्रम र बजेटको उपलब्धता, भाषिक सङ्घसंस्थाको पहल र राजनीतिक एवम् प्रशासनिक कटिबद्धतासम्बन्धी समस्या र चुनौती आइपर्न सक्छन्। सरकारी कामकाजको भाषा कार्यान्वयनमा गण्डकी प्रदेश केन्द्रित समस्या र चुनौतीलाई तल प्रस्तुत गरिएको छः

क) मगर र गुरुङ भाषाको अपसरण बढी छ, भाषिक बफादारिता कमजोर छ र अन्तर्पुस्तामा भाषिक पुस्तास्तरण न्यून छ। यसले मातृभाषाको जीवन्तता र अस्तित्व सङ्कटोन्मुख भएको प्रष्ट हुन्छ।

ख) प्रदेश भाषा ऐन कार्यान्वयनका लागि नियमावली, मापदण्ड र निर्देशिकाहरू बनाई कार्यान्वयन गर्न समय लाग्ने देखिन्छ। यसका लागि कार्यान्वयन संयन्त्र जस्तो महाशाखा, शाखा, डेस्क र भाषासम्बन्धी जनशक्ति तत्कालै उपलब्ध हुन कठिन छ।

ग) सरकारी कामकाजको भाषाको मानकीकरण वा स्तरीकरण गर्ने कार्यले लामो समय लिन सक्छ। तत्काल अल्पकालीन नीति अवलम्बन गरेर सम्बन्धित भाषाको प्रचलित स्वरूपको आत्मसात गरेर जान सहमतिको बाटो रोज्नुपर्ने हुन सक्दछ।

घ) सरकारी कामकाजको भाषाको लेखनका निमित्त तत्कालका लागि एकल लिपिको सट्टा बहुलिपिको प्रयोग गर्ने परिस्थिति आउन सक्छ। यसअघि नै गुरुङ भाषामा देवनागरी र खेमा लिपिको विषय उठान भइसकेको छ। जुन कुरा मगर भाषामा समेत आकर्षित हुन सक्छ।

ङ) प्रदेशमा प्रयोग हुने भाषाहरूलाई व्यक्तिले मात्र अनुवाद र लेखन कार्य सम्भव नभएकाले यी भाषाहरूमा मेसिन अनुवादका लागि युनिकोडीकरण र अन्तर्भाषिक अनुवादसम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।

च) प्रदेशमा बोलिने सबै अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूको समन्यायिक रूपमा विकास गर्न कार्यक्रम र बजेटसहित लगानी सन्तुलन मिलाउन सहज छैन।

छ) अल्पसङ्ख्यक भाषालाई विशेष, संरक्षित र स्वायत्त क्षेत्र घोषणा गरी पहिचानमूलक र सार्थक कार्यका गर्न अझै ठोस आधार तयार भएको देखिँदैन।

५. भावी कार्यदिशा

विश्वकै सन्दर्भमा नेपालको भाषिक सङ्घीय उदाहरणीय बनेको देखिन्छ किनभने नेपालमा प्रदेश स्थापनासँगै संविधानतः दुई प्रदेशहरू भाषिक रूपमा सङ्घीयकरणमा जानु उपलब्धि एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धिको रुपमा लिन सकिन्छ। त्यसै गरी कोशी र मधेश प्रदेशका सभामा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी विधेयक पेस भई छलफलको क्रममा रहेको छ। भाषा आयोगको सिफारिस (२०७८, २०८०) अनुसार सिफारिस गरिएका कुल १२ भाषाहरू सरकारी कामकाजका भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुने हो भने क्रमशः कोशी प्रदेशमा लिम्बू र मैथिली एवम् मधेश प्रदेशमा मैथिली, भोजपुरी र बज्जिका भाषाहरू सरकारी काजमकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन हुने देखिन्छ। यसरी आयोगको सिफारिसको आधारमा हेर्दा थप दुई प्रदेशहरूमा समेत प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन तर्जुमा भई कार्यान्वयन हुँदा ७ प्रदेशमध्ये ४ प्रदेशमा कुल ६ भाषाहरू सरकारी कामकाजको भाषा रूपमा क्रियान्वित हुनेछन्। यस आधारमा नेपालमा भाषिक सङ्घीयताको विस्तार प्रदेशमा मात्र नभई स्थानीय तहसम्म पनि हुँदै गएको पाइन्छ। यसलाई प्रयोग विस्तार गरी समग्र मुलुकको भाषिक सङ्घीयताका लागि देहायको कार्यदिशा प्रस्तुत गरिएको छः

१. हरेक भाषालाई पुस्तान्तरण गरेर जीवन्तता प्रदान गर्नु र अस्तित्व रक्षा गर्नु वर्तमानको मूल कार्यसूची बनेको छ। यसका लागि व्यक्ति, परिवार र समुदायले भाषिक पुस्तान्तरणसम्बन्धी कार्यक्रमलाई अनिवार्य रूपमा दैनिक बोलचालदेखि समुदायको संस्कार र संस्कृतिको माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गरिनु पर्दछ।

२. सर्वप्रथम प्रदेश र स्थानीय तहमा भाषा ऐन पारित भई कार्यान्वयन भएको अवस्थामा सङ्घीय भाषा ऐन आउन जरूरी छ। त्यसै गरी प्रदेश तहमा भाषा ऐन पारित भएकाको हकमा भाषासम्बन्धी नियमावली र कार्यविधिहरू तत्काल निर्माण गरेर लागु गरिनु पर्दछ।

३. सरकारी कामकाजको भाषा नेपालको सन्दर्भमा नयाँ अभ्यास भएकाले कार्यान्वयनका लागि तत्काल अस्थायी संयन्त्र र जनशक्ति व्यवस्थापन गरी क्रमशः स्थायी संयन्त्र र जनशक्तिको व्यवस्था गर्दै जानुपर्दछ।

४. सरकारी कामकाजको भाषाको स्तरीकरण र विकासका लागि सम्बन्धित भाषिक समुदायको उपस्थितिमा मानक शब्दकोश र व्याकरण तयार गरेर एकरूपता दिनु जरूरी छ। यसमा सम्बन्धित भाषा लेखनका लागि लिपिको छनोट गरी सुरूमा बहुलिपि र क्रमशः एकल लिपितर्फ उन्मुख हुनु आवश्यक छ। उक्त भाषालाई आंशिक रूपमा शिक्षा, सञ्चारलगायतका क्षेत्रमा प्रयोग हुने अवसर सिर्जना गरिनुपर्दछ।

५. सरकारी कामकाजको भाषा विषयमा जनप्रतिनिधि, कर्मचारी र भाषिक सङ्गसंस्थाका पदाधिकारीहरूको क्षमता विकास गर्न अभिमुखीकरण, परामर्शजस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरेर भाषिक सङ्घसंस्थाको सहकार्यमा अगाडि बढ्दा प्रभावकारी हुन्छ।

६. हरेक तहका सरकारबाट वार्षिक नीति, कार्यक्रम र बजेटमा भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका साथै प्रयोग विस्तारका लागि लगानी सुनिश्चित गरिनु पर्दछ।

७. वर्तमान सूचना, प्रविधि र कृत्रिम बौद्धिकताको युगमा भाषाहरूको युनिकोडीकरण, अन्तर्भाषिक अनुवाद र गुगल अनुवादसम्मको यात्रा तय गर्नुपर्दछ।

८. लोपोन्मुख भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि स्थानीय तहमा भाषिक विशेष, संरक्षण र स्वायत्त क्षेत्र घोषणा गरेर जानुपर्ने देखिन्छ।

९. सबै तहका सरकारहरूबाट भाषासम्बन्धी भएका कामहरूको अनुगमन, मूल्याङ्कन र कार्य सम्पादन परीक्षण, पृष्ठपोषण र सुधारसम्बन्धी कार्य शृङ्खला तयार गरी कार्यान्वयनमा जानु पर्दछ।

६. निष्कर्ष

नेपालको सङ्घीयकरणको मूल सूचकमध्ये भाषिक सङ्घीयता नै पहिलो सूचक वा आधारका रूपमा देखिन आएको छ। विगतको एकल भाषिक अभ्यास र मातृभाषाउपरको दमनका साथै वर्तमानमा अङ्ग्रेजी भाषाको विस्तार हुँदै गएको वर्चश्व भाषिक अधिकार माथि प्रश्न तेर्सिएको छ। तर नेपालमा सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै भाषा आयोगको सिफारिसबमोजिम प्रदेश र स्थानीय तहमा भएका भाषासम्बन्धी कार्यहरू प्रशंसनीय मात्र छैनन्, उदाहरणीय र अनुकरणीय समेत छन्। परिणामस्वरूप नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूले प्रदेश र स्थानीय तहमा उचित स्थान र सम्मान प्राप्त गरी प्रयोग विस्तार हुने देखिन्छ। यसका लागि नेपालको संविधानबमोजिम थप कानुन निर्माण गरी सबै तहबाट सरकारी कामकाजको भाषाको आधारका रूपमा मातृभाषामा शिक्षाको कार्यान्वयनमा जोड दिइनु पर्दछ। त्यसै गरी विश्वविद्यालयहरूमा भाषासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानका लागि छात्रवृत्तिसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न जरूरी छ। कुनै पनि भाषाको जीवन्तताका

लागि भाषिक पुस्तान्तरणलाई अपरिहार्य र अनिवार्य गरिनु पर्दछ। यसका लागि सबै तहका सरकारहरूबाट भाषासम्बन्धी प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रम र अनुदान प्रदान गर्ने नीति अवलम्बन गरिनु पर्दछ। अतः मानव जीवनजगत र सभ्यताको वाणीका रूपमा रहेका भाषाहरू अपूर्व र अमूर्त सम्पदाका साथै पुस्तैनी विरासत र पहिचानका आधार हुन्।

सन्दर्भ सूची

आहुति. (२०८२). *नेपालका रैथाने भाषाहरूमा बाह्य सांस्कृतिक प्रभावका विषयमा प्रवचन* [YouTube भिडियो]। YouTube। https://www.youtube.com/watch?v=ym5Pq7DDERA।

गण्डकी प्रदेश, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय. (२०८०). *गण्डकी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन।*

गोले, मोहन. (२०८०). *तथ्याङ्क र आदिवासी जनजाति (जाति, भाषा र धर्म).* ताम्सालिङ नलेज सेन्टर।

तामाङ, अमृत योञ्जन. (२०८०). *नेपालका भाषाहरू (भाषा परिचयकोश सहित).* म्हेन्दो ट्रस्ट।

नेपाल कानुन आयोग. (२०७२). *नेपालको संविधान।*

भाषा आयोग. (२०७८). *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस।*

भाषा आयोग. (२०८०). *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी पूरक सिफारिस।*

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय. (२०७८). *राष्ट्रिय जनगणना।*

लोप्चन, लोक बहादुर. (२०८२). *सरकारी कामकाजको भाषा तथा मातृभाषामा शिक्षा।* बहुभाषिक शिक्षा तथा सञ्चार प्रा. लि.।

शर्मा, जनकलाल. (२०४५). *हाम्रो समाजः एक अध्ययन.* मञ्जरी पब्लिकेसन।

सिञ्जाली, वि. (२०८२). *बारलुङ क्षेत्रमा अदै र कायत भाषा बोलिन्छ*. भर्चुअल संवाद।

Bista, D. B. (2015). *People of Nepal.* Ratna Pustak Bhandar.

Regmi, D. R., Eppele. J., Lewis, M. P. & Yadava, Y. P. (Ed.). (2012). *Ethnologue: Languages of Nepal*. Tribhuvan University in collaboration with SIL International.

ISSN: 3102-0941 (Print)

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:१४-२४, चैत २०८२

प्रदेश र स्थानीय तहमा भाषाको प्रयोगसम्बन्धी अभ्यासहरू

सुरेश मानन्धर

पूर्व सदस्य, भाषा आयोग

gisuki1@gmail.com

(प्राप्त मितिः २०८२/१०/२८; स्वीकृत मितिः २०८२/१२/०१)

लेखसार

वि.सं. २०७२ सालमा संविधानसभाबाट जारी नेपालको संविधानले तीन तहको सरकारको व्यवस्था गरेको छ। संविधानको भाग ५, धारा ५६ (१) मा राज्यको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको हुने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ। सोही धाराको उपधारा २ मा राज्यशक्तिको प्रयोग सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान र कानुनबमोजिम गर्ने व्यवस्था गरिएको छ भने उपधारा ४ मा स्थानीय तहअन्तर्गत गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला समन्वय समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ।

वर्तमान संविधानको मूल तत्व सङ्घीयता र समावेशीकरण हो। सङ्घीयता र समावेशीकरणलाई नागरिकले प्रत्यक्ष महसुस गर्ने निकाय स्थानीय तह हो। अतः स्थानीय तहले यस क्षेत्रमा जति सक्रियतापूर्वक कार्यसम्पादन गर्दछ। सङ्घीय व्यवस्थाको सबलताको परीक्षण पनि त्यहीं हुने गर्दछ। त्यसैले स्थानीय तहलाई सङ्घीय व्यवस्थाको मेरुदण्ड नै मानिन्छ। राज्य पुनर्संरचना पश्चात् हाल नेपालमा ७५३ स्थानीय सरकार र ७७ जिल्ला समन्वय समितिहरू छन्। हाल स्थानीय तह ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिका छन्। संविधानले स्थानीय तहले सम्पादन गर्ने विविध कार्यक्षेत्र समेत तोकेको छ। संविधानको अनुसूची ८ मा स्थानीय तहका २२ वटा एकल अधिकार तोकिएको छ भने अनुसूची ९ मा साझा अधिकारका १३ वटा विषयहरू समेटिएका छन्।

स्थानीय तह भनेको केवल एउटा प्रशासनिक एकाइ मात्र होइन। जनताले राज्यसत्तासँग पहिलो र अन्तिम सोझो साक्षात्कार गर्ने निकाय यही नै हो। नागरिकको जन्म हुने बित्तिकै स्थानीय तहमा जन्मदर्ता हुन्छ भने मृत्युपश्चात मृत्यु दर्ता पनि यही निकायमा हुन्छ। स्थानीय सरकार भन्ने बित्तिकै बुझ्नुपर्छ, त्यहाँ प्रयोग हुने भाषा पनि स्थानीय नै हुनु आवश्यक छ। नेपाल विश्वमै सबैभन्दा धेरै भाषाहरू भएको मुलुकमध्ये पर्दछ। यहाँ अधिकांश भाषाहरू स्थानीय तहहरूमा वितरण भएको पाइन्छ। त्यसको प्रयोग, संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्ने हो भने सबैभन्दा उपयुक्त निकाय स्थानीय सरकार नै हो। संविधानले पनि स्थानीय भाषाहरूको प्रयोग, संरक्षण र विकास गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई नै दिएका कारण स्थानीय सरकारहरूकै सक्रियताले नेपालका भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन भई मुलुकको बहुभाषिक पहिचानलाई कायम राख्दै नागरिकको भाषिक मानव अधिकारको पनि सम्मान हुने देखिन्छ।

खण्ड एकः सरकारी कामकाजको भाषा

शब्द कुञ्जीः *बहुभाषिक पहिचान, एकल अधिकार, सरकारी कामकाजको भाषा, मातृभाषामा शिक्षा, विशेष/स्वायत्त र संरक्षित क्षेत्र, प्रत्याभूति*

विषय प्रवेश

नेपालको संविधान, २०७२ जारी हुनु अघि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ अनुसार स्थानीय स्वयात्त शासनअन्तर्गत विकेन्द्रित शासनको अभ्यास भयो। जुन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र नियमावली, २०५६ मा आधारित थियो। जसमा स्थानीय भाषाहरूलाई आफ्नो निकायमा प्रयोग गर्न सकिने गरी भाषासम्बन्धी स्पष्ट कानुनी आधार उपलब्ध थिएन। तापनि मुलुकमा केही स्थानीय निकायहरूबाट विकेन्द्रीकरणको अवधारणानुसार सरकारी कामकाजमा मातृभाषालाई कार्यान्वयन गर्न पहल गरेको देखिन्छ। त्यतिखेर स्थानीय निकायमा स्थानीय भाषा प्रयोग गर्न गरिएको पहल र प्रयोग ऐतिहासिक र प्रेरणादायी घटनाका रूपमा अभिलेखन भएको पाउन सकिन्छ।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा पहिलो पटकको निर्वाचन 'काठमाडौं म्युनिसिपालिटी' मा भएको थियो। श्री ३ पद्मशम्शेरले वि.सं. २००४ जेठ २९ गते उक्त निर्वाचन सम्पन्न गराएका थिए। त्यही सालको भदौ २९ गते ललितपुर नगरपालिका र असोज २६ गते भक्तपुर नगरपालिकाका वडाहरूको निर्वाचन गरिएको थियो। तर वि.सं. २००७ सालमा जहाँनिया राणा शासन पतन भई प्रजातन्त्र स्थापना भयो। त्यसपछि वि.सं. २०१० सालमा फेरि स्थानीय निकायहरू निर्वाचन भयो। जुन प्रजातन्त्रको स्थापनापछिको पहिलो निर्वाचन रहेको थियो। त्यति बेलासम्म नेपालको संसदको निर्वाचन भने हुन सकेको थिएन। वि.सं. २०१० भदौ १७ गते भएको उक्त चुनाव प्रयोजनको लागि काठमाडौं नगरपालिकालाई १८ वटा वडामा विभाजन गरिएको थियो। तर त्यो चुनावमा निर्वाचित भएका प्रतिनिधिहरूका बीच आपसी झैंझगडाका कारण जनअपेक्षित काम हुन सकेन। त्यसपछि वि.सं. २०१४ साल माघ ७ गते काठमाडौं नगरपालिकामा तेस्रो स्थानीय निर्वाचन भयो। उक्त निर्वाचनमा काठमाडौं नगरपालिकाका सभापतिका रूपमा प्रयागराज सिं सुवाल निर्वाचित भएका थिए। उनकै अध्यक्षतामा वि.सं. २०१५ साल बैशाख ६ गते बसेको बोर्ड बैठकले "काठमाडौं नगरपालिकामा नेपाली भाषाका अतिरिक्त नेपाल भाषालाई पनि कामकाजी भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने निर्णय भयो"। नेपालमा बोलिने नेपालीबाहेक अन्य कुनै पनि भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा आधिकारिक निर्णय भएको त्यही नै पहिलो हो। यही निर्णयको आधारमा तत्कालीन काठमाडौं नगरपालिकाले प्रकाशन गर्ने 'जनचेतना' नामक बुलेटिन पनि नेपाली र नेपाल भाषा गरी दुई भाषामा प्रकाशन गर्न थालियो। तत्कालीन स्थानीय निकाय काठमाडौं नगरपालिकाले सुरू गरेको यस बहुभाषी अभ्यास वि.सं. २०१७ साल पुस १ गतेका दिन राजा महेन्द्रबाट निर्वाचित सरकारलाई अपदस्थ गरी निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था लागु नहुञ्जेल कायम रहेको थियो।

वि.सं. २०४६ सालमा भएको ऐतिहासिक जनआन्दोलनले निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य भई नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भयो। वि.सं. २०४७ सालमा बहुदलीय व्यवस्थासहितको नयाँ संविधान जारी भयो। सोही संविधानअनुरूप वि.सं. २०५४

सालमा भएको स्थानीय निकायको दोस्रो निर्वाचनमा काठमाडौं महानगरपालिकाको प्रमुखमा केशव स्थापित निर्वाचित हुन पुगे। उनकै अध्यक्षतामा वि.सं. २०५४ साउन १० गते बसेको बोर्ड बैठकले काठमाडौं महानगरपालिकामा नेपाली भाषाका अतिरिक्त नेपाल भाषालाई पनि सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने निर्णय गरियो। त्यस लगत्तै ललितपुर नगरपालिका र कीर्तिपुर नगरपालिकाले पनि नेपाल भाषालाई सरकारी कामकाजी भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने निर्णय गरे। त्यस्तै धनुषा जिल्ला विकास समिति र राजविराज नगरपालिकाले मैथिली भाषालाई सरकारी कामकाजी भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने निर्णय गरेको थियो।

काठमाडौं महानगरपालिकालगायत धनुषा जिल्ला विकास समिति र राजविराज नगरपालिकाले नेपाल भाषा र मैथिली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी निर्णयविरुद्ध अधिवक्ताद्वय लिलामणि पौडेल र सुदिप पौडेलले उक्त निर्णय कार्यान्वयन नगर्न र नगराउनका लागि अन्तरिम आदेशको माग गर्दै सर्वोच्च अदालतमा रिट दायर गरे। सर्वोच्च अदालतको डिभिजन बेञ्चको इजलासले वि.सं. २०५४ कात्तिक २२ गतेका दिन यस मुद्दामा अन्तरिम आदेश जारी गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन भनी आदेश दियो। त्यसपछि लालबहादुर थापा, डा. हरिप्रसाद पोखेल, यज्ञनिधि दाहाल, ध्रुव थेवे र अच्युतरमण अधिकारीले काठमाडौं महानगरपालिका र धनुषा जिल्ला विकास समितिका साथै सप्तरीको राजविराज नगरपालिकाले गरेको भाषासम्बन्धी उक्त निर्णयका विरुद्ध अर्को रिट दायर गरे । सो रिटका सम्बन्धमा वि.सं. २०५४ चैत्र ६ गते माननीय न्यायाधीश हरिश्चन्द्र प्रसाद उपाध्यायको एकल इजलासले अन्तरिम आदेश जारी गरी ती स्थानीय निकायहरूमा नेपाल भाषा र मैथिली भाषाको प्रयोग गर्नमा रोक लगाउन पुग्यो। अदालतको त्यस फैसलाविरुद्ध स्थानीय भाषाभाषीहरूले सङ्घर्ष समिति नै गठन गरी विरोध प्रकट गरे। उक्त रिटमाथि अदालतमा बहस हुँदै वि.सं. २०५६ जेठ १८ गते माननीय न्यायाधीशद्वय कृष्णजङ्ग रायमाझी र टोपबहादुर सिंहको संयुक्त इजलासबाट जिल्ला विकास समिति र स्थानीय निकायहरूबाट गरेको नेपाल भाषा र मैथिली भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोगसमम्बन्धी निर्णयलाई असंवैधानिक ठहर गर्दै ती निकायहरूको निर्णय खारेज गरिदिए। उक्त फैसलाका विरुद्ध स्थानीय भाषाभाषी र भाषिक सङ्घसंस्थाबाट प्रतिरोध र विरोध भयो। तर सर्वोच्च अदालतको फैसला नै अन्तिम निर्णय हुने र त्यसलाई पालना गर्ने सबै नागरिकको कर्तव्य हुने संवैधानिक बाध्यताले फैसला कार्यान्वयन भयो। सरकारी कामकाजमा नेपालीबाहेक बहुभाषिक प्रयोग पक्षधरहरूले सर्वोच्च अदालतले उक्त फैसला गरेको दिन जेठ १८ लाई 'कालो दिवस' को उपमा दिए। त्यसपछि हरेक वर्ष देशमा नेपाली भाषा इतरका मातृभाषीहरूले जेठ १८ गतेलाई 'कालो दिवस' का रूपमा स्मरण गर्ने चलन सुरू भएको हो। यसरी स्थानीय निकायहरूले स्थानीय भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोगमा ल्याउन विगतमा गरेको प्रयासलाई सर्वोच्च अदालतको फैसलाबाट रोक लागेको थियो। वि.सं. २०४७ सालमा जारी भएको संविधान अघिल्लो संविधानहरूका तुलनामा भाषिक दृष्टिकोणले उदार मानिए तापनि भाषा बहुभाषिक प्रयोगको सवालमा अदालतको यस फैसलासँगै कमजोर नै साबित भएको प्रस्ट हुन्छ किनभने भाषासम्बन्धी केही प्रावधान संविधानमा उल्लेख भए पनि सोको

कार्यान्वयनका लागि आवश्यक भाषासम्बन्धी नीति र ऐन नभएका कारणले अदालतको व्याख्याबाट वैधता प्राप्त गर्ने आधार तयार भएको थिएन, फलतः अदालतबाट बहुभाषिकताको सट्टा एकल भाषिकतातर्फको फैसला हुन पुगेको हो भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ।

नेपालको संविधानमा भाषासम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको संवैधानिक इतिहास वि.सं. २००४ देखि सुरू हुन्छ। तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री पद्मशम्शेर ज.ब.रा.ले वि.सं. २००४ माघ १३ गते जारी गरेको 'नेपाल सरकारको वैधानिक कानुन, २००४' लाई नै नेपालको संवैधानिक इतिहासमा लिखित रूपमा आएको पहिलो संविधान मानिन्छ। यो संविधानको धारा ४४ मा व्यवस्थापिका सभामा सबै कुराकानी छलफल इत्यादि राष्ट्रभाषा नेपालीमा नै हुनेछ' भन्ने लेखिएको थियो।

यसरी नेपालको पहिलो संविधान नै एकभाषी हुँदै आएको देखिन्छ। वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भएपछि वि.सं. २०१५ सालमा पहिलो प्रजातान्त्रिक संविधान जारी भयो। त्यसको धारा ७० मा 'देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हुनेछ' भनी लेखिएको छ। वि.सं. २००७ सालमा आएको प्रजातन्त्रिक व्यवस्था वि.सं. २०१७ राज महेन्द्रबाट शासकीय कुमार्फत अपदस्थ हुन पुग्यो। त्यसपछि राजा महेन्द्रले निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था लागु गर्दै वि.सं.२०१९ सालमा जारी गरेको पञ्चायती संविधानको धारा ४ मा 'नेपालको राष्ट्रभाषा देवनागरी लिपिमा लिखित नेपाली भाषा हो' भनी किटान गरिएको थियो।

त्यसपछि वि.सं.२०४६ सालमा तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाविरुद्ध भएको जनआन्दोलन पश्चात वि.सं. २०४७ सालमा जारी गरिएको संविधान भाषिक दृष्टिकोणले फराकिलो देखियो। उक्त संविधानको धारा ४ मा पहिलो पटक नेपाललाई 'बहुभाषिक' मुलुकका रूपमा स्वीकारिएको थियो। यसमा "देवनागरी लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो" भन्ने व्यहोरा लेखिए पनि "प्रत्येक समुदायलाई प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिन सकिने" अधिकार पनि प्रदान गरेको थियो (धारा १८)।

भाषिक दृष्टिकोणले उदार भएकाले यही संविधान कायम रहेको बेला काठमाडौं महानगरपालिकाले नेपाल भाषा र धनुषा जिल्ला विकास समिति एवम् राजविराज नगरपालिकाले मैथिली भाषालाई नेपाली भाषासँगै पालिकास्तरीय कामकाजी अधिकार प्रदान गर्ने प्रयास गरिएको भए तापनि तत्कालीन साँघुरो र सीमित कानुनी व्यवस्थामा आधारित रहँदा सर्वोच्च अदालतबाट खारेज भएको थियो (वि.सं. २०५६ जेठ १८ को फैसला।)

वि.सं.२०६२/०६३ मा भएको दोस्रो जनआन्दोलन पश्चात वि.सं. २०६३ माघ १ गते जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा देशका विभिन्न मातृभाषाहरूलाई स्थानीय तहमा पनि प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको थियो। उक्त अन्तरिम संविधानको धारा ५ (३) मा लेखिएको छ'...स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन। यसरी प्रयोग गरिएको भाषालाई राज्यले सरकारी कामकाजको भाषामा रूपान्तर गरी अभिलेख राख्नेछ। स्थानीय तहलाई मातृभाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र प्रयोग अधिकार प्रदान गरिएको पहिलो संविधान यही नै हो। वि.सं. २०७२ सालमा

संविधानसभाबाट जारी गरिएको नयाँ संविधानमा भने यो प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था हटेको पाइन्छ।

वि.सं. २०७२ मङ्सिर ३ गते जनताबाट निर्वाचित संविधानसभाले जारी गरेको संविधान हाल देशमा लागु छ। यो संविधानमा पहिलेका संविधानहरूमा रहेका भाषासम्बन्धी बुँदाहरूका अतिरिक्त धारा ७ (२) मा 'नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानुनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्नेछ' भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको भाषिक इतिहासमा भाषा प्रयोगको सन्दर्भमा प्रदान गरिएको यो नै अहिलेसम्मको सबैभन्दा महत्वपूर्ण उपलब्धि हो। यही संविधानले भाषा आयोग गठनको व्यवस्था पनि गरेको छ। भाषा आयोगकै सिफारिसका आधारमा बागमती प्रदेश र गण्डकी प्रदेशले सरकारी कामकाजी भाषासम्बन्धी ऐन पारित गरी लागु गरेको हो।

यही संविधानले विभिन्न मातृभाषाहरूको प्रयोग, संरक्षण र संवर्धनको अधिकार स्थानीय तहलाई प्रदान गरेको छ। संविधानको अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको अधिकारहरूलाई अनुसूचीकृत गरिएको छ। त्यस्तै ८ औँ बुँदामा 'आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा' सम्बन्धी बुँदा राखिएको छ। उक्त अनुसूचीको २२ औँ बुँदामा "भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास" सम्बन्धी उल्लेख छ। त्यसै गरी संविधानको अनुसूची ६ मा प्रदेशको अधिकारको सूची राखिएको छ। उक्त अनुसूचीको १८ नम्बर बुँदामा 'भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला र धर्मको संरक्षण र प्रयोग' को व्यवस्था गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा छिमेकी मुलुक भारतको संविधानले पनि स्थानीय भाषाहरूको संरक्षण र प्रयोग गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई नै दिएको छ। भारतीय संविधानको धारा ३५० 'ए' मा भनिएको छः

> Facilities for instruction in mother-tongue at primary stage. It shall be the endeavour of every State and of every local authority within the State to provide adequate facilities for instruction in the mother-tongue at the primary stage of education to children belonging to linguistic minority groups; and the President may issue such directions to any State as he considers necessary or proper for securing the provision of such facilities (350A).
>
> *'कुनै पनि ठाउँमा बसोबास गर्ने भाषिक अल्पमत समूहका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको मातृभाषामै शिक्षा प्रदान गर्नुका लागि प्रशस्त सुविधा व्यवस्था गर्नु हरेक राज्य र हरेक स्थानीय तहको कर्तव्य हुनेछ, यो सुविधा आवश्यक पर्ने कुनै समुदायलाई यस्तो सुविधा प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रपतिबाट विशेष निर्देशन पनि जारी गर्न सकिन्छ।'*

भाषा आयोगबाट भाषासम्बन्धी भएका सिफारिसहरू

भाषा आयोगले संविधानले दिएको जिम्मेवारी पूरा गर्दै वि.सं. २०७८ भाद्र २१ गते सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस नेपाल सरकारलाई बुझाएको थियो। उक्त सिफारिसमा प्रदेशका सरकारी कामकाजको भाषाका अतिरिक्त स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस पनि समावेश गरिएको छ। स्थानीय तहको सरकारी कामकाजमा स्थानीय भाषाहरूको प्रयोग कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा भाषा आयोगले गरेको सिफारिस महत्वपूर्ण छ किनभने संविधानमा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा र

खण्ड एकः सरकारी कामकाजको भाषा

प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ तर स्थानीय तहमा सरकारी कामकाजको भाषाबारे कुनै व्यवस्था गरिएको छैन। त्यसैले भाषा आयोगले संविधानको धारा ७ (३) मा "भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ" भनी राखिएको व्यवस्थालाई आधार मानी स्थानीय तहका सम्बन्धमा आयोगले नै सिफारिस गरेको हो। भाषा आयोगले स्थानीय तहका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई निम्नानुसार सिफारिस गरेको छः

१) बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषा हुनुपर्ने।
२) सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त गर्न स्थानीय तहले सिफारिस गर्नुपर्ने। सिफारिस गरिएको भाषालाई मान्यता प्रदान गर्न नेपाल सरकारबाट अधिकार प्रत्यायोजन हुन सक्ने।
३) स्थानीय तहमा चरणबद्ध रूपमा सरकारी कामकाजको भाषाको विस्तार हुन सक्ने।
४) मौखिक परम्परामा आधारित भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता प्राप्त हुन सक्ने।
५) मातृभाषामा शिक्षालाई सरकारी कामकाजको भाषाको पूर्वआधारको रूप लिनुपर्ने।
६) सम्बन्धित वडाको सिफारिसमा नगरपालिका, गाउँपालिकाको व्यवस्थापिकाबाट सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मातृभाषामा शिक्षा उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्ने।
७) नगरपालिका, गाउँपालिका र वडाकेन्द्रित भाषाको स्तरगत योजना निर्माण गरिनुपर्ने।
८) लोपोन्मुख भाषाको लागि समुदायस्तरमा विशेष व्यवस्था गरिनुपर्ने।

आयोगले आफ्नो सिफारिसमा सातवटै प्रदेशका विभिन्न जिल्लाअन्तर्गतका कतिवटा पालिकामा कुन कुन भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने जनगणनामा आधारित तथ्याङ्क पनि पेस गरेको छ। नेपालका स्थानीय पालिकाहरूमा भाषाहरूको औपचारिक प्रयोगमा ल्याउँदा अधिकांश भाषाहरूलाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने पनि आयोगको ठहर छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालनसम्बन्धी ऐनमा भाषासम्बन्धी व्यवस्था

वि.सं. २०७२ सालमा नयाँ संविधान जारी गरेपछि सोही संविधानको धारा २९६ को उपधारा (१) मा गरिएको व्यवस्था बमोजिम २०७४ सालमा 'स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४' जारी गरिएको हो। जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता र नेपालको राजकीय शक्तिको प्रयोग पनि संविधान र कानुनबमोजिम स्थानीय तहबाट समेत हुने व्यवस्था संविधानले गरेको छ। ऐनमा आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका विषयमा आफैंले कानुन, नीति, योजना र बजेटसमेत तर्जुमा गरी लागु गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको प्रस्तावनामै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बिचको सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयलाई प्रवर्धन गर्दै लोकतन्त्रका लाभहरूको समानुपातिक समावेशी र न्यायोचित वितरण गरी कानुनी राज्य र दिगो विकासको अवधारणाअनुरूप समाजवादउन्मुख सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक शासन प्रणालीलाई स्थानीय तहदेखि नै

सदृढीकरण गर्ने' व्यहोरा उल्लेख छ। उक्त संविधानको धारा २२६ उपधारा (२) मा स्थानीय तहले कानुन निर्माण गर्ने प्रक्रिया पनि उल्लेख छ।

अनुसूची ८ बमोजिमका स्थानीय सरकार (गाउँपालिका र नगरपालिका) को एकल अधिकारहरू गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूले आफैंले कानुन बनाई कार्यान्वयन गर्न पाइने अधिकार पनि सविधानले प्रदान गरेको छ। यी विषयहरूमा स्थानीय सरकारले आफ्नो कार्यकारी अधिकार समेत प्रयोग गर्न पाउँछन्। त्यस्तै अनुसूची ९ बमोजिमका साझा अधिकार क्षेत्रहरू पनि गाउँपालिका र नगरपालिकाले कानुनबमोजिम प्रयोग गर्न पाउँछन्। तर साझा अधिकारक्षेत्रका विषयमा बन्ने स्थानीय कानुन सङ्घीय तथा प्रदेश कानुनसँग बाझिनु भने हुँदैन। तीनै तहका कानुनहरू बाझिएको खण्डमा स्थानीय कानुन बाझिएको हदसम्म बदर हुन्छ। स्थानीय सरकारले बनाउने कानुनहरू सम्बन्धित प्रदेशले बनाएको कानुनबमोजिम हुने प्रबन्ध गरिएको छ। त्यसैले सातवटै प्रदेशहरूले स्थानीय तहको कानुन निर्माणसम्बन्धी अलग्गै खाका बनाएर लागु गरेको पाइन्छ।

अनुसूचीमा उल्लेखित यही अधिकार क्षेत्रको अधीनमा रही केही स्थानीय सरकारहरूले भाषा सम्बन्धी ऐन तर्जुमा गरी आफ्नो क्षेत्रमा लागु गरिरहेका छन्। साझा अधिकार क्षेत्रको हकमा भने सङ्घ र प्रदेशहरूले अझै पनि कतिपय महत्वपूर्ण कानुन तर्जुमा नगरेका कारणले स्थानीय सरकारहरूलाई कानुन बनाउन समस्या परेको छ। त्यस्तै कतिपय ऐनहरू सङ्घीय सरकारले तर्जुमा नगरेका कारण प्रदेश सरकारहरूलाई पनि कानुन बनाउन समस्या परेको छ। सङ्घले भाषा ऐन बनाएमा स्थानीय सरकारहरूलाई सोहीबमोजिम भाषासम्बन्धी छुट्टै ऐन बनाएर अघि बढ्न अझ सजिलो हुने देखिन्छ। तथापि संविधानले तोकिएका एकल अधिकार क्षेत्रहरूमा आफ्नै ऐन बनाई कार्यान्वयन गर्न स्थानीय सरकारहरूलाई अवरोध नहुने र भाषा पनि स्थानीय सरकारको एकल अधिकार क्षेत्र भएको कारणले भाषासम्बन्धी कानुन बनाई कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तहलाई कुनै समस्या हुने देखिँदैन।

प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

नेपालको सविधान धारा ७ उपधारा (२) मा प्रदेशहरूले नेपाली भाषाबाहेक आफ्नो प्रदेश भित्रका बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी भाषालाई कानुन बनाई प्रदेशको सरकारी कामकाजी भाषा निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। सोही धाराको उपधारा (३) मा भाषासम्बन्धी कुरा भाषा आयोगले गरेको सिफारिसका आधारमा गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। सोहीबमोजिम भाषा आयोगले देशका सातवटै प्रदेशहरूमा कुन कुन भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाउन सकिन्छ भनी सिफारिस गरी नेपाल सरकारलाई बुझाएको छ। सोही सिफारिसका आधारमा बागमती प्रदेश र गण्डकी प्रदेशले सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी ऐन तर्जुमा गरेर पारित गरिसकेको छ। दुवै प्रदेशले पारित गरेको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी ऐनहरूमा पनि आफू मातहतका स्थानीय तहहरूले गर्नुपर्ने भाषासम्बन्धी कार्यहरू उल्लेख गरिएको छ।

भाषा आयोगको सिफारिसअनुसार सबैभन्दा पहिले भाषासम्बन्धी ऐन पारित गर्ने प्रदेश बागमती प्रदेश हो। "प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन"

नामक उक्त ऐन बागमतीको प्रदेश राजपत्रमा मिति २०८० कार्तिक २३ गते प्रकाशित भएको थियो। भाषा प्रयोगको सम्बन्धमा उक्त ऐनको दफा १४ मा उल्लेख गरिएको छः 'स्थानीय तहले भाषाको प्रयोग गर्न सक्नेः बागमती प्रदेशभित्रका स्थानीय तहले यस ऐनबमोजिम सरकारी कामकाजमा तामाङ भाषा र नेपाल भाषाको प्रयोग गर्न तथा भाषाको संरक्षण, विकास र प्रवर्धनका लागि आवश्यक कार्य गर्न सक्नेछन्। त्यस्तै गण्डकी प्रदेशको भाषासम्बन्धी ऐन वि.सं. २०८२ साउन १९ गते प्रदेश राजपत्रमा प्रकाशित भएको छ। मगर र गुरुङ भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा तोकेर पारित गरिएको उक्त ऐनको दफा ३ (४) मा स्थानीय तहले स्थानीय भाषाहरूको प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। उक्त दफामा भनिएको छः 'स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रमा बहुसङ्ख्यक व्यक्तिले बोल्ने भाषालाई सरकारी कामकाजका रुपमा प्रयोग गर्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्नेछ।'

त्यस्तै दफा ८ को उपदफा ४ मा अर्को पनि व्यवस्था गरिएको छः "स्थानीय तहबाट भाषाको आवश्यकता, औचित्य, जीवन्तता, लोपोन्मुखता र विशेष प्रकृतिको आधारमा स्थानीय स्तरमा कुनै भाषिक भूगोल वा क्षेत्रलाई भाषिक विशेष वा स्वायत्त वा संरक्षित क्षेत्र घोषणा गरी राष्ट्रभाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्न सक्नेछ"।

गण्डकी प्रदेशको भाषासम्बन्धी ऐनमा गण्डकी प्रदेश मूलथलो भएका मातृभाषाहरूको सूची पनि दिइएको छ। उक्त अनुसूची १ मा गण्डकी प्रदेशमै मूलथलो भएका ३० वटा भाषाहरूको नाम समावेश छ। वि.सं. २०८२ साउनमा कोशी प्रदेश सभामा "कोशी प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०८१" प्रस्तुत भएको छ। सो विधेयक हाल विषयगत छलफलको क्रममा रहेको छ। उक्त विधेयकमा मैथिली र लिम्बू भाषालाई प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा अघि सारिएको छ। विधेयकको दफा ७ उपदफा ३ मा सरकारी कामकाजको भाषाका अतिरिक्त अन्य राष्ट्रभाषाको संरक्षण र विकासका लागि प्रदेश सरकारले स्थानीय तहसँग समन्वय गरी आवश्यक कार्य गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। उपधारा ४ मा सरकारी कामकाजको भाषाको अतिरिक्त आफ्नो स्थानीय तहमा बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने भाषालाई सम्बन्धित स्थानीय तहले नियम बनाई स्थानीय सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसै गरी मधेस प्रदेशमा वि.सं. २०८१ माघ महिनामा प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी विधेयक पेस भएको थियो तर विवादका कारण विधेयक फिर्ता भएको छ।

प्रदेश र स्थानीय तहमा भाषाको कार्यान्वयनसम्बन्धी विश्लेषण

नेपालको सविधानको अनुसूची ८ मा तोकिए बमोजिमका एकल अधिकार क्षेत्रहरूमा गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूले आफैंले कानुन बनाई कार्यान्वयन गर्न सकिने अधिकार प्रयोग गरी देशका केही स्थानीय सरकारहरूले आफैंले भाषासम्बन्धी ऐन वा नियम बनाई शिक्षा क्षेत्रमा मातृभाषालाई कार्यान्वयनको अभ्यास गरिरहेको पाइन्छ।

यस क्रममा देशको सङ्घीय राजधानी रहेको पालिका काठमाडौं महानगरपालिकाले शैक्षिक सत्र वि.सं. २०७७ देखि आधारभूत तह (कक्षा १ देखि ८ सम्म) स्थानीय भाषा (नेपाल भाषा) मा स्थानीय पाठ्यक्रम तयार गरी पठनपाठन सुरू गरिसकेको छ। पाठ्यक्रम

विकास केन्द्र जारी गरिएको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६) र विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रममा पाँचौं विषयका रूपमा एक विषय स्थानीय सरकार आफैंले पाठ्यक्रम तयार गरी 'स्थानीय विषय वा मातृभाषा' पढाउने व्यवस्था गरेको छ। सोहीअनुसार काठमाडौं महानगरपालिकाले स्थानीय नेपाल भाषाको माध्यमबाट 'येँ देय् म्हसीके' नामक पाठ्यक्रम तर्जुमा गरी पाठ्यपुस्तक समेत नेपाल भाषाको माध्यममा लेखन गरी पठनपाठन सुरू गरेको हो। यसको कार्यान्वयन गर्न महानगरपालिकाका सम्पूर्ण सामुदायिक विद्यालयहरूमा नेपाल भाषाका शिक्षक (शिक्षण प्रशिक्षक) को दरबन्दी सिर्जना गरी नियुक्ति गरेर विद्यालयहरूमा शिक्षक उपलब्ध गरेको छ। त्यस्तै ललितपुर महानगरपालिका, कीर्तिपुर नगरपालिका, गोदावरी नगरपालिका र टोखा नगरपालिकाका वडा नं. ३, ४ मा नेपाल भाषाको माध्यमबाट स्थानीय विषयको पठनपाठनको प्रारम्भ गरिसकेको छ।

त्यसै गरी इलामको माङ्सेबुङ गाउँपालिकाले लिम्बू भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा कार्यान्वयन गरेको छ। माङ्सेबुङमा बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने लिम्बू भाषा (किरात सिरिजङ्गा लिपिमा लेखिने) लाई कामकाजी भाषाका रूपमा कार्यान्वयनका लागि एक जना भाषिक सहजकर्ता (सहायक पाँचौं तह) नियुक्त गर्ने तयारी उक्त गाउँपालिकाले गरेको छ। माङ्सेबुङ गाउँपालिकाले वि.सं. २०७५ साल मङ्सिर १३ गतेदेखि ५ नं. वडामा लिम्बू भाषालाई कामकाजी भाषा घोषणा गरी लागु गरेको थियो। उक्त गाउँपालिकाले मिति २०७५/६/१५ का दिन "भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास कार्यान्वयन निर्देशिका २०७५" पारित गरी यो व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो। पाँचथर जिल्लाको फाक्तेपस्थित फाल्गुनन्द गाउँपालिकाले मिति २०८०/३/७ का दिन "फाल्गुनन्द गाउँपालिकाको सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, २०८०" नै पारित गरी याक्थुङ/लिम्बू भाषालाई सरकारी कामकाजी भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न थालेको छ।

बागमती प्रदेशको काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला, मण्डनदेउपुर नगरपालिकाले मिति २०७९ असार ३१ गते स्थानीय राजपत्रमा "स्थानीय भाषा ऐन, २०७९" नै प्रकाशित गरी स्थानीय तहमा भाषा प्रयोगको अधिकार प्रदान गरेको छ। कर्णाली प्रदेशको सुर्खेत जिल्लाको चौकुना गाउँपालिका र बागमती प्रदेशको सिन्धुली जिल्लाको मरिन गाउँपालिकाले पनि स्थानीय भाषा नीति तर्जुमा गरी भाषिक अभ्यास सुरू गरेको देखिन्छ। गण्डकी प्रदेशस्थित पर्वत जिल्लाको महाशिला गाउँपालिकाले वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममै खेमा लिपिमा आधारित गुरुङ भाषामा पाठ्यपुस्तक लेखन गरी प्रकाशन गरेको छ। गाउँपालिकाको आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रममा गुरुङ भाषा र लिपिमा सार्वजनिक गर्ने निर्णय गरी सो कार्य अघि बढाएको थियो। सम्भवतः वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममा नै स्थानीय मातृभाषामा सार्वजनिक गर्ने यो नै पहिलो स्थानीय तह हुन सक्छ।

लुम्बिनी प्रदेशको बुटवल उपमहानगरपालिकाले नेपालीबाहेक थारू, मगर र नेपाल भाषालाई सरकारी कामकाजी भाषाको मान्यता प्रदान गरेको छ। लुम्बिनी प्रदेशमा थारू, अवधी र भोजपुरी भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाउने भाषा आयोगको सिफारिस रहेको थियो। प्रदेशमा रहेको बुटवल उपमहानगरपालिकाले आफ्नो उपमहानगरको

जनसङ्ख्याको आधारमा मगर र नेपाल भाषालाई पनि मान्यता दिँदै वि.सं. २०८१ बैशाख १० गते यी चार भाषामा लेखिएको बडापत्र सार्वजनिक गरेको देखिन्छ। बागमती प्रदेशको हेटौँडा उपमहानगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्रभित्र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा तामाङ र नेपाल भाषा अनिवार्य रूपमा प्रयोग गर्ने निर्णय गरेको छ। उपमहानगरपालिकाको ६७ औँ कार्यपालिका बैठक उक्त निर्णयसँगै वडा कार्यालय, स्वास्थ्य संस्था तथा सेवा केन्द्रहरूको साइनबोर्ड, लेटरप्याड र अन्य आधिकारिक कागजातहरूमा यो नियम लागु गरेको हो। मधेश प्रदेशको सिराहा जिल्लास्थित लाहान नगरपालिकाले "आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षा ऐन, २०७५" को दफा ३७ अन्तर्गत "आधारभूत तहको कक्षा १ देखि ५ सम्म मातृभाषामा शिक्षा दिने" व्यवस्था गरेको पाइन्छ। कोशी प्रदेश ओखलढुङ्गा जिल्लाको खिजीदेम्वा गाउँपालिकाले "भाषिक तथा सांस्कृतिक सङ्ग्रहालय ऐन, २०७९" तर्जुमा गरेर भाषा, साहित्य, संस्कृति र कलाको संरक्षण गर्ने कार्यलाई अघि बढाएको छ। यसरी नै रोल्पा, सुनसरी आदि जिल्लाका केही स्थानीय पालिकाहरूले पनि भाषासम्बन्धी नीति तर्जुमा गरी स्थानीय भाषाहरूलाई सरकारी कामकाजमा भाषाका साथै शिक्षामा प्रयोग गरिरहेका छन्। जसलाई स्थानीय तहहरूबाट सञ्चालित सकारात्मक अभ्यासका रूपमा लिन सकिन्छ।

निष्कर्ष

नेपाल एक बहुभाषिक मुलुक भए पनि यहाँ नेपालीबाहेक प्रचलित विभिन्न मातृभाषाहरू सरकारी प्रशासन, शिक्षा, न्यायालय आदि जस्ता क्षेत्रमा प्रयोग हुन सकिरहेको छैन। वि.सं. २०७२ सालमा संविधानसभाबाट नयाँ संविधान जारी भएपछि नेपाली भाषाका अतिरिक्त नेपालमा बोलिने अन्य राष्ट्रभाषाहरूलाई पनि प्रदेशस्तरमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा लागु गर्न सकिने व्यवस्था भयो। संविधानको उक्त प्रावधानको आधारमा बागमती र गण्डकी प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी ऐन पारित भई कार्यान्वयनमा गएको छ। तर प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा सबै स्थानीय तहमा अनिवार्य नभई स्थानीय भाषाहरूको वितरण स्थानीय तहमा व्यापक रहेको हुँदा मूलतः स्थानीय तहमा त्यहींको भाषाहरूको सरकारी कामकाजमा प्रयोग हुनु अत्यावश्यक छ। स्थानीय तहमा बोलिने मातृभाषाहरूको सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्न सकिने संवैधानिक, कानुनी आधारहरू प्रशस्त छन्। साथै वस्तुपरक र व्यावहारिक रूपमा सरकारी कामकजमा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्नु सम्भव र सहज रहेको देखिन्छ। नेपालका केही स्थानीय तहहरूले विगतमा शासकीय प्रतिकूल समयको बावजुद पनि स्थानीय भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने प्रयास गरेका थिए। तर बिडम्बना ! त्यतिबेला भाषासम्बन्धी कानुनी व्यवस्था नभएका कारण त्यो सम्भव हुने हुन सकेन। तर अहिले संविधानप्रदत्त भाषासम्बन्धी अधिकारको कार्यान्वयनलाई देशका विभिन्न स्थानीय तहहरूले अघि बढाएको पाइन्छ। भाषासम्बन्धी गरिएका यस्ता अनुकरणीय र नमुनास्वरूपको प्रयासलाई देशका सबै स्थानीय तहहरूले आत्मसात गर्दै जानु जरूरी छ। स्थानीय तहहरूलाई भाषासम्बन्धी स्वनिर्णय गर्न संविधान र अन्य कानुनले शक्ति प्रदान गरिसकेको छ, यसरी प्राप्त भएको शक्तिलाई इच्छाशक्तिका साथ कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ।

सन्दर्भ सूची

कानुन किताब व्यवस्था समिति. (२०५५). *स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५*।

कानुन किताब व्यवस्था समिति. (२०५६). *स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६*।

तामाङ, अमृत. (२०८१). *नेपालका सरकारी कामकाजका भाषाहरू*. म्हेन्दो ट्रस्ट।

नेपाल सरकार. (२०४७). *नेपाल अधिराज्यको संविधान*. कानुन किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल कानुन आयोग. (२०७४). *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४*।

नेपाल भाषा सङ्घर्ष समिति. (२०५६). *सर्वोच्च अदालतं ब्यूगु नेपाल भाषा विरुद्धया अन्तरिम आदेश*।

नेपाल सरकार. (२०७२). नेपालको संविधान. कानुन किताब व्यवस्था समिति।

बागमती प्रदेश सरकार. (२०८०). प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन. *प्रदेश राजपत्र*. आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रालय।

गण्डकी प्रदेश सरकार. (२०८२). गण्डकी प्रदेशमा मगर र गुरुङ भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन. *प्रदेश राजपत्र*. मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय।

प्रदेश सभा सचिवालय, कोशी. (२०८१). *कोशी प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक*।

बाह्रखरी. (२०८२, जेठ ६). *[समाचार लेख]*. बाह्रखरी डट कम।

भाषा आयोग. (२०७८). *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू*।

साझाकुरा दैनिक. (२०८२, जेठ ३२). *[समाचार लेख]*।

Government of India. (2024). *The Constitution of India (As on 1 May 2024)*. Ministry of Law and Justice, Legislative Department, Official Languages Wing.

खण्ड दुईः भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

ISSN: 3102-0941 (Print)

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:२५-३२, चैत २०८२

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा भाषिक जनगणनामा देखिएका परिवर्तनहरू

डा. पुष्करराज भट्ट

सदस्य, भाषा आयोग

pushkarbhatta80@gmail.com

(प्राप्त मितिः २०८२/१०/२१; स्वीकृत मितिः २०८२/१२/०१)

लेखसार

यस लेखमा राष्ट्रिय जनगणना सन् २०११ एवम् सन् २०२१ को प्रतिवेदनमा सुदूरपश्चिम प्रदेशका भाषाहरूको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा भाषिक जनसङ्ख्यामा आएको उतारचढाव, उतारचढावका कारणको विश्लेषण गर्नाका साथै प्रदेशको भाषिक विकासका सन्दर्भमा देखिएका समस्याको पहिचान र निराकरणका उपायको बारेमा समेत विश्लेषण गरिएको छ। प्रदेश भाषाका सम्बन्धमा हालसम्म भएका प्रगतिको विश्लेषणका साथै भविष्यमा गरिनुपर्ने कामका विषयमा समेत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। यस अध्ययनमा प्रदेशका भाषाको अवस्था प्रस्तुत गर्नाका साथै भाषिक विकासको स्थितिलाई दर्शाइएको छ। यस प्रदेशको भाषिक विकासका निमित्त के कस्ता उपाय अवलम्बन गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा चर्चा गरिएको हुँदा यस अध्ययनले प्रदेश भाषा सम्बन्धित छलफललाई थप बल पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ। यस लेखमा यस प्रदेशमा विगत दुई राष्ट्रिय जनगणनामा विभिन्न भाषाहरूको उपस्थिति के कस्तो रहेको छ ? समयक्रम सँगै भाषाहरूको अवस्थामा के कस्तो परिवर्तन आएको छ? भाषिक परिवर्तनका आन्तरिक एवम् बाह्य प्रभावहरू केकस्ता रहेका छन्? सुदूरपश्चिम प्रदेशको भाषिक जटिलताको समाधानका उपायहरू कसरी खोज्न सकिन्छ? भन्ने विषयमा चर्चा गरिएको छ।

शब्द कुञ्जीः *भूगोल, जिल्लागत भाषा, भाषिक विभाजन, हीनताबोध, बोधगम्यता, भाषावैज्ञानिक*

१. विषय प्रवेश

सुदूरपश्चिम प्रदेश वि.सं. २०७२ असोज ३ मा लागू भएको नेपालको नयाँ संविधानद्वारा स्थापना भएको सात प्रदेशमध्ये एक हो। यसको सीमाना उत्तरमा चीनको तिब्बत स्वायत्त प्रदेश, पूर्वमा कर्णाली प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेश, पश्चिममा भारतको उत्तराखण्ड र दक्षिणमा उत्तर प्रदेश राज्यसँग जोडिएको छ। यो प्रदेशले १९,५३९ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल ओगटेको छ। यस प्रदेशले नेपालक क्षेत्रफलको लगभग १३.२२ प्रतिशत भूभाग ओगटेको छ। प्रारम्भमा प्रदेश नम्बर ७ का रूपमा चिनिएको यो प्रदेशको नाम प्रदेश सभाले वि.सं. २०७५ असोज १२ मा सुदूरपश्चिम प्रदेशको नाम राख्नुका साथै कैलाली जिल्लाको गोदावरी नगरपालिकाको तेघरीलाई प्रदेशको राजधानीका रूपमा घोषणा गरेको थियो भने प्रदेशको अस्थायी राजधानीका रूपमा धनगढी रहेको छ।

खण्ड दुईः भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

यस प्रदेशमा विभिन्न भाषा बोल्ने नागरिकको उपस्थिति रहेको छ। यस प्रदेशमा हिमाल, पहाड र तराईको भूभाग रहेकोले यहाँ भाषिक विविधता रहेको पाइन्छ। वि.सं. २०६८ (सन् २०११) को जनगणनामा जिल्लागत भाषिक सर्वेक्षण दिइएको छ भने वि.सं. २०७८ (सन् २०२१) को जनगणनाअनुसार प्रदेशगत एवम् जिल्लागत भाषिक सर्वेक्षण दिइएको छ। विगतमा नेपालको प्रशासनिक विभाजन गर्ने क्रममा विगतको सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र रहेको भूगोल नै पछिल्लो समयमा सुदूरपश्चिम प्रदेश रहेको भूगोल भएकोले यसले गर्दा यहाँको स्थानीय भूगोल, संस्कृति, जनजीवनका साथै भाषामा पनि खासै परिवर्तन आएको छैन। यहाँ उत्पत्ति भएका स्थानीय भाषामा जनसङ्ख्यामा केही फेरबदल भएको छ। यसबाहेक अल्पसङ्ख्यक भाषा पनि जीवित नै रहेका छन्। कतिपय बाहिर भूगोलमा उत्पत्ति भएका, भाषाको आगमनले यस भूगोलको बहुसांस्कृतिक र बहुभाषिक अवस्थाको प्रतिनिधित्व गरेका छन्।

२. वि.सं. २०६८ (सन् २०११) को जनणनामा सुदूरपश्चिमका प्रमुख भाषाहरूको उपस्थिति

वि.सं. २०६८ (सन् २०११) को जनगणनाअनुसार डोटेली भाषाको उपस्थिति बाजुरा जिल्लामा १११, बझाङ जिल्लामा ९६८, अछाम जिल्लामा ५०९, डोटी जिल्लामा १,९०,६९१, कैलाली जिल्लामा १४४, ९०७, कञ्चनपुर १,७९,११२ डडेल्धुरा जिल्लामा १,३१,०८५, बैतडी जिल्लामा २,०६३ एवम् दार्चुला जिल्लामा १, २७, ८०१ गरेर ७,७७,२४७ रहेको छ। यसै जनगणनाअनुसार बैतडेली भाषाको उपस्थिति बाजुरा जिल्लामा ११, बझाङ जिल्लामा ३२, अछाम जिल्लामा ४०, डोटीमा ३८१, कैलालीमा २७९४, कञ्चनपुर २३४६९, डडेल्धुरामा ३१, बैतडीमा २,४५,०६०, दार्चुलामा २० गरेर २,७१,८३८ रहेको छ। थारु भाषाको उपस्थिति बाजुरा जिल्लामा ६२, बझाङ जिल्लामा ११, अछाम जिल्लामा १५१, डोटी जिल्लामा ३२५, कैलाली जिल्लामा ३१८८३७, कञ्चनपुर र जिल्लामा १,१४,७७३, डडेल्धुरा जिल्लामा ७६ एवम् बैतडी जिल्लामा २९ गरेर ४,३४,२६४ जनसङ्ख्या रहेको पाइन्छ। अछामी भाषाका वक्ता सङ्ख्या बाजुरा, बझाङ, डडेल्धुरा र दार्चुलामा शून्य रहेको कुरा जनगणनाबाट प्रस्तुत भएको देखियो। यो भाषाका वक्ता अछाममा ८३,५३९, डोटीमा २५०, कैलालीमा ४८,४०४, कञ्चनपुर १०, २९६ गरेर १,४२,४८९ रहेको पाइयो। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार यस प्रदेशमा बझाङी भाषा बाजुरा, डडेल्धुरा र दार्चुलामा शून्य रहेको पाइयो भने बझाङ ४५, ८७२, अछाममा १२, डोटीमा १६६, कैलाली जिल्लामा ३०१९, कञ्चनपुर जिल्लामा १८, १८५, बैतडीमा १७२ गरेर ६७,४२७ वक्ता सङ्ख्या रहेको पाइयो।

यसरी नै यसै सर्वेक्षणअनुसार नेपाली भाषा बाजुरामा १३३६०६, बझाङ जिल्लामा १,४७,३५३, अछाम जिल्लामा १७०९४५, डोटी जिल्लामा १५, ७१८, कैलाली जिल्लामा २,१५,९५२, कञ्चनपुर जिल्लामा ७२,५९६, डडेल्धुरा जिल्लामा ८,२४४, बैतडी जिल्लामा २५१७ एवम् दार्चुला जिल्लामा ३,३९१ गरेर ७,७०,३२२ वक्ता सङ्ख्या रहेका छन्। दार्चुलेली भाषाका वक्ता बाजुरा, बझाङ, अछाम, डडेल्धुरा जिल्लामा शून्यको अवस्थामा देखियो। यो भाषाका वक्ता सङ्ख्या डोटी जिल्लामा १२०, कैलाली जिल्लामा ५६६,

कञ्चपुर जिल्लामा ४,७५६, बैतडीमा ३८ एवम् दार्चुला जिल्लामा ४१४ गरेर ५,८९४ रहेका छन्। सन् २०११ को जनगणनाअनुसार बाजुरेली भाषाको सङ्ख्या बाजुरा, बझाङ, डोटी, बैतडी, दार्चुला जिल्लामा शून्य रहेको छ। यस भाषाका वक्ता अछाम जिल्लामा १४७, कैलाली जिल्लामा ३,६५०, कञ्चनपुर जिल्लामा ६,८३८ गरेर १०, ६३५ रहेका छन्। डडेल्धुरेली भाषाका वक्ता बाजुरा, बझाङ, अछाम, डोटी एवम् डडेल्धुरामा शून्य रहेका छन्। यस भाषाका वक्ता कैलाली जिल्लामा ३५८ र कञ्चनपुर जिल्लामा १२८ गरेर ४८६ जना रहेका छन्।

३. वि.सं. २०७८ (सन् २०२१) को जनणनामा सुदूरपश्चिमका प्रमुख भाषाहरूको उपस्थिति

वि.सं. २०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार डोटेली भाषा बाजुरामा १०५, बझाङमा ४६,१६४, अछाम जिल्लामा २२९०, डोटी जिल्लामा १,८३,३९४ कैलालीमा १,४१,०८०, कञ्चनपुर ६७, ६७१ डडेल्धुरा जिल्लामा ५५,७२७ बैतडी जिल्लामा ४,६५१ एवम् दार्चुला जिल्लामा १४,८८८ गरेर ५१५९७० वक्ता रहेका छन्। बैतडेली भाषा बाजुरामा ६१, बझाङमा ६१२, दार्चुलामा १,५५९, बैतडीमा २,३३,२८१ डडेल्धुरामा १७,५५५, डोटीमा १५१३, अछाममा २०५, कैलालीमा २७२८६ एवम् कञ्चनपुर १,२२,०९२ गरेर ४,०४, १६४ वक्ता रहेका छन्। थारु भाषाका वक्ता बाजुरामा ९२, बझाङमा १२६, दार्चुलामा १८७, बैतडीमा १६५, डडेलधुरामा २०८, डोटीमा ३३२, अछाममा २५२, कैलालीमा ३,२७,३४२ एवम् कञ्चनपुर ७३, ६६३ गरेर ४,०२,३६७ रहेका छन्। अछामी भाषाका वक्ता बाजुरामा ३९१, बझाङमा ९६, दार्चुलामा ३४, बैतडीमा ४७, डडेल्धुरामा १३०४, डोटीमा १,५३६, अछाममा २१८८२३, कैलाली जिल्लामा १,४०,३५३ एवम् कञ्चनपुर जिल्लामा १६, २९२ गरेर ३,७८,८७६ रहेका छन्। बझाङी भाषाका बाजुरामा १३३, बझाङमा १,३८,७६२, दार्चुलामा १२६, बैतडीमा ५३९, डडेल्धुरामा ११, ६२१, डोटीमा ७७७, अछाममा १४१, कैलालीमा २३,८७२, कञ्चनपुर ३३, ७३६ गरेर २०,९७,७०८ रहेका छन्। नेपाली भाषाका वक्ता बाजुरामा २७६३, बझाङमा १०३४, दार्चुलामा २,६६०, बैतडीमा १२३९, डडेल्धुरामा ५,८९०, डोटीमा ७,३६७, अछाममा १,७३७, कैलालीमा १,०८,४५८ एवम् कञ्चनपुर ५०,९२८ गरेर १,८२,०७६ रहेका छन्।

राष्ट्रिय जनगणना, २०२१ अनुसार दार्चुलेली भाषाका वक्ता बाजुरामा ३२, बझाङमा १२१, दार्चुलामा ११,८१०, बैतडीमा १,४९२, डडेल्धुरामा २,९९३, डोटीमा ३०५, कैलालीमा १,८६९, कञ्चनपुर २९,५५७ गरेर १, ५३,२४५ रहेका छन्। राना थारु भाषाका वक्ता बाजुरा, बझाङ, दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, डोटी जिल्लामा शून्य अवस्थामा रहेको देखिन्छ। राना थारु भाषाका वक्ता कैलाली जिल्लामा १९, ३२५ एवम् कञ्चनपुर जिल्लामा ५७, ४१२ गरेर ७८, ०१२ रहेका छन्। सन् २०११ को जनगणनामा रानाथारुको वक्तालाई पनि थारु भाषाको वक्ताका रूपमा प्रस्तुत गरिएको थियो। सन् २०२१ को जनगणनामा आएर थारु भाषाका वक्ता र राना थारु भाषाका वक्ताको अलगअलग प्रस्तुत भएको पाइयो। डडेल्धुरेली भाषाका वक्ता बाजुरामा १४, बझाङमा ४५, दार्चुलामा ५९, बैतडीमा २६४, डडेल्धुरामा ३७,८१६, डोटीमा ६,६२, अछाममा ५०, कैलालीमा १२,६०१ एवम् कञ्चनपुर २३, १६० गरेर ७४,६७२ रहेका छन्।

खण्ड दुईः भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

४. जनगणनामा प्रस्तुत भाषिक परिदृश्य एवम् कारक तत्वहरू

राष्ट्रिय जनगणना सन् २०११ एवम् सन् २०२१ को जनगणनाले यस क्षेत्रको भाषिक अवस्था परिवर्तन भएको छ। यस परिवर्तनले यहाँको भाषाको वास्तविक स्थिति एकातिर प्रस्तुत भएको छ भने अर्कोतिर अनेकन प्रश्न पनि सिर्जना गरेको छ। एउटै जिल्लामा एकै भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूले आफ्नो भाषा कसैले कुनै भाषा र कसैले अर्को भाषा भएको जनाएको पनि पाइयो। यस अध्ययनमा भाषिक जनगणनामा देखिएका परिवर्तन, यसका कारण र देखिएका समस्याको समाधानका उपायलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

४.१ नेपाली भाषाका वक्तामा कमी

राष्ट्रिय जनगणना सन् २०११ एवम् २०२१ मा प्रस्तुत आँकडाअनुसार विभिन्न भाषाहरूको अवस्था परिवर्तन भएको पाइन्छ। राष्ट्रिय जनगणना सन् २०११ अनुसार नेपाली भाषा बाजुरा, बझाङ, अछाममा पहिलो, डोटी, कैलाली, बैतडी, दार्चुला, डडेल्धुरामा दोस्रो, कञ्चनपुर जिल्लामा तेस्रो स्थानमा रहेको देखिन्छ। यसरी जनगणना सन् २०११ को आँकडाअनुसार नेपाली भाषाले यस प्रदेशका सबै जिल्लामा आफ्नो प्रमुख स्थान बनाएको देखिन्छ। राज्यले लामो समयसम्म नेपाली भाषालाई एकल रूपमा राष्ट्र भाषाको मान्यता दिनु, पश्चिम नेपालका भाषाहरू नेपाली भाषाको पूर्वरूप भएको भनेर पाठ्यक्रममा अध्ययन अध्यापन गराइनु, मातृभाषाको प्रयोग गर्दा सानो भइने पो हो कि भन्ने हीनताबोधका कारण नेपालीतर्फ आकर्षित हुनुले पनि नेपाली भाषाको वर्चस्व रहेको देखिन्छ। सन् २०२१ को जनगाणनाअनुसार नेपाली भाषा समग्रमा छैठौँ स्थानमा रहेको छ। यो भाषा डोटी जिल्लामा दोस्रो स्थानमा, अछाम, बाजुरा, बझाङ, दार्चुलामा तेस्रो स्थानमा, बैतडी, कैलालीमा चौथो स्थानमा, कञ्चनपुर, डडेल्धुरामा पाँचौँ स्थानमा रहेको छ। पछिल्लो समयमा भाषिक स्वअधिकारको खोजी र नेपालीइतर मातृभाषाको प्रभाव विस्तार भएको पाइन्छ। नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नेपाललाई बहुभाषिक राष्ट्रको रूपमा प्रस्तुत भएको (नेपालको संविधान, २०७२, पृ. १) र भाग १, प्रारम्भिकको धारा ६. राष्ट्रभाषामा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू नेपाली भाषा हुनेछन् (नेपालको संविधान, २०७२, पृ.३) भनेकोले प्रदेशका मातृभाषाले पनि राष्ट्रभाषाको रूपमा परिचित हुने अवसर पाए। विगतमा पश्चिम नेपालका भाषालाई नेपालीकै भाषिकाका रूपमा अध्ययन-अध्यापन गराएका कारण यस क्षेत्रका भाषाको अलग्गै अस्तित्वको कुरा जनसमक्ष आएको थिएन। राष्ट्रिय जनगणना, २०११ आउँदासम्म पनि नेपालीको प्रभाव बलियो रहेकोमा सन् २०२१ को राष्ट्रिय जनगणनामा भने नेपालीको अवस्था कमजोर रहेको छ।

४.२ डोटेली भाषाको अवस्थामा परिवर्तन

वि.सं. २०६८ (सन् २०११) को जनगणनाअनुसार डोटेली भाषी वक्ताको उपस्थिति बाजुरा जिल्लामा १११, बझाङ जिल्लामा ९६८, अछाम जिल्लामा ५०९, डोटी जिल्लामा १,९०,६९१, कैलाली जिल्लामा १४४, ९०७, कञ्चनपुर १,७९,११२ डडेल्धुरा जिल्लामा १, ३१,०८५, बैतडी जिल्लामा २,०६३ एवम् दार्चुला जिल्लामा १,२७, ८०१ गरेर ७, ७७,२४७ रहेको छ।

खण्ड दुईः भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

यसरी नै वि.सं. २०७८ (सन् २०२१) को राष्ट्रिय जनगणनामा डोटेली भाषाका बाजुरामा १०५, बझाङमा ४६,१६४, अछाम जिल्लामा २२९०, डोटी जिल्लामा १,८३,३९४ कैलालीमा १,४१,०८०, कञ्चनपुर ६७, ६७१ डडेल्धुरा जिल्लामा ५५,७२७ बैतडी जिल्लामा ४,६५१ एवम् दार्चुला जिल्लामा १४,८८८ गरेर ५१५९७० वक्ता रहेका छन्। अछाममा सन् २०११ मा ५०९ भएकोमा सन् २०२१ मा २,२९० भएको पाइयो। अछाममा डोटेली भाषाका वक्ता सङ्ख्या बढे पनि त्यो अस्वभाविक वृद्धि भने होइन। डोटी जिल्लामा सन् २०११ मा १९०, ६९१ रहेकोमा सन् २०२१ मा १, ८३, ३९४ वक्ता सङ्ख्या रहेको पाइयो। यस हिसाबले डोटी जिल्लामा डोटेली भाषाका वक्ता सङ्ख्यामा ७,२९७ कमी रहेको पाइयो। यसको कारणका रूपमा पछिल्लो समयमा पहाडबाट तराईमा बसाइसराइँ गर्ने प्रवृत्ति नै प्रमुख हो। कैलाली जिल्लामा सन् २०११ मा डोटेली भाषाका वक्ता १,४४,९०७ रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर १,४१,०८० वक्ता रहेको देखियो। कैलाली जिल्लामा पछिल्लो जनगणनामा ३,८२७ वक्ता घटेको देखियो। कञ्चनपुर जिल्लामा सन् २०११ मा डोटेली भाषाका वक्ता १,७९,११२ रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर ६७,६७१ वक्ता सङ्ख्या गणना भएको पाइयो। यस हिसाबले कञ्चनपुर जिल्लामा पछिल्लो जनगणनामा १,११,४४१ वक्ता सङ्ख्या घटेको देखियो। विगतमा आफ्नो मातृभाषा डोटेली भाषा भनेर चिनाउने मानिसले पछिल्लो जनगणनामा आफ्नो जिल्लाको भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रस्तुत गर्दा यस्तो अवस्था सिर्जना हुन पुगेको देखिन्छ। बैतडी जिल्लामा डोटेली भाषा सन् २०११ मा २,०६३ वक्ता सङ्ख्या रहेकोमा सन् २०२१ मा ४,६५१ देखिनुले यस भाषाको वक्ता सङ्ख्या केही बढेको देखिन्छ। डडेल्धुरा जिल्लामा डोटेली भाषाका वक्ता सन् २०११ को जनगणनामा १,३१,०८५ रहेकोमा सन् २०२१ मा ५५,७२७ वक्ता सङ्ख्या पाइयो। यसरी डडेल्धुरा जिल्लामा पनि डोटेली भाषाको सङ्ख्यामा ७५,३५८ कमी भएको देखिन्छ। त्यसरी नै दार्चुला जिल्लामा सन् २०११ को जनगणनामा डोटेली भाषाका वक्ता १,२७,८०१ रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर १४,८८८ मात्र वक्ता सङ्ख्या रहेको देखियो। यस हिसाबले दार्चुला जिल्लामा डोटेली भाषाको वक्ता सङ्ख्या १,१२,९१३ घटेको पाइयो। यसरी हेर्दा सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणनाभन्दा सन् २०२१ को जनगणनामा आश्चर्यजनक परिवर्तन पाइयो। सन् २०११ मा डोटेली भाषा बलियो स्थानमा रहेकोमा सन् २०२१ को राष्ट्रिय जनगणनामा आइपुग्दा केही कमजोर बन्न पुगेको छ। यति हुँदाहुँदै पनि डोटेली भाषा यस क्षेत्रको एक नम्बरको मातृभाषाका रूपमा रहेको छ।

४.३ प्रदेशका पहाडीमूलका अन्य भाषाको अवस्था

सन् २०११ को जनगणनामा बैतडेली भाषा बैतडी, कैलाली र कञ्चनपुर प्रभावशाली देखियो भने सन् २०२१ को जनगणनामा क्रमशः बैतडी, कञ्चनपुर, कैलाली र डडेल्धुरामा प्रभावशाली देखियो। बैतडीमा सन् २०११ मा बैतडेली भाषाका वक्ता सङ्ख्या २,४५,०६० रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर २,३३,२८१ वक्ता सङ्ख्या पाइयो। यसरी सन् २०११ भन्दा सन् २०२१ मा ११,७७९ घटेको पाइयो। कञ्चनपुर जिल्लामा डोटेली भाषाका वक्ता सङ्ख्या सन् २०११ मा २३,४६९ रहेकोमा सन् २०२१ मा १,२२,०९२ रहेको पाइयो।

यसरी सन् २०११ भन्दा सन् २०२१ मा ९८,६२३ वृद्धि भएको पाइयो। कैलाली जिल्लामा सन् २०११ मा बैतडेली भाषाका वक्ताको सङ्ख्या २,७९४ रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर २७,२८२ भएको पाइयो। यसरी पछिल्लो जनगणनामा २४,४८८ जनसङ्ख्या वृद्धि भएको पाइयो। डडेल्धुरा जिल्लामा सन् २०११ मा वक्ता सङ्ख्या ३१ रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर १७, ५५५ भएको पाइयो। यस्तै डडेल्धुरा जिल्लामा बैतडेली भाषा पछिल्लो जनगणनामा १७, ५२४ वृद्धि भएको पाइयो। यसबाहेक पनि बाजुरा, बझाङ, अछाम, डोटी र दार्चुला जिल्लामा बैतडेली भाषाका वक्ताको सङ्ख्या सामान्य रूपमा वृद्धि नै भएको पाइन्छ।

सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणनामा अछामी भाषाका वक्ता बाजुरा, बझाङ, डडेल्धुरा र दार्चुला जिल्लामा शून्य देखाइएको छ। यस भाषाका अछाम जिल्लामा सन् २०११ मा ८३,५३९ वक्ता सङ्ख्या भएकोमा सन् २०२१ मा आएर २,१८,८२३ भएको देखिन्छ। यसरी हेर्दा अछाम जिल्लामा पछिल्लो जनगणनामा अछामी भाषाको सङ्ख्यामा १,३५,२८४ बढेको देखिन्छ। यसरी नै कैलाली जिल्लामा सन् २०११ मा अछामी भाषाका वक्ता ४८,४०४ रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर १,४०,३५३ भएको देखिन्छ। कैलाली जिल्लामा पछिल्लो जनगणनामा ९१,९४९ अछामी भाषाका वक्ता सङ्ख्या बढेको देखिन्छ। कञ्चनपुर जिल्लामा सन् २०११ मा १०,२९६ वक्ता सङ्ख्या रहेकोमा सन् २०२१ मा १६, २९२ वक्ता सङ्ख्या भएको देखिन्छ। यसरी कञ्चनपुर पनि अछामी भाषाका वक्ता पछिल्लो जनगणनामा ५,९९६ बढेको देखिन्छ। सन् २०११ को जनगणनामा बझाङगी भाषा सबैभन्दा बढी बझाङ त्यसपछि कञ्चनपुर र कैलालीमा प्रभावी देखिन्छ। यो भाषा बझाङमा सन् २०११ मा ४,५८,७२ रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर १,३८,७६८ भएर ९२,८९६ ले वृद्धि भएको पाइयो। कैलालीमा सन् २०११ म ३०१९ वक्ता सङ्ख्या रहेकोमा सन् २०२१ मा २३,८७३ भएर २०८५४ वक्ता सङ्ख्या बढेको देखियो। त्यसरी नै कञ्चनपुर जिल्लामा सन् २०११ मा १८,१८५ रहेकोमा सन् २०२१ मा ३३,७२६ भएर १५,५४१ बढेको पाइयो। दार्चुलेली भाषा सन् २०११ को जनगणनामा दार्चुलामा ४१४ वक्ता सङ्ख्या रहेकोमा सन् २०२१ मा आएर ११,८१० मा पुगेको देखिन्छ। यो सङ्ख्या पहिलेभन्दा पछिल्लोमा ११३९६ ले वृद्धि भएको देखिन्छ। कञ्चनपुर ४,७५६ वक्ता सङ्ख्याबाट २९,५५७ मा पुगेर २४,८०१ ले वृद्धि भएको देखिन्छ। कैलालीमा ५६६ वक्ता सङ्ख्याबाट ६,८६९ मा पुगेर ६,३०३ मा बढोत्तरी भएको पाइन्छ। बाजुरेली भाषा बाजुरामा सन् २०११ मा शून्य भएकोमा पछि सन् २०२१ मा ९५,०९८ गणना भएको पाइन्छ। यसरी नै कैलाली जिल्लामा ३,६५० बाट बडेर १७,९८८ पुगेर १४,३३८ वृद्धि भएको छ भने कञ्चनपुर ६,८३८ बाट १३,७८९ भएर ६,९५१ वक्ता सङ्ख्या वृद्धि भएको पाइन्छ। डडेल्धुरेली भाषा सन् २०११ मा शून्य रहेकोमा सन् २०२१ म ३७,८१६ गणना भएको छ। कैलाली जिल्लामा सन् २०११ मा ३५८ रहेकोमा पछिल्लो जनगणनामा १२,६०१ भएर १२,२४३ मा वृद्धि भएको पाइन्छ। कञ्चनपुर जिल्लामा १२८ भएकोमा राष्ट्रिय जनगणनामा २३,१६० भएर २३,०३२ वृद्धि भएको पाइन्छ। यसरी पछिल्लो जनगणनामा डडेल्धुरेली भाषाका वक्ता सङ्ख्यामा व्यापक वृद्धि भएको पाइन्छ।

४.४ भाषिक विभाजनको प्रभाव

राष्ट्रिय जनगणना सन् २०११ मा कैलाली जिल्लामा थारु भाषाका वक्ता सङ्ख्या ३,१८,८३७ र कञ्चनपुर जिल्लामा १,४४,७७३ गणना भएको थियो। सन् २०२१ को जनगणनामा थारु भाषाका वक्ता सङ्ख्या कैलाली जिल्लामा ३,२७,३४२ र कञ्चनपुर जिल्लामा ७३, ६६३ रहेको देखिन्छ। यसरी नै सन् २०२१ को जनगणना अनुसार राना थारु भाषाका वक्ता कैलाली जिल्लामा १९,३२५ र कञ्चनपुर जिल्लामा ५७,४१२ रहेको पाइयो। विगतमा थारु भाषा भनेर गणना भएकोमा पछि थारु भाषा र राना थारु भाषा भनेर अलगअलग भाषाका रूपमा छुट्टिएपछि यसको व्यापक प्रभाव देखियो। डगौरा थारुहरू आफ्नो वक्ता सङ्ख्या घटेकोमा दुखी भए भने राना थारु कतै प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषामा आफ्नो प्रतिनिधित्व नहुने हो कि भनेर चिन्तामा छन्। यस बिषयमा चर्चा परिचर्चा भइरहेकै छ।

४.५ पहिचानको अस्थिरता

प्रदेशका सन्दर्भमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष पहिचानको अस्थिरता देखिएको छ। पहाडी जिल्लाका मानिसमध्ये कसैले डोटेली भाषा भनेर लेखाउनु र कसैले आफ्नो जिल्लाको नाममा रहेको भाषा लेखाउनुले आफ्नो भाषिक पहिचानको बारेमा स्पष्ट हुन नसकेकको पाइयो। सन् २०११ को जनगणनामा बाजुरा र डडेल्धुरामा बाजुरेली र डडेल्धुरेली शून्य वक्ता सङ्ख्या देखिनु तर सन् २०२१ को जनगणनामा अत्यधिक वृद्धि हुनु स्थानीय पहिचानको राजनीति प्रभावी हुनु हो। सन् २०११ मा डडेल्धुरामा डोटेली भाषा अत्यधिक देखिएकोमा सन् २०२१ मा त्यसमा धेरै कमी आएको देखिन्छ। सन् २०११ म बाजुरामा नेपाली भाषा पहिलो स्थानमा रहेको थियो। सन् २०११ मा बाजुरामा शून्य अवस्थामा रहेको बाजुरेली भाषा सन् २०२१ मा आइपुग्दा अत्यधिक वृद्धि भएको पाइयो। एउटै जिल्लामा एउटा अवस्थामा एक खाले र अर्को अवस्थामा अर्को खाले सर्वेक्षण आउनु जनतामा आफ्नो भाषाप्रतिको स्पष्टताको अभाव हो। यसरी नै सन् २०११ मा प्रभावशाली रहेको डोटेली भाषाका वक्ता सङ्ख्या सन् २०२१ मा कम देखिनु, अन्य पहाडी मूलका भाषाको सङ्ख्यामा अत्यधिक वृद्धि भएको देखिनुले भाषिक पहिचानको अस्थिरता देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू पुस्तकको अध्याय दशअन्तर्गत सुदूरपश्चिम प्रदेशको भाषिक अध्ययनको निष्कर्षमा "सुदूरपश्चिमका बासिन्दाले पहाडी जिल्लाहरूमा बोल्ने भाषाहरूलाई जिल्लाको नाममा नामाङ्कन गरी भिन्न भाषा भएको दाबी गर्दै आएका छन्। डोट्याली भाषाका केही अभियन्ताहरूले यस प्रदेशको पहाडी क्षेत्रका भाषिक स्वरूपलाई डोटेली भाषा नामाङ्कन गरी सोहीअनुसार भाषिक अध्ययन समेत गरेका छन् (सिफारिस, २०७८:१४४) भनिएको छ। यस अध्ययनले यस क्षेत्रमा भाषासम्बन्धी विविध बुझाइ रहेको तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ।

दिपेन्द्र कुरुङवाङले भाषा निर्धारण सम्बन्धमा आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्ने क्रममा "नेपालमा हालसम्म भाषावैज्ञानिक आधारमा भाषिक सर्वेक्षण नभएकोले भाषाहरूको यकिन तथ्याङ्क आउन नसकेको उल्लेख गरेका छन्। राष्ट्रिय जनगणनामा जाति र भाषासम्बन्धी

तथ्याङ्क लिँदा सूचकले जे उत्तर दिन्छ, त्यहीअनुसार लिनुपर्ने हुन्छ (कुरुम्बाङ, २०८०, पृ. १०५) भनेका छन्। सुदूरपश्चिम प्रदेशको भाषा सम्बन्धमा पनि यही कुरा लागू भएको छ। भाषाको आधिकारिक संस्थाबाट आधिकारिक अध्ययन भएर सही तथ्य नआएको अवस्थामा जनतामा विभिन्न खाले भ्रम रहनुले भाषिक पहिचानको अस्थिरतालाई देखाउँछ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशका पहाडीमूलका भाषाका सम्बन्धमा अनेक मत पाइन्छन्। भाषासम्बन्धी अध्येता वासुदेव भाइसाबले, "डोट्याली भाषा डोटी प्रदेशको मूल भाषा हो। यहाँ नेपालका दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, डोटीलगायत बझाङको चीर बुङ्गल र अछामका केही भागमा परम्परादेखि बोलिँदै आएको भाषा हो। हाल कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लामा समेत बहुसङ्ख्यक जनताले यस भाषाको प्रयोग गर्दै आएका छन् (भाइसाब, २०६५, पृ. ३५) भनेको पाइन्छ। यस भनाइले डोटेली भाषा कुनै जिल्लाको भाषा नभएर यसको भाषिक भूगोल वा क्षेत्र विस्तृत भएको देखाउँछ। हाल आएर जिल्लागत रूपमा राष्ट्रिय जनगणनामा भाषाका नाम तोकिनु, विश्वविद्यालय तहमा कुनै भाषावैज्ञानिक अध्ययनबिना जिल्लाका नाममा आएका भाषाका नाममा अध्ययन अनुसन्धान कार्य अघि बढाउनु, भाषिक पहिचानको राजनीति हाबी भएर फरक किसिमले तथ्याङ्क आउनुले भ्रम सिर्जना भएको छ। यस विषयमा आवश्यक अनुसन्धानको आवश्यकताबोध हुन्छ।

४.६ निष्कर्ष

कुनै पनि भाषा एक अर्कोसँग कति नजिक छ भन्ने कुरा बोधगम्यतामा छुट्टयाउँछ। प्रदेशका अधिकांश पहाडी मूलका भाषामा बोधगम्यता पाइन्छ। कुन भाषा कोसँग नजिक वा टाढा भन्ने कुरा भाषावैज्ञानिक अध्ययनबाट निर्धारण हुने कुरा हो। यस क्षेत्रका भाषालाई नेपालीसँग तुलना गरेर अलग साबित गर्न खोज्ने तर यहाँका मातृभाषाका बीचको अन्तरसम्बन्धको पहिचान गर्न नखोज्ने प्रवृत्तिले यहाँका भाषाको विकास अवरुद्ध हुँदै आएको छ। पहाडी मूलका भाषाको अन्तर्सम्बन्धमा केन्द्रित भएर आधिकारिक संस्थाबाट आधिकारिक अध्ययन गरेर ठोस निष्कर्षसहित अघि बढेमा यस क्षेत्रको भाषाका बारेमा देखिएका भिन्न विचारको सही व्यवस्थापन हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सूची

कुरुम्वाङ, दीपेन्द्र. (२०८०). भाषा राजनीति र प्रदेशमा भाषाहरूको स्थिति, *भाषालोक* ।

तामाङ, अमृत. (२०८१). *नेपालका भाषाहरू.* म्हेन्दो ट्रष्ट।

नेपाल सरकार. (२०७२). *नेपालको संविधान.* कानून किताब व्यवस्था समिति।

भाइसाब, वासुदेव. (२०६५). डोटेली लोकसंस्कृतिका थुप्रै विशिष्ट पक्ष छन् (पुष्कर राज भट्ट, अन्तर्वार्ताकार), *सुदूरपश्चिममा मातृभाषा साहित्य.* बनेपा।

भाषा आयोग. (२०७८). *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू* ।

विकिपिडिया. (मिति उपलब्ध नभएको). *सुदूरपश्चिम प्रदेश.* https://hi.wikipedia.org/wiki/सुदूरपश्चिम प्रदेश।

Central Bureau of Statistics. (2011). *National population and housing census 2011*. Central Bureau of Statistics.

National Statistics Office. (2021). *National population and housing census 2021: National report on caste/ethnicity, language and religion*. National Statistics Office.

खण्ड दुईः भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

ISSN: 3102-0941 (Print)

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:३३-४३, चैत २०८२

लोपोन्मुख कुसुन्डा संस्कृति र भाषिक अस्तित्वको प्रश्न

डा.पुष्करनाथ रिजाल

उपप्राध्यापक, मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय

वागेश्वरी बहुमुखी क्याम्पस कोहलपुर

Puskarrijal38@gmail.com

(प्राप्त मितिः २०८२/०९/०७; स्वीकृत मितिः २०८२/१२/०१)

लेखसार

जीवन्त भाषाले जातीय पहिचानलाई वहन गर्दछ। भाषा अस्तित्वमा रहन त्यसको दैनिक प्रयोग अनिवार्य हुन्छ। कुसुन्डा नेपालका लोपोन्मुख जातिमध्ये एक हो, जसको भाषा र संस्कृति गम्भीर सङ्कटमा रहेको छ। यो अध्ययन कुसुन्डा भाषा र संस्कृतिको वर्तमान भाषिक संरचना तथा नेपाली भाषासँगको तुलनात्मक विश्लेषणमा केन्द्रित छ। व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्तका आधारमा कुसुन्डा र नेपाली भाषाका स्वर तथा व्यञ्जन वर्णहरूको तुलना गरिएको छ। द्वितीयक स्रोतका रूपमा भाषा आयोगका प्रतिवेदन, पुस्तकहरू, शब्दकोश र अनुसन्धान लेखहरूको उपयोग गरिएको छ। अध्ययनले कुसुन्डा भाषामा छ वटा स्वर र पच्चीस वटा व्यञ्जन वर्ण रहेको देखाएको छ। यसमा मातृभाषी वक्ताको अत्यन्त न्यून सङ्ख्याका कारण कुसुन्डा भाषा र संस्कृति लोप हुने अवस्थामा पुगेको निष्कर्ष निकालिएको छ। कुसुन्डा भाषाको संरक्षणका लागि प्रभावकारी सरकारी नीति, कुसुन्डा समुदायकेन्द्रित संरक्षण कार्यक्रम र शैक्षिक पहल गरिनु आवश्यक छ।

शब्द कुञ्जीः *कुसुन्डा, भाषिक मृत्यु, मातृभाषी वक्ता, वनराजा, सिकारी संस्कृति।*

१. विषय परिचय

बहुभाषिक मुलुक नेपालमा भारोपेली, भोटचिनियाँ, आग्नेली र द्रबिड गरी चार परिवारका भाषाहरू रहेका छन्। वि.सं. २०६८ को जनगणनामा यहाँ १२३ वटा भाषाहरू रहेको उल्लेख गरिएको छ भने वि.सं. २०७८ को जनगणनामा यो सङ्ख्या १२४ उल्लेख गरिएको छ। नेपालको सरकारी कामकाजको सबैभन्दा धेरै जनसङ्ख्या भएको भाषा नेपाली हो। यस्तै नेपालको सबैभन्दा कम जनसङ्ख्यामा रहेको भाषा कुसुन्डा रहेको छ। यो नेपालका कुसुन्डा जातिको मातृभाषा हो। कुसुन्डा भाषालाई माथि उल्लिखित चार परिवारबाहेक अन्य परिवारको भाषा भनी देखाइएको छ। लोपोन्मुख कुसुन्डा भाषाको संरक्षण गर्ने हेतुले केही कामहरू भने भएका छन्। यो भाषामा वर्ण निर्धारण हुनाका साथै शब्दकोश निर्माण गर्ने काम भएको छ। यसलाई महत्त्व दिई अनुसन्धानको विषय बनाइएको छ। सर्वप्रथम कुसुन्डा र यसको भाषाका बारेमा विश्वमाझ चिनाउने व्यक्ति बेलायती विद्वान् हड्सन हुन् (भाषा आयोग, पृ. ३२)। यसपछि ग्रियर्सन, योगी नरहरिनाथ, भाषाशास्त्री राइनहार्ड, डोरबहादुर

विष्ट, चूडामणि बन्धु, माधवप्रसाद पोखरेल, उदयराज आले, टीकाराम उदासी, बि.के. राना, वैरागी काइँला, नारायणप्रसाद अधिकारी, पुष्करनाथ रिजाल आदिले व्यक्तिगत र नेपाल सरकार, भाषा आयोग आदिले संस्थागत रूपमा कुसुन्डा जाति, भाषा र संस्कृतिका विविध पक्षमा अध्ययन अनुसन्धान गरी जानकारी दिँदै आएका छन्।

कुसुन्डा जाति केही समय पहिले नेपालका पश्चिमतिरका मध्यपहाडी मूलतः प्युठान, दाङ, अर्घाखाँची आदि जिल्लाका जङ्गलमा फिरन्ते जीवन बिताउने गर्दथे। कुसुन्डाहरू प्रकृतिमा ठूलो विश्वास राख्दछन्। धार्मिक मान्यतालाई मान्ने यिनीहरू आफूलाई सीताका दुई छोरा लव र कुशमध्ये कुशका सन्तान ठान्दछन्। वनमा सिकारी जीवन बिताउने कुसुन्डाहरूले आफूलाई वनराजा भन्नमा गर्व गर्दछन्। नेपालका सबैभन्दा पुराना बासिन्दाहरूमध्ये कुसुन्डा जाति नै होलान् (राना सन् २०००)। केही समयदेखि कुसुन्डा विश्वकै अत्यन्त जोखिम र लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको जातिका रूपमा चित्रित हुँदै आएको छ। बढ्दो बस्ती विस्तार, जङ्गल विनाश, आवागमनको सुविधा विस्तार आदि कारणले कुसुन्डाको बसोबास र जीवनशैलीमा परिवर्तन आयो। उनीहरू अब विशुद्ध प्राचीन सिकारी सङ्ग्रही रहेनन् (बोड्ने, सन् १९८८)। कुसुन्डाहरू अन्य जातिका मानिससँग घुलमिल हुन थालेपछि आफ्नो जीवनशैलीमा परिवर्तन ल्याउन थाले। वनका विचरणशील उनीहरू सिकारको अभाव र असुरक्षाका कारण गाउँका छेउछाउ स्थायी बसोबासी बन्न थाले। उनीहरूका बिहेबारी अन्य ठकुरी र जनजातिहरूसँग हुन थाल्यो। यसो हुँदा कुसुन्डा भाषा, संस्कृति र जीवनशैलीका मौलिकता विस्तारै हराउन थाले। प्रस्तुत अध्ययनमा नेपालका लोपोन्मुख कुसुन्डा भाषाका वर्ण र नेपाली भाषाका वर्ण र शब्दहरूको जानकारी दिँदै कुसुन्डा भाषा लोप हुनुका कारण तथा यसलाई संरक्षण गर्नका लागि केही उपायहरू सुझाउने उद्देश्य राखिएको छ।

२. समस्याकथन

नेपालका पछिल्ला जनगणना र भाषिक अध्ययनले सबैभन्दा खतराको सूचीमा रहेको भाषाका रूपमा कुसुन्डा भाषालाई चिनाउँदै आएका छन्। कुसुन्डा लोपोन्मुख भाषा हो भने नेपालको सबैभन्दा शक्तिशाली र विकसित भाषा नेपाली हो। यी दुवै भाषा छुट्टाछुट्टै अस्तित्व भएका स्वतन्त्र भाषा हुन्। हरेक भाषाको विशिष्ट महत्त्व हुन्छ। नेपाली र कुसुन्डा भाषाका आआफ्नै वर्ण, शब्दभण्डार र मौलिक विशेषता रहेका छन्। कुसुन्डा र नेपाली भाषाको तुलना गर्दै कुसुन्डा भाषा र संस्कृतिलाई चिनाउँदै यो लोप हुनुका कारण पहिचान गर्नु, यसको संरक्षणका उपायहरू के कस्ता छन् भनी देखाउनु र पारिवारिक सम्बन्ध के कस्तो छ भनी यो अध्ययनको प्रमुख समस्या हो। यसै प्रश्नसँग सम्बन्धित अध्ययनका विशिष्ट समस्याहरू यसप्रकार छन्:

क) कुसुन्डाका मौलिक संस्कृति के कस्ता छन् ?

ख) कुसुन्डा भाषाको पारिवारिक सम्बन्ध कुन परिवार नजिक छ ?

ग) कुसुन्डा र नेपाली भाषाका वर्णको तुलनात्मक स्थिति के कस्तो छ ?

३. अध्ययनको उद्देश्यहरू

प्रस्तुत अध्ययन कुसुन्डा भाषासँग नेपाली भाषाको तुलना गरी तिनमा रहेका समानता र भिन्नताको निरुपण गरी कुसुन्डा भाषा लोपोन्मुख बन्नुका कारण र संरक्षणका उपाय

सुझाउने मूल उद्देश्यमा केन्द्रित छ। यसै उद्देश्यसँग सम्बन्धित अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

क) कुसुन्डा जातिका मौलिक संस्कृतिलाई देखाउनु,

ख) कुसुन्डा भाषा कुन परिवारसँग नजिक छ भन्ने देखाउनु,

ग) कुसुन्डा र नेपाली भाषाका वर्णको तुलनात्मक स्थितिको जानकारी दिनु।

४. अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक किसिमको अध्ययन हो। यस अध्ययनमा व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्तका आधारमा नेपाली र कुसुन्डा भाषाका वर्णहरूको तुलना गरिएको छ। यसै गरी कुसुन्डा भाषाका प्राप्त शब्द र तिनको अर्थको अन्य भाषासँग तुलना गरी समानता र भिन्नता देखाइएको छ। नेपाली तथा कुसुण्डा जाति र भाषाका विषयमा गरिएका शोधखोज, त्यस विषयमा लेखिएका पुस्तक, लेख र तथ्याङ्क, प्रतिवेदनहरू यस अध्ययनमा द्वितीयक समग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएका छन्। भाषा आयोग नेपालले तयार गरेको प्रतिवेदन (२०७५) का साथै नेपाली र कुसुन्डा भाषासम्बन्धी पुस्तक, शब्दकोश, लेख आदिको पनि उपयोग गरिएको छ। विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त सूचनालाई तुलना र विश्लेषण गरी अध्ययनलाई साकार रूप दिइएको छ। यसका साथै विषय विज्ञहरूसँग आवश्यक परामर्श र छलफल गरी निष्कर्षलाई विश्वसनीय बनाउने प्रयास गरिएको छ।

५. कुसुन्डा जाति र संस्कृति

कुसुन्डा आफ्नै मौलिक पहिचान भएको प्राचीन जाति हो। पहिलेपहिले यिनीहरू जङ्गलमा डुली सिकार गरी गुजारा गर्दथे। यिनीहरुले आफूलाई जन्मकथा रामायणसँग जोडिएको मान्दछन्। कुसुन्डाहरू रामायणका नायक भगवान् रामचन्द्र र सीताका छोरा लव र कुशमध्ये कुशसँग आफ्नो जातिको वंशगत सम्बन्ध रहेको विश्वास गर्दछन्। कुसुन्डाहरूको जातीय उत्पत्तिको धारणा रामायणले बताएको कुशको जन्म, चेपाङको उत्पत्तिसम्बन्धी कथा र कुसुन्डाको मौखिक इतिहास मिल्छ (अधिकारी, सन् २०२०)। डोर बहादुर विष्ट (२०३४) र चूडामणि बन्धु (२०६९) ले रमाइला मिथक उद्धरण गर्दै कुसुन्डाको उत्पत्ति कथा प्रस्तुत गरेका छन्। विष्टका अनुसार कुसुन्डाको पौराणिक कथा यसप्रकार छः

"बनवासका समयमा सीताजी वाल्मीकि आश्रममा बस्थिन्। उनको लोहोरी नामको एक छोरा थिए। छोरालाई कोक्रामा राखी उनी काममा जान्थिन्। ऋषिले बच्चालाई हेर्थे। सधैँझैँ सीताजी छोरालाई कोक्रामा राखी लुगा धुन खोला गइन्। त्यहाँ बाँदरहरू आएर आफ्ना बच्चासँग खेल्न थाले। सीतालाई यो देखेर डाहा र आफ्नो छोराको माया पनि लाग्यो। उनी कुटीमा गई आफ्नो छोरा ल्याएर आइन् र बाँदरहरूलाई खिस्याउँदै खेल्न थालिन्। वाल्मिकी ऋषिले कोक्रामा बच्चा नदेखेपछि चिन्तित भए। सीताले खोलाबाट फर्किएपछि छोरो हराएकामा दुःख मान्लिन् भन्ने ठानी ऋषिले कुशबाट आफ्नो तपोबलले बच्चा बनाई कोक्रोमा राखिदिए। सीताले आफूसँग छोरो लिएर आएपछि ऋषिलाई कुशको बच्चा के गर्ने भन्ने समस्या भयो। पछि ऋषिको सल्लाहबमोजिम सीताले दुवैलाई छोरा मानेर हुर्काउन थालिन्। कुशबाट बनेकाले उसको नाम कुशरी राखियो।

खण्ड दुईः भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

"लोहारी र कुशरी ठूला हुँदै गर्दा यिनका सन्तान पनि फैलिए। लोहारीका सन्तान चेपाङ हुन गए र कुशरीका सन्तान कुसुन्डा भए। कालान्तरमा लोहारी र कुशरीको शत्रुता बढ्न गयो। त्यसैले आज पनि कुसुन्डाले चेपाङलाई देखेमा टाढैबाट धनुकाँड हानेर मारिदिन्छन् (विष्ट पृ. ६८-६९)। यसै लोककथाको विश्वासका आधारमा चेपाङहरूले कुसुन्डालाई खतरनाक जाति मान्दछन्।"

अर्को किंवदन्तीअनुसार देवी सीताका दुई छोरा लव र कुश थिए। उनीहरू हुर्किएपछि लवले सहरमा राज्य गरे भने कुशले गाउँमा राज्य गरे। कुशका सन्तान कुसुन्डा हुन् भन्ने मार्निँदै आएको छ। यी जाति नेपालका जङ्गल र नदी किनारामा विचरणशील जीवन बिताउने सिकारी जाति हुन्। यिनीहरूको जीवनशैलीमा केही समानता पनि पाइन्छन्। पहिले कुसुन्डाहरू खेती किसानी र गाई भैंसीजस्ता पशुपालनमा विश्वास गर्दैनथे।

आफूलाई कुशका सन्तान मान्ने कुसुन्डाहरू गाईले आहाराका रूपमा कुश खाने भएकाले गाईको दूध, दही छुँदैनन् र खाँदैनन्। यिनीहरू माछामासु, आटापिठो र दालभात रुचाउँथे। धनुकाँड चलाउन सिपालु कुसुन्डाहरू वनका दुम्सी, भार्से, गोहोरा, बाँदर, गुना, चित्तल, राते, कालिजजस्ता जनावर मारेर गुजारा गर्थे। कुसुन्डा केटाहरू चौध वर्ष पुगेपछि मात्रै सिकारका लागि योग्य मानिन्थे। दिनभरि खुर्पा, खन्ती, कुटो, कोदालो बोकेर तरुल, भ्याकुर र दाउराको जोहो गर्ने कुसुन्डा महिलाहरू गाउँमा गई आटोपिठोसँग साट्ने वा माग्थे। कुसुन्डाको अगेनामा पुरुषले मात्रै आगो बाल्ने चलन थियो। उनीहरू झुला चकमक वा काठ रगडेर आगो निकाल्ने गर्थे।

कुसुन्डाहरू संयुक्त परिवारमा रहन्थे। उनीहरूको परिवारमा २५ देखि ५० जना सदस्यसम्म पनि हुन्थे। धेरै परिवार सङ्ख्या हुँदा सल्लाहमा छुट्टिने गर्दथे। बाहुन क्षेत्रीमा जस्तै कुसुन्डा समाजमा पनि जेठाजु-बुहारी, सम्धी-सम्धिनीका बीचमा छुन नहुने प्रचलन थियो। कुसुन्डा समाजमा न्याय व्यवसथा सुचारु राख्न मुङ (मुखिया) राख्ने चलन थियो। मुखियाले लगाएका नियम र काम सबैका लागि मान्य हुन्थे। बाहिरी शत्रुको आक्रमणबाट बाँच्न युवाहरूलाई गोप्य रूपमा पट्टा वा लाठी खेल्न सिकाइन्थ्यो। यस्तो खेल कुसुन्डाका राजा वा झाँक्रीले तान्त्रिक विधिले सिकाउँथे। मन्त्र प्रयोग गरेर सिकाइने शास्त्रीय पट्टा खेलका बाइसवटा दाउ हुन्थे, जसले शरीरका बाइस भागलाई बचाउन सक्ने विश्वास गरिन्थ्यो (आले, २०७४)। खेलका कौशल लडाइँ र जङ्गली जनावरबाट सुरक्षाका लागि उपयोग गर्दथे।

सिकारी संस्कृतिमा हुर्किएका कुसुन्डा जाति वनसम्बन्धी जटिल कानूनका कारण यो संस्कृति छाड्न बाध्य बनेको देखिन्छ। यस्तै खोला वा नदीमा जथाभावी माछा, ओद आदि जलचर मार्न पनि रोक लगाइँदा यिनीहरू जीवनयापनका अन्य उपाय अपनाउन विवश बने।

प्युठानतिर गाउँघरमा एउटा उखान प्रचलित छः "वनको राजा आयो दाली भात खायो। यो उखानले कुसुन्डाको खानपान, सामाजिकता, जीवनशैली आदिबारे धेरै सूचना दिन्छ। कुसुन्डा वनका राजा भएको, उनीहरू डुली हिँड्ने जाति रहेको, उनीहरूले दालभात खाने कुराको जानकारी यसबाट मिल्दछ। कुसुन्डाले आफूहरूलाई चिनाउन 'म्याखा' शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ। म्याखा भनेको राजा हो। कुसुन्डाहरू आफ्नो पुख्यौंली थलो मगरात क्षेत्रमा

पर्ने अर्घाखाँची र पाल्पातिर रहेको बताउँछन्। पछि यिनीहरूको बसाइको केन्द्र तल्लो र मध्ये प्युठानका गाउँ नजिकका वन हुन पुगे। हाल कुसुन्डाहरू प्युठान, दाङ, सल्यान, रोल्पा, सुर्खेत, अर्घाखाँची, कपिलवस्तु, पाल्पा, तनहुँ, गार्खा आदि जिल्लामा छरिएर बसेका छन्।

तीव्र बसाइँसराइ निजी वन र सामुदायिक वनको विकास, राष्ट्रिय निकुञ्ज विस्तार, अन्तर्जातीय सम्बन्ध विस्तार आदिका कारण वनका कुसुन्डा स्थायी बसोबास गरी गाउँतिर बस्न थाले। यसले गर्दा उनीहरूका दैनिकी अन्य मानिसको झैं खेतीपातीमा आधारित हुन थाल्यो। वन पस्नु र सिकार गर्नु उनीहरूलाई फुर्सदको समयको उपयोग मात्रै हुन पुग्यो। कुसुन्डाहरू जङ्गलका कन्दमूल, च्याउ, सागपात र आफूले मारेको सिकार लगेर गाउँमा जाने र गाउँलेसँग अन्नपात साटेर ल्याउने हुनाले गाउँलेसँग पनि यिनीहरूको राम्रो सम्बन्ध कायम हुन्थ्यो। सम्बन्धकै क्रममा गाउँले र कुसुन्डा बीचमा मित र सैना लगाउने गर्दथे। गाउँले पनि वनराजासँग मित लगाउन पाउनुलाई गर्व ठान्दथे (भाषा आयोग, २०७५, पृ. ७)। यसबाट कुसुन्डाको सामाजिक संस्कार झल्कन्छ। प्रकृतिका पुजारी कुसुन्डाहरू प्राकृतिक वातावरणको अभावमा आफ्नो समाजका मौलिक संस्कृति र भाषिक पहिचान हराउँदै छन् भन्ने कुरा समयमै हेक्का राख्न नसक्नु बिडम्बनाको विषय हो।

पहिले कुसुन्डाले वनमा काठका भाँडाकुँडा बनाएर गाउँमा लगेर अन्नसँग साट्थे र गुजारा चलाउँथे। केही समय पहिले कुसुन्डाहरू प्युठानका तिराम, हंसपुर, ढुङगेगढी, दाङबाङ, बाङ्गेसाल, अर्घाखाँचीका बलकोट, चुत्राबेसी र दाङका जङ्गल, पाल्पातिरका जङ्गलमा अस्थाय बुकुरा बनाई बस्ने र छिट्टै ठाउँठाउँ डुली हिँड्ने गर्दथे। कुसुन्डाहरू कुनै जङ्गलबाट अर्को नयाँ ठाउँमा सर्नुपर्दा जोखना हेरी राम्रो नराम्रो पत्ता लगाएर मात्रै सर्दथे। यिनीहरू धामी झाँक्री, तन्त्रमन्त्र आदिमा विश्वास गर्दछन्। देवीदेवताको पूजाआजा गर्ने कुसुन्डाहरू दसैंमा नवदुर्गाको पूजा गर्दछन्। कुसुन्डाहरूका धेरै संस्कार हिन्दू धर्ममा आधारित छन्।

उनीहरू आफ्नै भाषामा कुराकानी गर्दथे। शिक्षा र ज्ञानको खासै विकास नभएका कारण कुसुन्डा जाति सभ्य पढालेखा समाजसँग डराउँथ्यो। कुसुन्डा प्राकृतिक वातावरणमा खेल्न चाहने सोझो जाति हो। आफ्नो बासस्थानमा कसैले हस्तक्षेप गरेमा वा जिस्काएमा कुसुन्डा रिसाएर तुरुन्त प्रत्याक्रमणमा उत्रने गर्दथे। त्यसैले गाउँघरमा कुसुन्डालाई अरूसँग नमिल्ने डरलाग्दो जातिका रूपमा चित्रण गर्ने गरेको पाइन्छ।

६. कुसुन्डा भाषा

कुनै पनि जातिलाई चिनाउने र उसको सामाजिक अवस्थाबारे अध्ययन गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार त्यस जातिको भाषा र संस्कृति हो। भाषा र समाज एकै सिक्काका दुई पाटा हुन्। भाषा र संस्कृति समाजमा अन्योन्याश्रित सम्बन्धमा बाँचेका छन्। भाषाको अभावमा अहिले कुसुन्डा समाज संस्कृति बिहीन जस्तै बन्ने खतरा बढेको छ। अन्य जातजातिको सम्पर्कमा आएर कुसुन्डाहरूका पुराना मौलिक संस्कृति पनि विनाश हुँदै गएका छन्। उनीहरूका जन्म, विवाह, मृत्यु आदि संस्कार पनि विस्तारै फेरिँदै गएका छन्। उनीहरूका पेशा र जीवनशैली पनि परिवर्तन भएका छन्। आधुनिकीकरणको प्रक्रियामा परिवर्तन स्वाभाविक भए पनि सांस्कृतिक मूल्यका हिसाबले यस्तो परिवर्तन कुसुन्डा जातिका लागि घातक बनेको छ। कुसुन्डा भाषामा नाता जनाउने आफ्नै मौलिक शब्द रहेका छन्।

कुसुन्डा भाषाका नाता जनाउने शब्द

कुसुन्डा शब्द	नेपाली अर्थ
यै	बुबा
माई	आमा
न्येप, न्या	बाजे, बजै
नोकोक, न्या	मामाघरका बाजे बजै
यैमिजार, माइमिजार्नी	ठूलाबा, ठूलीआमा
यैमला, यैमली	माहिला बा, माहिली आमा
यैसाइला, मैसाइली	साहिँला ,बा, साँहिली आमा
नाखम, नाङ्बी	मामा, माइजू
बुडुन गैबुडा	ससुरा
बुजा ग्याउजी	सासू
डुइ, मन्जू	लोग्ने, स्वास्नी
नेङ्बे	फुपू
ममा	दाजी

यी नाता बुझाउने शब्दहरू कुसुन्डाको पछिल्लो पुस्ताले भुलिसकेको छ। केही समयमा कुसुन्डा भाषाका मौलिक शब्द र संस्कृतिको कुरा इतिहासको विषयमा मात्रै सीमित हुने हो कि भन्ने चिन्ता बढ्न थालेको छ। त्यसैले कुसुन्डा भाषा र संस्कृतिको अध्ययनमा विद्वानहरूको चासो बढेको छ।

७. कुसुन्डा भाषाको पारिवारिक सम्बन्ध

नेपालमा बोलिने भाषाहरू भारोपेली, भाटेचिनियाँ, आग्नेली र द्रबिड गरी मूलतः चार भाषापरिवारमा समेटिने कुरा विद्वानहरूले राख्दै आएका छन्। यी परिवारमध्ये वक्ताका हिसाबले भारोपेली परिवार सबैभन्दा ठुलो रहेको छ भने भाषा सख्याका हिसाबले भोटचिनियाँ भाषा परिवारमा सबैभन्दा धेरै भाषाहरू रहेका छन्। यीमध्ये भारोपेली र भोटचिनियाँ परिवार भाषिक जनसङ्ख्या, साहित्य, भौगोलिक विस्तार, भाषिका विस्तार, भाषा सङ्ख्या आदि सबै हिसाबले समृद्ध छन्। यिनका तुलनामा आग्नेली र द्रबिड परिवारका भाषा सीमित सङ्ख्यामा रहेका छन्। कुसुन्डा भाषालाई विभिन्न समयका जनगणना र भाषाका अध्येताहरूले माथि उल्लिखित कुनै पनि भाषा परिवारमा नपर्ने भन्दै अन्य परिवार भनी उल्लेख गर्दै आएको पाइन्छ। पछिल्ला केही अध्ययनले यसलाई भोटचिनियाँ भाषा परिवारसँग मिल्ने भाषाका रूपमा चिनाएका छन्। भाषाशास्त्री बल्लभमणि दाहालले कुसुन्डा भाषालाई भोट बर्मेली (Tibeto-Burman) परिवारसँग नजिक (अधिकारी, सन् २०२० पृ.९०) देखाएका छन्। कुसुन्डा भाषाका शब्दहरू मगर खाम भाषासँग मिल्दाजुल्दा रहेका छन्। भोटचिनियाँ परिवारका अन्य भाषासँग पनि कुसुन्डा भाषाका केही शब्दहरू मिल्दछन्।

खण्ड दुईः भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

कुसुन्डा र भोटचिनियाँ परिवारका केही भाषाको तुलना

मगर	तामाङ	भोटे	कुसुन्डा	नेपाली अर्थ
मोचा	मोजे		मुचा	केरा
लाघा			लघै	गाउँ
भोग्टा			वुक्ता	कपडा, लुगा
डिस्या			डसा	माछा
डी			ताङ	पानी
मोचा		डु	तु	सर्प

कुसुन्डा भाषाका धेरै विशेषता राउटे भाषासँग पनि मिल्दछन्। भाषावैज्ञानिक राइनहार्डले राउटे जातिको खाम्ची भाषा र कुसुन्डा भाषाका शब्दहरूलाई नेपाली भाषाका शब्दसँग तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन्। उनका विचारमा राउटेका शब्द भन्दा कुसुन्डाका शब्दहरू बढी मात्रामा नेपालीकृत भएका छन्। भाषा वैज्ञानिकहरूले वर्णहरूको उच्चारण व्यवस्था, उच्चारण स्थान, शब्दभित्र रहेका वर्णको वितरण आदिमा देखिएको समानतालाई आधार मानी कुसुन्डा भाषालाई भोटचिनियाँ भाषा परिवारका भाषाहरूसँग नजिक देखाउने प्रयास गरेका हुन्। अङ्ग्रेज विद्वान् हडसनले सन् १९७० मा एउटा खोजमूलक निबन्ध लेखी चेपाङ, कुसुन्डा र हायुहरू एउटै प्रजातिका रहेको उल्लेख गरेका छन्। उनको विचारलाई थप प्रकाश पार्ने आधार राइनहार्ड र जापानी अनुसन्धाता तोवाले गरेको भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययनले पनि दिन्छ। राइनहार्डले सङ्कलन गरेका कुसुन्डा भाषाका शब्दहरूलाई उनका सहयात्री तोवाले भाषावैज्ञानिक किसिमले विश्लेषण गरी भोटचिनियाँ परिवारकै हुनसक्ने देखाएका छन्।

भुटानतिरका ल्होपा जाति, नेपालका पहाडी भेगका चेपाङ, कुसुन्डा र हायुहरूको शारीरिक बनावट, भाषिक समानता, जीवनशैली आदिलाई तुलनात्मक ढङ्गले हेर्दा यी एउटै मूल जातिबाट विकसित हुनसक्ने देखिएको छ। प्राप्त तथ्यहरूका आधारमा कुसुन्डा भाषा भोटचिनियाँ परिवारको हो भन्न सकिने प्रशस्त आधारहरू रहेका छन्।

अनेक जाति, भाषा, धर्म, र संस्कृतिको एकता नेपालको मौलिकता हो। कुसुन्डा भाषाका आफ्नै मातृभाषी वक्ता खासै नहुनु र नेपाली लगायत अन्य भाषाको प्रभाव अत्यधिक हुनुले यो भाषा लोप हुने स्थितिमा पुगेको छ। नेपाल कुसुन्डा विकास समाजका अध्यक्ष धनबहादुर कुसुन्डाका अनुसार नेपालमा कुसुन्डाको जनसङ्ख्या १५० हाराहारीको मात्रै छ। नेपालको वि.सं. २०५८ को जनगणनाले यो सङ्ख्या १६४ देखाएको छ भने २०६८ को जनगणनामा ९८ पुरुष र ११५ महिला गरी २१३ कुसुन्डाको देखाइएको छ। धनबहादुर कुसुन्डा जनगणनामा देखाइएको जस्तै झापा, मोरङ, सुनसरी र सिराहा जिल्लामा कुसुन्डा नै नरहेको बताउँछन्। उनी सरकारी तथ्याङ्कमा त्रुटि रहेको मान्दछन्। कुसुन्डाको सबैभन्दा ठुलो जनसङ्ख्या दाङमा (९८ जना) रहेको देखिन्छ। कामको सिलसिलामा केही कुसुन्डाहरू भारतका भोपाल र दार्जिलिङमा पनि रहेको दाङका स्थानीयहरूले बताएका छन्। कुसुन्डाको सङ्ख्या १५० भन्दा जति भए पनि यो भाषा बोल्ने र बुझ्ने मानिस दुई चार जना मात्रै

रहेका देखिन्छन्। भाषिक प्रयोक्ताका दृष्टिले कुसुन्डाको क्षेत्र ज्यादै सीमित रहेको देखिन्छ। कुसुन्डा भाषाका जानकार/प्रयोक्ता मानिने तनहुँका राजामामाको निधन भइसकेको छ। अहिले रोल्पाकी कमला सेन कुसुन्डा र दाङ घोराहीकी ज्ञानीमैयाँ सेन कुसुन्डा यी दुई मात्र कुसुन्डा भाषाका पूर्ण वक्ता हुन् (भाषा आयोग, २०७५: पृ. २८)। यसरी हेर्दा कुसुन्डा भाषा मृत्युको मुखमा रहेको छ। नेपालमा कुनै जाति भाषा वा संस्कृति लोप हुनु भनेको एउटा ङ्ग लोप हुनु हो (भाषा आयोग, २०७५)। कुसुन्डा संस्कृतिको संरक्षणमा गरिएका प्रयास पर्याप्त छन् कि छैनन् ? अहिलेको महत्त्वपूर्ण प्रश्न बनेको छ।

८. कुसुन्डा भाषाका वर्ण

वर्ण भाषाको एउटा महत्त्वपूर्ण एकाइ हो। वर्णको अध्ययन निश्चित भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा गरिन्छ। भाषामा रहेका वर्णहरूको निर्धारणका लागि निश्चित गरिएका सैद्धान्तिक आधारहरूको समष्टि रूप नै वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त हो (गौतम र अन्य, २०६७: ५८)। संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरूले वर्णको अध्ययनमा व्यतिरेकी वितरण, परिपूरक वितरण, मुक्त परिवर्तन, तटस्थीकरण, ध्वन्यात्मक समरूपता, तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त र मितव्ययिताको सिद्धान्त उपयोग गरेका छन्। संसारका सबै भाषाका वर्ण निर्धारणमा यी सिद्धान्त उपयोगी छन्। यी मध्ये प्रमुख सैद्धान्तिक आधार व्यतिरेक हो। कुनै वर्ण भिन्न हुनका निम्ति ती व्यतिरेकी हुनुपर्छ र व्यतिरेक देखाउनका निम्ति लघुतम युग्महरूलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। (बन्धु, २०५७: ६७)। व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्तका आधारमा नेपाली र कुसुन्डा भाषाका वर्णहरूलाई पनि निर्धारण गर्न सकिन्छ।

८.१ स्वर वर्ण

उच्चारण हुँदा श्वास प्रवाहमा कतै अवरोध नभई उच्चारण हुने वर्ण स्वर हुन्। व्यतिरेकी सिद्धान्तअनुसार लघुतम युग्ममा आई अर्थमा भिन्नता ल्याउन सक्ने नेपाली भाषाका स्वरहरू */अ/,/आ/, /इ/, /उ/, /ए/, /ओ/* हुन्। नेपालीमा जस्तै कुसुन्डा भाषामा पनि */अ/, /आ/, /इ/, /उ/, /ए/, /ओ/* व्यतिरेकी स्वर वर्णका रूपमा रहेका छन् (रिजाल, २०१९, पृ. ५०)। यी वर्णहरू लघुतम युग्ममा समान परिवेशमा आई अर्थमा भिन्नता ल्याउन सक्छन्। त्यसैले यी फरकफरक वर्ण मानिन्छन्। व्यतिरेकी सिद्धान्तका आधारमा नेपाली स्वर वर्णलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छः

लघुतम युग्म	वर्ण	परिवेश
/कल/ : /काल/	*/अ/, /आ/*	शब्दामध्य परिवेश
/किलो/ : /कुलो/	*/इ/, /उ/*	शब्दमध्य परिवेश
/साने/ : /सानो/	*/ए/, /ओ/*	शब्दान्त परिवेश

यसरी लघुतम युग्ममा अर्थभेदक भई आउने */आ/, /आ/, /इ/, /उ/, /ए* तथा */ओ/* नेपालीका स्वर वर्ण हुन्।

८.१.१ कुसुन्डा भाषाका स्वर वर्ण

कुसुन्डा भाषामा छ वटा कथ्य स्वर वर्णहरू रहेको देखाइएको छ। उच्चारणका आधारमा कुसुन्डा भाषामा *अ, आ, इ, उ, ए, ओ* गरी छ वटा स्वर वर्णहरू (भाषा आयोग, २०७५, पृ. ६) रहेका छन्। यी वर्णहरूले समान परिवेशमा आई अर्थमा भिन्नता ल्याउन सक्षम देखिन्छन्।

लघुतम युग्म	वर्ण	परिवेश	अर्थ
/लब/	/*अ*/	शब्द मध्य परिवेश	गाड्नु
/लाब/	/*आ*/	शब्द मध्य परिवेश	रोप्नु
/इङ्/	/*इ*/	शब्दादि परिवेश	घाम
/उङ्/	/*उ*/	शब्दादि परिवेश	बाटो
/एगन/	/*ए*/	शब्दादि परिवेश	दियो
/ओगन/	/*ओ*/	शब्दादि परिवेश	गऱ्यो

यस तथ्यलाई हेर्दा कुसुन्डा भाषाका /*अ*/,/*आ*/,/*इ*/,/*उ*/,/*ए*/,/*ओ*/ स्वर ध्वनिले समान परिवेशमा आई अर्थमा भिन्नता ल्याउन सकेका छन्।

८.२ व्यञ्जन वर्ण

श्वास प्रवाहमा बाधा भई उच्चारण हुने ध्वनि व्यञ्जन हो (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. ८६)। व्यतिरेकी सिद्धान्तअनुसार समान परिवेशमा आई अर्थमा भिन्नता ल्याउने नेपाली व्यञ्जन वर्णहरू २९ वटा रहेका छन्। नेपाली व्यञ्जनमा *क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स* तथा *ह* पर्दछन्। लघुतम युग्ममा आई यी वर्णले अर्थमा भिन्नता ल्याउन सक्छन्। यी सहित *ञ, ण, श, ष क्ष त्र* अनि *ज्ञ* गरी नेपाली लेख्य परम्परामा ३६ वटा व्यञ्जन वर्ण प्रचलित छन्।

८.२.१ कुसुन्डा भाषाका व्यञ्जन वर्ण

देवनागरी लिपिका सहायताबाट कुसुन्डा भाषाका वर्ण निर्धारण गर्ने प्रयास गरिएको छ। भाषा आयोग नेपालले प्रस्तुत गरेका कुसुन्डा भाषाका व्यञ्जन वर्णहरूलाई व्यतिरेकका आधारमा यसरी देखाउन सकिन्छः

लघुतम युग्म	वर्ण	अर्थमा भिन्नता
काइजि : खाइजि	/*क*/,/*ख*/	(सुकेको : डराएको)
ग्याङ् : घ्याङ्	/*ग*/,/*घ*/	(बिगार्नु : योनी)
चोक्डु : जोक्डु	/*च*/,/*ज*/	(राख्नेछु : भिज्नेछु)
छाँआडि : जाँआडि	/*छ*/,/*ज*/	(बाँधैं : बालैं)
झम्जि : टम्जि	/*झ*/,/*ट*/	(रोयो : खायो)
टम्जि : ठम्जि	/*ट*/,/*ठ*/	(खायो : घोच्यो)
डाबः ढाब	/*ड*/,/*ढ*/	(भेट्नु : ढाक्नु)
पुइ : फुइ	/*प*/,/*फ*/	(गोहोरो : उफ्रनु)
गेबुसा : गेभुसा	/*ब*/,/*भ*/	(दही : दूध)
नब : मब	/*न*/,/*म*/	(विवाह : सुन्नु)
याङ् : वाङ	/*य*/,/*व*/	(दिसा : जुनकिरी)
ओराङ्वा : ओरान्वा	/*ङ*/,/*न*/	(मार्ने छैनौ, द्वितीय पुरुष : गर्ने छैन, प्रथम पुरुष)
गलि : गहि	/*ल*/,/*ह*/	(वालुवा : घाउ)
ओरा : ओला	/*र*/,/*ल*/	(मार्नु : कुल्चिनु)

सुला : हुला /*सा*/, /*हा*/ (भाँच्नु : पकाउनु)

(स्रोतः भाषा आयोगको प्रतिवेदन)

यसरी व्यतिरेकी सिद्धान्तका आधारमा कुसुन्डा भाषामा जम्माजम्मी २५ वटा व्यञ्जन वर्ण रहेका छन्। नेपाली भाषामा पाइने त, थ, द र ध वर्ण कुसुन्डा भाषामा व्यतिरेकी पाइँदैनन् (रिजाल, सन् २०१९: पृ.५१)। कुसुन्डा भाषामा नेपालीमा भन्दा चारवटा व्यञ्जन वर्ण कम रहेका छन्। यति राम्रो भाषिक व्यवस्था भएर पनि कुसुन्डा भाषा अहिले चलनचल्तीबाट हराउनु दुःखको विषय हो।

९. निष्कर्ष

कुसुन्डा नेपालको लोपोन्मुख जाति हो। यसको संस्कार तथा भाषागत अस्तित्व सङ्कटमा रहेको छ। पहिले कुसुन्डाहरू प्युठानका अर्घाखाँची, दाङ र पाल्पातिरका जङ्गलमा अस्थायी बुकुरा बनाई बस्ने र ठाउँठाउँ बसाइँ सरी हिँड्ने गर्दथे। कुसुन्डाहरू कुनै नयाँ ठाउँमा सर्नुपर्दा जोखना हेरी सर्दथे। यिनीहरू धामी झाँक्री, तन्त्रमन्त्र आदिमा विश्वास गर्ने जाति हुन्। देवीदेवताको पूजाआजा गर्ने कुसुन्डाहरू दसैँमा दुर्गाको पूजा गर्दछन्। यिनीहरूका धेरै संस्कार हिन्दू धर्ममा आधारित छन्। विभिन्न समयका जनगणना र भाषाका अध्येताहरूले नेपालका प्रमुख चार भाषापरिवार भन्दा भिन्न परिवार भनी उल्लेख गरेको कुसुन्डालाई पछिल्ला केही अध्ययनले यसलाई भोटचिनियाँ भाषा परिवारसँग मिल्ने भाषाका रूपमा चिनाएका छन्। दैनिक प्रयोगमा नरहेको यो भाषा वक्ताको अभावमा लोप हुने अवस्थामा छ। यसका साथै अहिले कुसुन्डा समाज संस्कृतिविहीन बन्ने खतरा बढेको छ। अन्य जातजातिको सम्पर्कमा आएर कुसुन्डाहरूका पुराना मौलिक संस्कृति पनि विनाश हुँदै गएका छन्। उनीहरूका जन्म, विवाह, मृत्यु आदि संस्कार विस्तारै फेरिँदै छन्। उनीहरूका पेसा र जीवनशैली पनि परिवर्तन भएका छन्। सांस्कृतिक मूल्यका हिसाबले यस्तो परिवर्तन कुसुन्डा जातिका लागि घातक बनेको छ। तथ्याङ्कका रूपमा कुसुन्डाको सङ्ख्या १५० भन्दा बढी भए पनि यो भाषा बोल्ने भाषिक प्रयोक्ता मानिने तनहुँका राजामामाको निधन भइसकेको छ। अहिले रोल्पाकी कमला सेन कुसुन्डा र दाङ घोराहीकी ज्ञानीमैया सेन कुसुन्डा यी दुई मात्र कुसुन्डा भाषाका पूर्ण वक्ता हुन्।

हालसम्मका केही अध्ययनले कुसुन्डा भाषाको इतिहास लेखन, केही शब्दकोश निर्माण र वर्ण निर्धारणको काम हुन सकेको देखिन्छ। व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्तका आधारमा नेपाली भाषामा ६ वटा स्वर र २९ वटा व्यञ्जन वर्ण रहेझैं कुसुन्डा भाषामा ६ वटा स्वर र २५ वटा व्यञ्जन वर्ण निर्धारण भएको छ। यो भाषामा आफ्ना थुप्रै मौलिक शब्दभण्डार र नाताबोधक शब्द रहे पनि प्रयोक्ताको अभावमा लोप हुने स्थिति आएको हुँदा संरक्षणका लागि ठोस सरकारी योजनाको आवश्यकता छ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, नारायणप्रसाद. (२०२०). कुसुन्डा भाषा संस्कृति लोपोन्मुख हुनाका कारणहरू. *एएमसी जर्नल*, १(१), ८८–९६।

आले, उदयराज. (२०७४). *कुसुन्डा जाति र शब्दकोश*. लेखक स्वयम्।

गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाईं, प्रेमप्रसाद. (२०४७). *सामान्य भाषाविज्ञान.* पिनाकल पब्लिकेशन प्रा.लि.।

नेपाल कुसुन्डा विकास समाज. (२०७३). *कुसुन्डा शब्दकोश.* नेपाल कुसुन्डा विकास समाज केन्द्रीय कार्यालय।

पोखरेल, माधवप्रसाद. (२०७९). कुसुन्डा भाषाका अन्तिम वक्ताको खोजी. *रचना,* ५(११८), १२५–१२७।

बन्धु, चूडामणि. (२०७९). वनराजा र तिनका भाषाबारे. *मिर्मिरे,* ३०८, ४-८।

भाषा आयोग. (२०७५). *कुसुन्डा भाषाको इतिहास.* भाषा आयोग।

रिजाल, पुष्करनाथ. (२०१९). कुसुन्डा र नेपाली भाषाका वर्णको तुलनात्मक अध्ययन. *प्रवासन (बेलायत),* ३(१), ४६–५६।

ISSN: 3102-0941 (Print)

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:४४-५४, चैत २०८२

मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको अधिकार र उपलब्धि

नवराज सापकोटा

सहसचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

nrsapkota@gmail.com

(प्राप्त मितिः २०८२/०८/११; स्वीकृत मितिः २०८२/१२/०१)

लेखसार

मातृभाषा शिक्षा बालबालिकाहरूलाई सिकाईमा मद्दत गर्नको लागि उनीहरूको सबैभन्दा परिचित भाषाको प्रयोग गरेर दिइने शिक्षा हो। विश्वभरि प्रयोगमा ७,००० भन्दा बढी भाषाहरू रहेका छन्। नेपालमा पनि १२४ भन्दा बढि भाषाहरू रहेका र जसमा धेरै भाषाहरू आदिवासी जनजातीले बोल्ने भाषाहरू रहेका छन्। आदिवासी जनजातिहरूको भाषासम्बन्धी अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको आदिवासी तथा जनजातिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (नं. १६९) ले सुनिश्चित गरेको छ। यद्यपि मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाउने एउटै त्यस्तो बृहत महासन्धि छैन। विद्यालय तहमा बालबालिकालाई आफ्नो मातृभाषा बोलेको अवस्थामा पक्रने, कुटपिट गर्ने, कक्षा बाहिर राख्ने गरिएको, वा मुख धुन र लाइनमा अरूले गरेको नक्कल गर्न बाध्य पार्ने अभ्यासहरू धेरै देशमा प्रचलनमा नै रहेका छन्। जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा विद्यालय वातावरणमा मातृभाषाको प्रयोगलाई निषेध गर्न नमिल्ने कुरा उल्लेख भएको छ। नेपाललाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिले सन् २०१४ मा प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाउने कानून तर्जुमा र विशेषगरी भाषिक रूपमा विविधतायुक्त जनसङ्ख्या भएका विद्यालयहरूको लागि सुसङ्गत भाषाको नीतिमार्फत् मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा प्रदान गर्न सिफारिस गरेको छ। नेपालको संविधानले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने कुरा उल्लेख गरेको छ। यसका आधारमा केही मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गरिएको भएता पनि सबै मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न भने सकिएको छैन।

शब्द कुञ्जीः *बहुभाषिक शिक्षा, मातृभाषा शिक्षाको अधिकार उलङ्घन, शिक्षामा विभेद, लैङ्गिक दृष्टिकोण।*

मातृभाषा शिक्षाको परिचय

मातृभाषा शिक्षा भन्नाले बालबालिकाहरूलाई सिकाईमा मद्दत गर्नको लागि उनीहरूको सबैभन्दा परिचित भाषाको प्रयोग गरेर दिइने कुनै पनि प्रकारको विद्यालय शिक्षालाई जनाउँदछ। यो सामान्यतयाः बालबालिकाहरूले घरमा आफ्नो परिवारसँग बोल्ने भाषा हो।

खण्ड तीनः मातृभाषामा शिक्षा

'मातृभाषा' हुनका लागि आमाले बोलेको भाषा नै हुनु आवश्यक छैन। बालबालिकाहरू घरमा एक वा दुईभन्दा बढी पनि भाषाहरू बोल्न सक्दछन् तथा प्रायः बोल्दछन् पनि। उदाहरणका लागि तिनीहरूले आफ्नी आमासँग एउटा भाषा, बुबासँग अर्को भाषा र हजुरबुबा, हजुरआमासँग तेस्रो भाषाको प्रयोग गरी बोल्न सक्दछन्। घरमा प्रयोग हुने अन्य यस्ता शब्दहरू घरेलु भाषा, पहिलो भाषा वा सम्पदा अन्तर्गतका भाषा हुन सक्दछन्।

विश्वभरि प्रयोगमा रहेका ७,००० भन्दा बढी भाषाहरू छन् जसमध्ये धेरै भाषाहरू आदिवासी जनजातीहरूले बोल्ने भाषा हुन् (UNESCO, 2023)। तर बढ्दो विश्वव्यापीकरण, सहरीकरण, बसाइँसराइ, जलवायु परिवर्तन र अन्य धेरै कारणहरूले गर्दा धेरै भाषाहरू प्रयोगबाट नै हट्दै गइरहेका छन् वा मृत प्रायः भएका छन्। यसले गर्दा भाषिक समुदायहरूको कल्याणमा प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ। यस्तो प्रवृत्तिलाई सम्बोधन गर्न विश्वव्यापी प्रयासहरू पनि भएका छन्। सन् २०१९ मा आदिवासी जनजातिका भाषाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय वर्षको रूपमा अपनाउनुका साथै संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् २०२२ देखि २०३२ सम्मलाई आदिवासी भाषाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय दशकको रूपमा घोषणा गरेको छ। यसका लागि युनेस्कोले प्रमुख संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायको रूपमा काम पनि गरिरहेको छ।

आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेज हो। यसले आदिवासी जनजातिहरूका न्यूनतम मापदण्ड, अधिकारहरू र भाषिक अधिकारलाई पनि उल्लेख गरेको छ। विशेषगरी, धारा १३, १४ र १६ ले आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो भाषा र लेखन प्रणालीलाई पुनर्जीवित, प्रयोग, विकास र भावी पुस्ताहरूमा हस्तान्तरण गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चितता गरेको छ। साथै आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो शैक्षिक प्रणाली र संस्थाहरू स्थापना तथा नियन्त्रण गर्ने र आफ्नो सांस्कृतिक शिक्षण र सिकाइ विधिहरू अनुरूप आफ्नै भाषामा शिक्षा प्रदान गर्ने अधिकार पनि रहेको छ (devkumarsunuwar.com.np, 2022)। यसमा आफ्नै भाषामा आफ्नो सञ्चार माध्यम स्थापना गर्न सक्ने अधिकारलगायत पनि समावेश रहेको छ। यो घोषणापत्र बाध्यकारी दस्तावेज नभएको भए तापनि राष्ट्रहरूलाई यी अधिकारहरू सुनिश्चित गर्न मार्गदर्शन भने प्रदान गरेको छ।

आदिवासी जनजातिहरूको भाषासम्बन्धी अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको आदिवासी तथा जनजातिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (नं. १६९) ले पनि सुनिश्चित गरेको छ। यसका अतिरिक्त अन्य सान्दर्भिक तथा बाध्यकारी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिलगायत रहेका छन्। यी दुवै महासन्धिको नेपाल पक्ष राष्ट्र पनि हो।

मातृभाषामा शिक्षा समावेशीकरण र गुणस्तरीय सिकाइको मुख्य कारक पनि हो। यसले सिकाइको परिणाम तथा शैक्षिक गुणस्तरलाई सुधार गर्दछ। यो विशेषगरी प्राथमिक विद्यालयमा दिइने शिक्षामा हुने ज्ञानको अन्तरलाई रोक्न र सिकाइ तथा बुझाइको गति बढाउन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाले सबै विद्यार्थीहरूलाई समाजमा पूर्ण रूपमा भाग लिन सशक्त बनाउने कार्य गर्दछ। यसले

एकअर्काको लागि आपसी बुझाइ तथा सम्मानलाई बढावा दिन्छ। त्यसै गरी मातृभाषामा आधारित शिक्षाले विश्वभरिका प्रत्येक भाषामा निहित सांस्कृतिक तथा परम्परागत सम्पदाको संरक्षण गर्न पनि मद्दत गर्दछ।

तथापि सबै विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको मातृभाषामा शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न अझै पनि लामो र निरन्तर प्रयास हुनु जरूरी देखिन्छ। धेरैजसो देशहरूमा अहिले पनि अधिकांश विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको मातृभाषा बाहेकका अन्य भाषामा नै पढाइन्छ। यसले गर्दा उनीहरूको प्रभावकारी रूपमा सिक्ने क्षमतामा सम्झौता गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। संसारभरमा बोलिने लगभग ७ हजार जति भाषा भएपनि विश्वभरका जनसङ्ख्याको करिब ४०% ले आफूले बोल्ने वा बुझ्ने भाषामा शिक्षाको पहुँच नरहेको आँकलन गरिएको छ (UNESCO, 2023)। भाषिक विविधता पनि त्यतिकै रूपमा बढ्दो खतरामा रहेको छ किनभने दिनानुदिन थप भाषाहरू पनि उच्च दरमा लोप भइरहेका छन्। जब कुनै एउटा भाषा हराउँदछ, यो सँगै त्यससँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सांस्कृतिक र बौद्धिक सम्पदाहारू पनि लोप भएर जाने हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा हाल मातृभाषाको रूपमा कुसुन्डा भाषा बोल्ने बक्ताको सङ्ख्या छैन। यसले गर्दा कुसुण्डाको बौद्धिक र सास्कृतिक सम्पदाहरू हराउने अवस्थाको सिर्जना भएको देखिन्छ।

बहुभाषिक वातावरणमा शिक्षण तथा सिकाइका मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू

मातृभाषा शिक्षाले व्यक्तिको बुझ्ने क्षमतालाई सुधार र आत्मविश्वास निर्माण गर्दै, तथा अन्य भाषाहरू सिक्नको लागि बलियो आधार स्थापित गर्न संज्ञानात्मक, सामाजिक र शैक्षिक लाभहरू प्रदान गर्दछ। यसले समालोचनात्मक सोच तथा साक्षरताका सीपलाई बढाउँने कार्य पनि गर्दछ। मातृभाषा शिक्षाले सांस्कृतिक पहिचानको बलियो भावनालाई विकास गर्ने र उन्नत किसिमको शैक्षिक प्रगति र विद्यालयमा उच्च किसिमको सहभागिता ल्याउँछ। यसरी हेर्दा बालबालिकालाई सहज तथा परिचित वातावरणमा सिक्नका लागि अनुमति दिन्छ, जसले गर्दा राम्रो बुझाइ र सिकाइप्रतिको चिन्तालाई कम गराउने कार्य गर्दछ (Savage, 2019)। त्यसैले मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा उल्लिखित मार्गदर्शक सिद्धान्तहरूमा आधारित हुन्छ।

१) सिकाइ पहिलो/मातृभाषामा रहेको विद्यमान ज्ञानमा आधारित हुन्छ।
२) पहिलो भाषाको बलियो विकासले थप भाषाहरू सिक्न तथा शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न सहज बनाउँदछ।
३) बहुभाषाको प्रयोगले संज्ञानात्मक लचिलोपन तथा उच्चस्तरीय सोचलाई बढाउँदछ।
४) खोजमा आधारित सिकाइ निर्देशित अभ्यास तथा नयाँ अवधारणाको प्रयोगमार्फत हुन्छ।
५) साथीहरूसँगको अन्तरक्रिया, सहपाठी शिक्षण सिकाइका व्यावहारिक गतिविधिहरू र छलफलमार्फत् हुने सक्रिय सिकाइले आत्मविश्वास निर्माण गर्न मद्दत गर्दछ।
६) भाषा सिकाइमा अर्थ र शुद्धता दुवैमा ध्यान केन्द्रित गर्नु आवश्यक हुन्छ।
७) भाषाहरूबीच ज्ञान स्थानान्तरण सामान्य प्रक्रिया हो तर आधारभूत सञ्चार सीपका लागि दुई वर्ष जति समय लाग्न सक्दछ।
८) विद्यार्थीहरूले स्वागतयोग्य वातावरणमा सिक्ने हुनाले शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाले उनीहरूको घरेलु भाषालाई सम्मान गर्दछ।

खण्ड तीनः मातृभाषामा शिक्षा

मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाका फाइदा

बलियो जग सहितको मातृभाषामा आधारित शिक्षाले बालबालिकालाई अन्य भाषाहरू सिक्न आवश्यक पर्ने सीपहरू प्रदान गर्दछ। यसले उनीहरूलाई भाषाको संरचनाको आफ्नो बुझाइलाई धेरै नयाँ भाषाहरूमा स्थानान्तरण गर्न सजिलो बनाउने काम पनि गर्दछ। बालबालिकाहरूले आफ्नो पहिलो भाषा सिक्दा विकास हुने व्याकरणको सहज बुझाइ सजिलैसँग अन्य भाषाहरूमा स्थानान्तरण गर्न सक्दछन् (Savage, 2019)। यसरी मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाका फाइदाहरूलाई तल उल्लेख गरिए अनुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ।

- विद्यार्थीहरूले बुझ्न सक्ने भाषामा राम्ररी र सिकाइमा हुने ढिलाइलाई रोक्दै छिटो रूपमा सिक्दछन्।
- उनीहरू विद्यालयमा बढी रमाउने तथा विद्यालयलाई पनि घरजस्तै महसुस गर्ने गर्दछन्।
- उनीहरूले आफ्नो आत्मसम्मान बढेको ठान्दै आफ्नो सिकाइ प्रक्रियामा बढी उत्प्रेरित भएर संलग्न हुन्छन्।
- अभिभावकहरूको पनि शिक्षामा सहभागिता बढ्दछ तथा अभिभावकहरूले बालबालिकालाई गृहकार्य गर्नमा मद्धत गर्न र विद्यालयमा हुने विविध गतिविधिहरूमा भाग लिन सक्दछन्।
- जब बालबालिकाहरूले आफ्नो बहुभाषिकताबाट फाइदा लिन्छन्, उनीहरूले उच्च सामाजिक, आर्थिक स्थिति, उच्च आम्दानी पनि गर्न सक्दछन्।
- औसतमा विद्यालयहरूले शिक्षण सिकाइमा राम्रो प्रदर्शन गर्नाले कक्षा दोहोरिने दर कम हुने र विद्यालय छाड्ने दर पनि कम हुने हुन्छ।

मातृभाषामा आधारित शिक्षाको लैङ्गिक दृष्टिकोण

मातृभाषामा आधारित शिक्षाको लैङ्गिक दृष्टिकोणले बालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार ल्याउने, उनीहरूको शिक्षामा सहभागिता बढाउने तथा थप समावेशी वातावरणमा शैक्षणिक क्रियाकलाप हुने हुनाले शिक्षामा लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन गर्न मद्दत गर्दछ (International Journal of Language Education, 2025)। विद्यार्थीको मातृभाषाको प्रयोग हुने हुनाले यो दृष्टिकोणले राष्ट्रिय वा औपनिवेशिक भाषामा पहुँच हुन नसक्ने बालबालिकाका लागि विद्यमान अवरोधहरू घटाउँदछ र पूर्ण सहभागितालाई सम्भव बनाउँदछ। यसका साथै बालबालिका दुवैलाई आफ्नो संस्कृतिभित्र लैङ्गिक भूमिकाको पुनर्परिभाषा गर्न पनि सहयोग पुऱ्याउँदछ।

बालिका र लैङ्गिक समानताका लागि लाभ

- **शैक्षिक उपलब्धिमा सुधारः** मातृभाषामा आधारित शिक्षण बालिकाहरूका लागि विशेष रूपमा लाभदायक हुन्छ। यसले सहभागितामा वृद्धि तथा उत्कृष्ट शैक्षिक उपलब्धिमा योगदान पुऱ्याउँछ।
- **लैङ्गिक अन्तरमा न्यूनीकरणः** विश्वव्यापी रूपमा निरक्षरताबाट बालिकाहरू असमानुपातिक रूपमा प्रभावित भएकाले लैङ्गिक संवेदनशील दृष्टिकोण अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। विद्यालयमा उनीहरूको घरेलु भाषाको प्रयोगले बालिकाहरूको भर्ना दर सुधार गर्न सक्दछ, किनकी उनीहरू प्रायः बालकको तुलनामा कम भर्ना हुने गर्दछन् (Mother Tongue-Based Multilingual Education, The Key to Unlocking SDG 4 - Quality Education for All , 2016)।

- **सुरक्षा र सहयोगमा वृद्धिः** मातृभाषामा आधारित शिक्षाले पुरूष शिक्षकद्वारा कक्षाकोठामा र विद्यालय वातावरण बाहिर हुने हिंसा र शोषणमा कमी ल्याउन सक्दछ किनकि समान भाषिक समुदायका शिक्षकहरूले सुरक्षित तथा सांस्कृतिक रूपमा संवेदनशील वातावरण सिर्जना गर्न सक्दछन्।

सहयोगी र समावेशी वातावरणको प्रवर्धन

- **आत्मीयताको भावना विकासः** विद्यार्थीहरूको भाषिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिलाई मान्यता दिँदै मातृभाषामा आधारित शिक्षाले सबै लिङ्ग (पुरूष, महिला, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकका लागि थप समावेशी र न्यायोचित सिकाइ वातावणको सृजना गर्दछ।
- **बालिका तथा किशोरीहरूको सशक्तिकरणः** मातृभाषाको शिक्षाले बालिकालाई सिकाइमा पूर्ण रूपमा संलग्न हुन र आफ्नो पहिचान तथा भाषामा आत्मसम्मान र गौरव विकास गर्नका लागि अवसर प्रदान गर्दछ।
- **भूमिका तथा मान्यतालाई पुनर्परिभाषाः** विद्यालयहरूमा स्थानीय भाषाको प्रयोगले बालबालिका दुवैलाई आफ्नै सांस्कृतिक सन्दर्भमा रहेर परम्परागत लैङ्गिक भूमिका तथा मान्यताको समालोचनात्मक परीक्षण गर्दै पुनर्परिभाषित गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ (Mother Tongue-Based Multilingual Education, The Key to Unlocking SDG 4 - Quality Education for All , 2016)।

यसरी मातृभाषामा आधारित शिक्षाले किशोरीहरूको सहभागिता वृद्धि गर्दै लैङ्गिक समानताको प्रवर्धनमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ।

मातृभाषामा आधारित शिक्षासम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रावधान

मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानअन्तर्गत् मुख्यतयाः मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूमा उल्लेख भएका छन्। यस्ता दस्तावेजले अल्पसङ्ख्यक नागरिक तथा आदिवासी जनजातिहरूको शिक्षा तथा उनीहरूको संस्कृतिको संरक्षण गर्ने अधिकारलाई सुरक्षित गरेका छन्। यद्यपि मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाउने एउटै त्यस्तो बृहत् महासन्धि त छैन। तथापी मानव अधिकारका मुख्य दस्तावेजहरूमा नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र लगायत रहेका छन्। यी महासन्धिले सामूहिक रूपमा आफ्नै भाषामा शिक्षा पाउने अधिकारलाई समर्थन गरेका छन्।

दस्तावेजमा रहेका मुख्य प्रावधानहरू

आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घिय घोषणापत्र, २००७

यो घोषणापत्रले आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो शैक्षिक प्रणाली र संस्थाहरू स्थापना र नियन्त्रण गर्ने अधिकार छ। यसले उनीहरूको आफ्नै भाषामा, उनीहरूको सांस्कृतिक शिक्षण र सिकाइ विधिहरूलाई उपयुक्त हुने तरिकामा शिक्षा प्रदान गर्दछ।

खण्ड तीनः मातृभाषामा शिक्षा

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६

यो महासन्धिको धारा २७ ले जातीय, धार्मिक वा भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई आफ्नो संस्कृतिको आनन्द लिने, आफ्नो धर्म मान्ने र अभ्यास गर्ने र आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने अधिकारलाई मान्यता प्रदान गरेको छ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६

महासन्धिको धारा १३ ले शिक्षाको अधिकारलाई प्रवर्द्धन गर्दछ साथै विशेषगरी मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको सम्मान बढाउन शिक्षाको प्रयोगको महत्त्वलाई उल्लेख गरेको छ। यसमा भाषिक अधिकार पनि समावेश भएको छ।

युनेस्कोको प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिमसम्बन्धी संशोधित सिफारिस, २०१५

सिकाइका लागि भाषाहरूको महत्त्व, तथा शैक्षिक कार्यक्रमहरू सांस्कृतिक रूपमा सान्दर्भिक र सबै विद्यार्थीहरूको लागि पहुँचयुक्त छन् भनी सुनिश्चित गर्ने आवश्यकतामा जोड युनेस्कोले पनि जोड दिएको छ।

मातृभाषा शिक्षाको अधिकारको उल्लङ्घन

विद्यालयको हल, कक्षाकोठा वा खेल मैदानमा विद्यालयको भाषा बाहेकका अन्य भाषा बोलेमा बालबालिकालाई सजाय दिने प्रचलन गहिरो रूपमा तथा ऐतिहासिक प्रचलनको रूपमा रहेको देखिन्छ। बालबालिकालाई आफ्नो मातृभाषा बोलेको अवस्थामा पक्रने, कुटपिट गर्ने, कक्षा बाहिर राख्ने गरिएको वा मुख धुन र लाइनमा अरूले गरेको नक्कल गर्न बाध्य पार्ने गरिएको पाइन्छ। यस्ता अभ्यासहरू अहिले पनि धेरै देशहरूमा प्रचलनमा नै रहेको पाइन्छ। प्रायः नीति निर्माता, विद्यालयका नेतृत्व तहमा रहेका व्यक्ति, शिक्षक तथा अभिभावक समेतले बालबालिकालाई विद्यालयमा राम्रो गर्नको लागि आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग बन्द गर्नु राम्रो हो भन्ने विश्वास गर्ने गरेको पाइन्छ। अनुसन्धानले भने बालबालिकाले आफ्नो घरेलु भाषाको प्रयोग गर्दा राम्रो र छिटो सिक्न सक्ने हुनाले बालबालिकालाई आफ्नो भाषा बोल्नका लागि प्रतिबन्धित गर्नु र सजाय दिनु हानिकारक हुन्छ।

यसरी हुने उल्लङ्घनको सम्बोधनका लागि सन् २०२१ मा जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको कार्यान्वयन अवस्था अनुगमन गर्ने, जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी समितिले नेदरल्याण्डका डच विद्यालयहरूमा आप्रवासी वा अल्पसङ्ख्यक पृष्ठभूमि भएका बालबालिकालाई उनीहरूको घरेलु भाषा प्रयोग गर्नबाट प्रतिबन्धित वा निषेधित गरिएकोमा चिन्ता व्यक्त गरेको थियो (OHCHR, 2021)। उक्त समितिले नेदरल्याण्ड सरकारलाई यस्ता अभ्यास हुन नदिन र बहुभाषिक शिक्षालाई शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूमा समावेश भएको सुनिश्चित गर्न पनि आह्वान गरेको थियो।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जातीय भेदभावविरुद्धको समितिको राय

डच भाषा नेदरल्याण्डको राष्ट्रिय भाषा हो। नेदरल्यान्ड्सका विद्यालयमा डचबाहेक अन्य भाषाहरू बोल्न निषेध गरिनुलाई अझै पनि सामान्य रूपमा लिइन्छ। उदाहरणका लागि एकजना शिक्षिकाले आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई कक्षामा आफ्नै भाषा बोलेमा पक्रने तथा उनीहरूलाई खाजा खाने बिदाको समयमा डच भाषाको शब्दकोशबाट पृष्ठहरूको नक्कल

गर्न बाध्य पारिन्छ भनी एक राष्ट्रिय पत्रिकामा दिएको अन्तर्वार्ताको क्रममा व्याख्या गरिन्। यसलाई नेदरल्याण्डले समितिमा पेस गरेको प्रतिवेदनमा असल अभ्यासको रूपमा प्रस्तुत गरिएको थियो (OHCHR, 2021)। यसका साथै अभिभावकहरूलाई पनि बारम्बार बालबालिकालाई विद्यालय लैजाँदा वा विद्यालयबाट ल्याउँदा समेत केवल डच भाषा बोल्न आग्रह गरिन्छ। यस्ता कुरालाई आफ्नो प्रतिवेदनमा राखेर नेदरल्याण्डले समितिसमक्ष पेस गरेको थियो।

सन् २०२१ अगस्ट २५ मा, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जातीय भेदभावविरुद्धको समितिले नेदरल्यान्ड्सलाई बहुभाषी विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा आफ्नो मातृभाषा प्रयोग गर्दा प्रतिबन्धित वा सजाय नदिने कुराको सुनिश्चित गर्न आग्रह गऱ्यो। समितिले डच शिक्षामा आप्रवासी वा अल्पसङ्ख्यक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरूले अनुभव गरेको भेदभावबारे चिन्ता व्यक्त गऱ्यो (OHCHR, 2021)। जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिअनुसार विद्यालय वातावरणमा घरेलु/मातृभाषाको प्रयोगलाई निषेध गर्न नमिल्ने कुरा उल्लेख भएको छ। नेपालको सन्दर्भमा भने हालसम्म यो किसिमको ब्याख्या संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय समितिले गरेको पाइँदैन।

जातीय वा जातीयतासम्बन्धी भेदभाव

समितिले आफ्नो निष्कर्ष तथा सिफारिसको साथमा आप्रवासी वा अल्पसङ्ख्यक पृष्ठभूमिका बहुभाषी विद्यार्थीहरूद्वारा विद्यालयमा मातृभाषाको प्रयोग गर्न प्रतिबन्धित गर्नु वा सजाय दिनु जातिजाति वा जातीयताको आधारमा हुने भेदभावको एउटा रूप हो भनी व्याख्या गरेको छ। साथै समितिले नेदरल्यान्डलाई बहुभाषिक शिक्षा समावेश गर्नका लागि आफ्नो शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई विस्तार गर्न पनि सिफारिस गऱ्यो (OHCHR, 2021)। एक वर्षभित्र नेदरल्यान्ड्सले सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गर्न अपनाएका उपायहरूबारे पनि समितिलाई प्रतिवेदन गर्नुपर्ने भनी उल्लेख भएको थियो।

शिक्षामा भेदभाव

जातीय अल्पसङ्ख्यक र आप्रवासी पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरूले भेदभावको सामना गरेको प्रतिवेदनबाट समिति चिन्तित रहेको उल्लेख गरेको छ। यसमा उनीहरूले आफ्नो विद्यालय परिणामहरूको आधारमा प्राप्त गर्न सक्ने भन्दा माध्यमिक विद्यालय भर्नाको लागि आफ्ना शिक्षकहरूबाट कम मूल्याङ्क प्राप्त गर्ने सम्भावना बढी छ। यसका साथैः

(क) जातीय अल्पसङ्ख्यक वा आप्रवासी पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरूले इन्टर्नसीप प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा निरन्तर भेदभावको सामना गर्ने गर्दछन् जसले गर्दा श्रम बजारमा रहेका उनीहरूका भविष्यका सम्भावनामा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ;

(ख) जातीय अल्पसङ्ख्यक वा आप्रवासी पृष्ठभूमि भएका बहुभाषी विद्यार्थीहरूलाई कथित रूपमा विद्यालय वातावरणमा उनीहरूको घरेलु भाषाहरू बोल्नबाट प्रतिबन्धित गर्ने वा सजाय दिने गरिन्छ;

(ग) कोभिड-१९ महामारीले जातीय अल्पसङ्ख्यक समूह र कमजोर सामाजिक, आर्थिक स्थिति भएका बालबालिकाको शिक्षामा असमान प्रभाव पारिरहेको छ।

खण्ड तीनः मातृभाषामा शिक्षा

यसै गरी समितिले पक्ष राष्ट्रलाई आफ्नो पृष्ठभूमि बिना नै सबै बालबालिकाहरूको लागि शिक्षामा समान अवसर बढाउने उपायहरूको अवलम्बन गर्न र त्यसको प्रभावकारिता अनुगमन गर्न पनि सिफारिस गरेको छ। समितिले पक्ष राष्ट्रलाई तपसिल बमोजिम (OHCHR, 2021) पनि सिफारिस गरेको छः

(क) सबै बालबालिकाहरूले जाती, रङ, वंश, राष्ट्रियता वा जातीयता, उत्पत्तिसहित भेदभाव र अन्तर्निहित पूर्वाग्रहबिना नै माध्यमिक शिक्षाको लागि आफ्ना शिक्षकबाट मूल्याङ्कन हुने कुराको सुनिश्चित गर्ने;

(ख) इन्टर्नशिप गर्ने कुराको पहुँचमा रहेको भेदभावविरुद्ध लड्न र रोक्नका लागि उपायहरू अवलम्बन गर्न साथै विद्यार्थीहरूले त्यस्तो भेदभावको रिपोर्ट गर्दा शिक्षकले पालना गर्नुपर्ने प्रोटोकल वा दिशानिर्देशहरूको विकास गर्ने तथा शिक्षकहरूलाई यस्ता प्रोटोकलको बारेमा सचेत रहेको सुनिश्चित गर्ने;

(ग) जातीय अल्पसङ्ख्यक समूहका बहुभाषी विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा उनीहरूको घरेलु भाषाहरू बोल्नबाट प्रतिबन्धित वा सजाय नदिने किसिमका उपायहरू अवलम्बन गर्ने र बहुभाषिक शिक्षामा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम विस्तार गर्ने;

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जातीय भेदभाव उन्मूलन समिति जातीय भेदभावका सबै प्रकारहरू विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको कार्यान्वयन अवस्था अनुगमन गर्ने निकाय हो। सदस्यहरू स्वतन्त्र विशेषज्ञ हुन्छन् जसले पक्ष राष्ट्र, सरकार, अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्था तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्राप्त प्रतिवेदनहरूको आधारमा आफ्नो निष्कर्ष सुझाव र सिफारिस गर्ने गर्छन्। सदस्य राष्ट्रको रूपमा नेदरल्यान्ड्सलाई प्रत्येक पाँच वर्षमा महासन्धिको पालना गरेको प्रतिवेदन पेस गर्न पनि सिफारिस गरेको छ।

समितिको सिफारिसहरूलाई विद्यालयहरूले आफ्ना विद्यार्थीहरूले बोल्ने सबै भाषाहरूमा निर्देशन प्रस्ताव गर्न आवश्यक छ भन्ने अर्थमा व्याख्या गर्नुहुँदैन। विद्यार्थीहरूलाई विद्यालय मैदान वा कक्षाकोठामा आफ्ना साथीहरू वा परिवारहरूसँग आफ्नो मातृ/घरेलु भाषाको प्रयोग गर्न अनुमति दिनुपर्दछ। यसका साथै शिक्षकहरूले सिकाइ प्रक्रियाको हिस्साको रूपमा विद्यार्थीको भाषाको प्रयोग गर्न सक्दछन्। उदाहरणका लागि एउटै भाषा बोल्ने विद्यार्थीहरूको सानो समूहलाई आपसमा समस्या समाधान गर्न र विद्यालयको मूलधारको भाषामा प्रतिवेदन गर्न अनुमति दिन सक्दछन्।

नेपाललाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक समितिको सिफारिस

समितिले सन् २०१४ मा नेपालमा प्राथमिक विद्यालय शिक्षालाई अनिवार्य बनाउने किसिमले कानून बनाउन आह्वान गर्दै विशेष गरी भाषिक रूपमा विविधतायुक्त जनसङ्ख्या भएका विद्यालयहरूको लागि, सुसङ्गत भाषाको नीतिगत ढाँचामार्फत मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा प्रदान गर्न आफ्ना प्रयासहरू बढाउन (OHCHR, 2014) सिफारिस गरेको देखिन्छ।

नेपालमा मातृभाषामा आधारित शिक्षाको नीतिगत आधार

नेपालको संविधानको धारा ३१ ले शिक्षाको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरेको छ। संविधानको अनुसूची ८ ले आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको

अधिकारलाई स्थानीय तहको क्षेत्राधिकार भित्र राखेको देखिन्छ। संविधानको धारा ३१ को उपधारा (१) ले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने तथा उपधारा (२)ले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसका साथै उपधारा (५) ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने कुरा उल्लेख गरेको देखिन्छ। त्यसै गरी धारा ३२ ले भाषा तथा संस्कृतिको हकअन्तर्गत उपधारा (१) मा प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक हुने र उपधारा (३) ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ भनी उल्लेख गरेकोले मातृभाषामा शिक्षाको अधिकारलाई थप मजबुत बनाएको देखिन्छ।

नेपालको संविधानले उल्लेख गरेअनुरूपको मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्नका लागि बनेको ऐनले शिक्षणको विद्यायले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम भाषा नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुवै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुनेछ (अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, दफा २६, २०७५) भनी तोकेको देखिन्छ। यसै गरी उक्त ऐनले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायका नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने (अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, दफा २८, २०७५) भनी उल्लेख भएको छ। तर त्यस्तो शिक्षा प्रचलित कानूनबमोजिम निर्धारण भएको पाठ्यक्रमबमोजिम हुनुपर्दछ। ऐनको दफा २९ ले मातृभाषी शिक्षा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले स्थानीय विशेषता र आवश्यकताअनुसार थप प्रबन्ध गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ। नेपालमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गतको पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले राई, मैथिली, भोजपुरी, नेपाल भाषा, चेपाङ, अवधी, मगर, खालिङ, माझी, लिम्बु, डोटेली (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०८२) जस्ता भाषामा मातृभाषा शिक्षाका सामाग्री प्रकाशन गरेको पाइन्छ। यसका साथै स्थानीय तहले पनि मातृभाषामा शिक्षाका सामाग्रीहरू तयार गरी पठनपाठन गरिरहेको अवस्था छ। तथापि नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषामा आधारित शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न भने चुनौती रहेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

भनिन्छ शिक्षामा भाषा सबै कुरा त होइन तथापि भाषाबिना शिक्षाका सबै कुरा केही पनि होइनन्। नेपाल १२३ भन्दा बढी भाषाहरू बोलिने विविधतायुक्त र बहुभाषिक राष्ट्रको रूपमा रहेको छ। बहुभाषिकता देशको पहिचान पनि हो। यद्यपि ऐतिहासिक रूपमा नेपालमा शिक्षा विशेष रूपमा नेपाली भाषामा र अन्तराष्ट्रिय भाषाको रूपमा अङ्ग्रेजीमा पनि प्रदान गर्ने गरिएको छ। नेपाल सरकार मातृभाषामा आधारित बहुभषिक शिक्षा लागू गर्न प्रतिबद्ध रहेको देखिन्छ। तथापि यो त्यति धेरै प्रभावकारी देखिएको छैन। नेपालमा मौलिक हकको रूपमा मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गरिएको भए तापनि व्यक्तिले मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्न नसकेको कुरालाई अधिकार उल्लङ्घनको रूपमा लिइएको पाइँदैन। विभिन्न

खण्ड तीनः मातृभाषामा शिक्षा

भाषा बोल्ने समुदायले पनि बालबालिकाले मातृभाषामा शिक्षा पाउने कुरालाई अधिकारको रूपमा ग्रहण गर्न सकेको देखिँदैन। अङ्ग्रेजी भाषा जान्नु र प्रयोग गर्नुलाई इज्जतको रूपमा लिने परिपाटी रहेको छ। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले केही भाषाहरूमा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको विकास गरेको देखिन्छ। तर मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको कार्यान्वयन अवस्था फितलो देखिन्छ। समुदायहरूको पनि मातृभाषामा भन्दा अङ्ग्रेजी भाषाको शिक्षामा बढ्ता चासो रहेको पाइन्छ।

यसरी नै नेपालमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई सुदृढ गर्ने प्रतिबद्धता नेपालको संविधान, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, २०७५ लगायतले प्रमुख रूपमा उल्लेख गरेका छन्। नेपालको संविधानले "नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रिय भाषा हुने" (नेपालको संविधान, २०७२) भनी उल्लेख गरेको छ। मौलिक हकको रूपमा रहेको मातृभाषामा आधारित शिक्षालाई कार्यान्वयनमा राज्यले इमान्दारिताका साथ भूमिका खेल्नुपर्दछ। नेपालका सात प्रदेश र ७५३ स्थानीय तहहरूमा १२३ भन्दा बढी भाषाहरू बोलिने हुनाले सरकारको नीतिगत प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयन गर्न चुनौती रहेको देखिन्छ। यसका लागि स्थानीय दृष्टिकोण, विश्वास, ठोस नीति, स्रोतसाधन तथा आफ्नो क्षमताहरूको ठोस बुझाइ पनि आवश्यक पर्दछ। यसका अतिरिक्त नेपालमा हाल बहुभाषिक शिक्षाला प्रभाव पार्ने र भविष्यमा भूमिका खेल्ने सम्भावना रहेका इतिहास, भाषा, विचारधारा, विश्वास र प्रवृत्तिहरूको पनि समीक्षा गर्नु जरूरी रहेको छ।

सन्दर्भ सूची

नेपाल सरकार. (२०७२). *नेपालको संविधान.* कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार. (२०७५). *अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन.* कानून किताब व्यवस्था समिति।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र. (२०७८ असोज). *पाठ्यक्रम विकास केन्द्र.* Retrieved from http://www.cdcmoe.gov.np

Asia-Pacific Multilingual Education Working Group. (2016). *Mother tongue-based multilingual education: The key to unlocking SDG 4 – Quality education for all*. In *The 5th International Conference on Language and Education: Sustainable development through multilingual education*. Bangkok, Thailand.

Devkumar Sunuwar. (2022, December). *International decade of indigenous languages launches with a call: No one left behind, no one outside by 2032*. Retrieved from https://www.devkumarsunuwar.com.np/international-decade-of-indigenous-languages-launches-with-a-call-no-one-left-behind-no-one-outside-by-2032

International Journal of Language Education. (2025, June 30). *Adapting mother tongue-based instructional models to address gender disparities in literacy and numeracy skills*.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2014). Retrieved from https://uhri.ohchr.org/en

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2021). Retrieved from https://uhri.ohchr.org

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (n.d.). Retrieved from https://uhri.ohchr.org/en/document/ee69bcd0-e54e-4fae-ad4f-7c2d9dc62e6b.

Savage, C. (2019, August). *The importance of mother tongue in education*. Independent Education Today. Retrieved from https://www.ie-today.co.uk/comment/the-importance-of-mother-tongue-in-education/

UNESCO. (2023, April). *Why mother language-based education is essential*. Retrieved from https://www.unesco.org/en/articles/why-mother-language-based-education-essential

ISSN: 3102-0941 (Print)

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:५५-७२, चैत २०८२

सुदूरपश्चिममा डोट्याली भाषाको प्रयोग

रमेश पन्त 'मितबन्धु'

पूर्व अध्यक्ष, मानसखण्ड फाउन्डेसन

rameshpant66@gmail.com

(प्राप्त मितिः २०८२/११/०८; स्वीकृत मितिः २०८२/१२/०१)

लेखसार

यस शोधलेखमा डोट्याली भाषाको परिचयगत सन्दर्भ, विकासको अवस्था, शिक्षामा प्रयोग, सञ्चार माध्यममा प्रयोग, साहित्य लेखन तथा प्रकाशन, सामाजिक व्यवहार, प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा प्रयोगको सम्भाव्यता, आवश्यकता र चुनौती, प्रदेशमा विभिन्न मातृभाषाको प्रयोगको सन्दर्भका बारेमा चर्चा गरिएको छ।

शब्द कुञ्जी: *बहुभाषिक मुलुक, डोट्याली भाषा, आइएसओ कोड, सञ्चार माध्यम, सरकारी कामकाजको भाषा।*

१. विषय प्रारम्भ

नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा १२४ भाषा बोलिने तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको पाइन्छ। जसमध्ये डोट्याली भाषा पनि एक हो। वि.सं. २०७८ को तथ्याङ्कले डोट्याली भाषालाई डोट्याली, बैतडेली, डडेल्धुरेली लगायतका भाषाका नामले छुट्टाछुट्टै तथ्याङ्क सार्वजनिक गरे पनि यी सबै जिल्लाहरूमा बोलिने भाषा एउटै हो। भौगोलिक रूपमा डोट्याली भाषाको सीमाङ्कन गर्नुपर्दा तत्कालीन डोटी राज्यभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने भाषा नै डोट्याली भाषा हो। यस भाषाको प्रयोग सुदूरपश्चिमका नौवटै जिल्लाहरूमा हुने भए पनि अधिकांश रूपमा डोटी, डडेल्धुरा, दार्चुला, बैतडी जिल्लामा बढी प्रयोग भएको पाइन्छ। यसबाहेक यस प्रदेशमा सौका, थारुलगायतका थुप्रै भाषाहरू अस्तित्वमा रहेका छन्। यस प्रदेशका बहुसङ्ख्यक मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषा डोट्याली भाषा हो। लोकभाषाका रूपमा यस भाषाको इतिहास धेरै लामो भएपनि लेखन तथा प्रकाशनका रूपमा भने यसको विकास धेरै पछि मात्र भएको पाइन्छ। डोट्याली भाषा लेखनको पृष्ठभूमितिर जाने हो भने आजभन्दा करिब तीन चारसय वर्ष पुराना हस्तलिखित ग्रन्थहरूसम्म पुग्नुपर्ने हुन्छ। विशेष गरी यस क्षेत्रका ज्योतिषीहरूसँग रहेका प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थ र वैद्य तथा ब्राम्हणहरूमा विभिन्न तन्त्रमन्त्रहरू डोट्याली भाषामा लेखिएको पाइन्छ। त्यसै गरी विभिन्न जातजातीका वंशावलीहरूमा पनि डोट्याली भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसरी भन्नुपर्दा विभिन्न ग्रन्थलेखनलाई डोट्याली भाषा लेखनको पृष्ठभूमिका रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैगरी पहलमानसिंह स्वाँर, देवीप्रसाद ओझा, देवकान्त पन्त, एन.डि. प्रकाश चटौत, देवराज भट्ट शर्मा, आर.डि. प्रभास चटौत, वासुदेव भाइसाब, पुष्कर्राज भट्ट

जस्ता थुप्रै विद्वानले डोट्याली भाषामा कलम चलाउनुका साथै यस भाषाको खोज तथा अनुसन्धानका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण काम गरेको पाइन्छ। डोट्याली भाषामा लेखनका सन्दर्भमा हस्तलिखित ग्रन्थ, शिलालेख, ताम्रपत्रसम्बन्धी काम अघिदेखि हुन थालिएको भए पनि प्रकाशन भने धेरै पछि मात्र भएको पाइन्छ (भट्ट, २०८१)। नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछि एन. डि. प्रकाश चटौत, डा. पुष्कर्राज भट्ट, जगदीश ओझा, पञ्चमराज भट्ट, वीर बहादुर चन्द, डा. टेकराज पन्त, डम्बर शर्मा बडू, पदमराज बडू, डा. जयराज पन्त, दीर्घराज ओझा, कृष्णदत्त चटौत कान्त, तुलसी पण्डित, श्रीधर पन्तलगायतका थुप्रै स्रष्टाहरूले डोट्याली भाषामा विविध विधाका साहित्यिक सिर्जनाहरु गरेको पाइन्छ।

"डोटी मध्यकालीन इतिहासको एक ऐतिहासिक क्षेत्र हुनुका साथसाथै समृद्ध सांस्कृतिक विरासत बोकेको क्षेत्र पनि हो। सुदूरपश्चिम प्रदेशको भूभाग ओगट्ने क्षेत्र पौराणिक कालमा मानखण्ड पुराणमा वर्णित मानसखण्ड क्षेत्रको पनि केन्द्रमा रहेको मध्यमानस क्षेत्रमा लामो इतिहास बोकेको प्रमुख लोकभाषाका रूपमा डोट्याली भाषा रहेको छ" (ओझा, २०८१,पृ.९१)।

विगत २८ वर्षदेखि निरन्तर प्रकाशित हुँदै आएको डोट्याली भाषाको मासिक पत्रिका गुगुल्डिका प्रधान सम्पादक वीरबहादुर चन्दले नेपाली भाषा, संस्कृति, साहित्य, इतिहास एवम् कलाको उद्गम स्थल विशाल डोटी राज्य भएको कुरा उल्लेख गर्दै भनेका छन्:

"साके १२३५ जगती पालको ताम्रपत्र, निरय पालको साके १२७४ को ताम्रपत्रमा डोट्याली भाषाको उल्लेख छ। नाग मल्लले १३०६ साके १३२६ सम्म पूर्व गण्डकी, पश्चिमगंगा, उत्तर मानसरोवर, दक्षिण तिरहुतसम्म राज्य गरेको पाइन्छ" (चन्द, २०७५)।

यस लेखमा डोट्याली भाषाको सामान्य परिचय, विकासको अवस्था, सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक प्रयोग तथा सरकारी कामकाजमा यसको प्रयोगका सम्भावना, आवश्यकता र चुनौतीहरूका बारेमा विश्लेषण गरिनेछ। साथै प्रदेशका अन्य मातृभाषाहरूको अवस्था र स्थानीय तहमा मातृभाषाको प्रयोगको आवश्यकता पनि समेट्ने प्रयास गरिनेछ। यस अध्ययनबाट डोट्याली भाषाका विविध पक्षको शोधकार्य तथा औपचारिक प्रयोगतर्फको बहसलाई थप बल पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

२. डोट्याली भाषा: परिचयगत सन्दर्भ

सिक्दु संसारकि भाषा अफनि उन्नति गद्दु हो
बिसद्दु इजुकि भाषा डुब्दु, बुड्डु, उजड्डु हो। (देवराज भट्ट)

भाषा विचार विनिमय तथा अभिव्यक्तिको माध्यम हो। कुनै पनि क्षेत्रको भाषाले त्यो क्षेत्रको संस्कार, संस्कृति र पहिचान बोकेको हुन्छ। भाषा कथ्य र लेख्य दुवै स्वरूपमा रहेको हुन्छ। विद्वानहरूले भाषालाई बोलीचाली, विचार आदानप्रदान तथा प्रमुख सञ्चारको माध्यमको रुपमा लिने गरेको पाइन्छ। विभिन्न जातजाति, धर्म र समुदायका मानिसहरूको साझाघर नेपाल बहुभाषिक तथा बहुसांस्कृतिक देश हो। नेपालभरि १२४ मातृभाषाहरू बोलिन्छन् (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८)। देशभरिका यिनै भाषाहरूको संरक्षण, विकास र प्रयोगलाई सुनिश्चित गर्न नेपालको संविधान, २०७२ ले राज्यको दायित्वको रूपमा उल्लेख गरेको छ। यसै सन्दर्भमा ऐतिहासिक डोटी राज्यअन्तर्गत बोलिने मुख्य भाषा अर्थात् हालको

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा अधिकांश जनसङ्ख्याले बोल्ने प्रमुख मातृभाषा "डोट्याली" भाषा हो। यो भाषालाई केही विद्वानहरूले डोटेली, परपश्चिम वा मानसी भाषा समेत भन्ने गरेको पाइन्छ। डोट्याली भाषाका सन्दर्भमा विभिन्न विद्वानहरूका भनाइहरूबाट अझ प्रष्ट हुन सकिन्छ।

"डोट्याली भाषा अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना, ध्वनि र शब्द सामर्थ्यले परिपूर्ण भाषा हो" (भट्ट, २०६५, पृ. ८)।

"भारोपेली भाषा परिवारको सतम् वर्गअन्तर्गत पर्ने आर्यइरानेली शाखाको आर्य उपशाखाका रुपमा रहेको प्राचीन आर्यभाषा संस्कृतबाट खस प्राकृत र खस अपभ्रंश हुँदै पूर्वी शाखाको पश्चिमी उपशाखाका रूपमा डोट्याली भाषाको विकास भएको पाइन्छ" (जोशी, २०६८, पृ. ८६)।

डोट्याली भाषा साहित्यमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनु भएका बासुदेव भाइसाबका अनुसार डोट्याली भाषाः "सुदूरपश्चिमका पहाडी जिल्लाहरूमा परम्परादेखि बसोबास गर्दै आएका जनसमुदायको मातृभाषा हो" (भाइसाब, २०६६, पृ. ८)।

देवराज शर्मा लेख्नु हुन्छः डोट्याली भाषा कुनै डोटी जिल्ला विशेषको मात्र भाषा हैन, सम्पूर्ण डोटी प्रदेशका जनताको भाषा हो (भट्ट, २०५८)।

अर्का विद्वान् पञ्चमराज भट्टका अनुसार "डोट्याली भासाको इतिहास एकहजार वर्सहइ लइ पुरानु छ। एइ भाषामाइ लेखिनाका अभिलेख लगइ सात सउ वर्स पुराना छन्। डोट्याली साहित्यको इतिहास लगइ सात सउ वर्स पुरानो छ " (भट्ट, २०७५, पृ. २३)।

डोट्याली भाषा प्राचीन डोटी राज्यअन्तर्गतका क्षेत्रमा त्यहाँका जनताले बोल्ने साझा भाषा हो। संस्कृतबाट उत्तर पहाडी प्राकृत भाषाका रूपमा विकास हुँदै आएको यो भाषा भारोपेली भाषा परिवारको भाषा हो।

नेपालको जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा बोलिने प्रमुख दश भाषामा डोट्याली भाषा परेको देखिन्छ। सुदूरपश्चिमका प्रमुख रैथाने मातृभाषाको तथ्याङ्क हेर्दा बैतडेली-१,५२,६६६, डोटेली-४,९४,८६४, अछामी-१,४१,४४४, बझाङी-९६,३३१, बाजुरेली-५६,४८६, दार्चुलेली-४५,६४९, डडेल्धुरेली-२१,३००, खस-१७,८९६, जुम्ली-८,३३८, दैलेखी -४,९८९, राना थारु-८३,३०८, डंगौरा थारु-३,९७,८२२, अन्य -१,२१५ (स्रोतः राष्ट्रिय जनगणना २०७८)। यसरी डोट्याली भाषा बोल्ने जनसङ्ख्या प्रदेशमा अत्यधिक भए तापनि सरकारी कामकाज, प्रशासनिक तथा औपचारिक शिक्षा प्रणालीमा डोट्याली भाषाको प्रयोग भने न्यून रहेको देखिन्छ।

नेपालको संविधानको धारा ७ (३) र धारा ३२ अनुसार प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा शिक्षाको अधिकार तथा सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षण गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। साथै भाषा आयोगले वि.सं.२०७८ मा प्रस्तुत गरेको सिफारिसअनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने उल्लेख गरेको छ (भाषा आयोग, २०७८)। यस्तो सिफारिसले डोट्याली भाषाको औपचारिक स्वीकार्यता र प्रयोगको सम्भावनालाई थप बल प्रदान गरेको छ।

यस भाषाका आफ्नै उच्चारण, वाक्य संरचना, शब्दकोश तथा मौलिक सांस्कृतिक अभिव्यक्तिहरू रहेका छन्। महाकाली साहित्य सङ्गम कञ्चनपुर लगायतका विभिन्न

सङ्घसंस्था, व्यक्ति एवम् जनसमुदायको निरन्तरको प्रयासपछि नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता प्राप्त सुदूरपश्चिमको साझा भाषा हो। यस भाषाको शब्दकोश, व्याकरण र भाषिक संरचना सम्बन्धमा केही अनुसन्धानात्मक कार्यहरू भइरहेका भए तापनि व्यापक रूपमा भाषिक कोशको विकास, पाठ्यपुस्तक निर्माण तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययन आवश्यक देखिन्छ ताकि यसलाई शैक्षिक तथा प्रशासनिकस्तरमा स्वीकार्न सकियोस्। भूगोलका हिसाबले डोट्याली भाषाले धेरै ठूलो भूभाग नओगटेको भए तापनि यसका दर्जनौं भाषिक भेदहरू रहेका छन्।

यसरी कत्युरी शासन र खस साम्राज्यदेखि नै डोटी क्षेत्रमा यस भाषाको प्रयोग हुँदै आएको ऐतिहासिक अभिलेखबाट बुझ्न सकिन्छ। डोटी राज्यकालीन प्रशासनिक कार्य, यस क्षेत्रमा विद्यमान लोकवार्ता, लोकसंस्कृति, लोकगाथा, मौखिक परम्परा तथा लोकगीत र सङ्गीतले यस भाषाको विकासक्रम तथा बाहुल्यतालाई स्पष्ट पार्छ। हाल डोट्याली भाषाका विभिन्न रूपहरूलाई स्थानीयतासँग जोडेर अछामी, बझाङी, दार्चुलेली, डडेल्धुरेली, डोट्याली, बैतडेली आदि नामले चिनाउने प्रयास गरेको पाइन्छ।

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार डोट्याली भाषी जनसङ्ख्या झन्डै ८ लाखको हाराहारीमा रहेको छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८)। तर सरकारी दस्तावेज, प्रशासनिक कागजपत्र, सञ्चार, नीति निर्माण र शिक्षाको औपचारिक संरचनामा डोट्याली भाषाको स्थान न्यून रहेको देखिन्छ। सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलीचालीमा यस भाषाको व्यापकता भए पनि उल्लेखित विविध कारणहरूले गर्दा यो भाषामाथि जोखम तथा सङ्कट छैन भन्न नसकिने अवस्था देखिँदैन।

यसरी डोट्याली भाषा केवल दैनिक बोलीचाली र संवादको माध्यम मात्र नभई सुदूरपश्चिमको सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र सामाजिक पहिचानको मेरुदण्ड हो। यसको संरक्षण एवम् प्रवर्धनले बहुभाषिक समाज निर्माणमा योगदान पुऱ्याउँछ जुन नेपालकै संवैधानिक लक्ष्यसँग मेल खान्छ।

३. डोट्याली भाषा विकासको अवस्था

डोट्याली भाषा विकासको क्रम उत्पत्तिकालदेखि निरन्तर चलिरहेको छ। यस भाषाको विकासका सम्बन्धमा विद्वानहरूका आ-आफ्नो धारणा रहेका पाइन्छन्। पञ्चमराज भट्टकाअनुसार यस भाषाको विकासको कालखण्डलाई निर्माण प्रसार काल (वि.सं.९००-१४००), विकासकाल (वि.सं. १४००-१८५०), संरक्षण काल (वि.सं. १८५०-२०००) र आधुनिक काल (वि.स. २००० देखि यता) गरी चार कालखण्डमा विभाजित गरेका छन्। त्यसै गरी डा. पुष्कर्राज भट्टले यस भाषाको विकसक्रमलाई प्रारम्भिक काल (वि.सं. ९००-१४००), माध्यमिक काल (वि.सं. १४००-२०००) र आधुनिक काल (वि.सं. २००० देखि हालसम्म) गरी तीन कालखण्डमा विभाजन गरेका छन्।

यस भाषाको विकासका सन्दर्भमा उत्पत्तिकालदेखि हालसम्मको अध्ययनलाई हेर्ने हो भने सुरुमा लेखिएका विभिन्न कालखण्डका ताम्रपत्र, शिलालेखदेखि लिएर लोकसाहित्य र संस्कृति, इतिहास, वंशावली लगायतका हस्तलिखित ग्रन्थहरूले यसको विकासको जग

बसालेको पाइन्छ। प्रारम्भिक कालमा साहित्य लेखनअन्तर्गत भक्तिधारा र वीरधाराको उद्भव भएको पाइन्छ। चैत, भडा, फाग, सगुन आदिको रचना यो कालमा भएको देखिन्छ। माध्यमिक कालमा वीरधाराका भडा, चरित्रगाथा, भक्तिधाराका लोकरामायण, महाभारत गाथा तथा गौरापर्वको विकासक्रमसँग नारी वेदमन्त्र अठ्यावालीको विकास भएको पाइन्छ। त्यसैगरी प्रारम्भिककालका सिर्जना, फाग, सगुन, झोडा, चाँचरी, भगन्यौला, देउडा, बैरा आदिको विकास तीव्रतर रूपमा भएको पाइन्छ। आधुनिक काल अन्तर्गत २००७ देखि २०१७ सम्म भक्ति, विरह, राष्ट्रप्रेम, सामाजिक विद्रोह, श्रृङ्गार, प्रकृतिप्रेम, अर्ती उपदेश, व्यङ्ग्यजस्ता साहित्यिक सिर्जनाहरू भएको पाइन्छ। डोट्याली भेगको लोकसंस्कृतिका बारेमा विभिन्न लेखकहरूका सङ्कलन कृति प्रकाशित भएका पाइन्छन्। यस्ता कृतिहरूमा राम बहादुर चन्दको लोकगीत सङ्ग्रह (२०१७) पहिलो कृतिको रूपमा देखिन्छ (भट्ट, २०६५: १४)। यसरी २०१७ सालदेखि डोट्याली भाषामा कृति प्रकाशन भएको पाइन्छ। यस अवधिमा कृति प्रकाशन गर्ने लेखकहरूमा डा. भीमदेव भट्ट, अर्जुन देव भट्ट को बैतडीका केही स्थानीय शब्दहहरू (२०१७), बिरेन्द्रकुमार मलिकको लोकगीत सङ्ग्रह (२०१८) लगायतका कृतिहरू पाइन्छ। यसरी डोट्याली भाषा लेखन तथा प्रकाशनको सुरुवात भएपछि हालसम्म आइपुग्दा पत्रपत्रिका प्रकाशन, साहित्यिक कृति प्रकाशन, व्याकरण लेखन तथा प्रकाशन, शब्दकोश लेखन तथा प्रकाशन हुँदै आइरहेको पाइन्छ। यस भूभागमा बस्ने पहाडी भूगोल अनुप्राणित डोट्याली भाषा प्राकृत सौरसेनी तथा खस भाषा हुँदै कुमाउनी, डोट्याली र सिञ्जाली भाषा समानान्तर रूपमा आधुनिक लोकभाषाका रूपमा विकसित भएका हुन्। महाकाली पश्चिम कुमाऊँ क्षेत्र महाकाली नदी तथा कर्णाली बीचमा डोट्याली तथा कर्णाली क्षेत्रमा सिञ्जाली भाषा आधुनिक भाषाका रूपमा विकसित भएका छन्। वर्तमानसम्म आइपुग्दा यस भाषाको आधुनिक स्वरूपको विकास भई लेख्य साहित्यको पनि यथेष्ट विकास भएको छ।

विभिन्न अनुसन्धानात्मक कार्यहरु, गोष्ठी, सेमिनार, पत्रपत्रिका प्रकाशन, साहित्यिक लेखरचना तथा विभिन्न विधागत कृति प्रकाशनका माध्यमबाट यस भाषाको विकास र समृद्धि निरन्तर चलिरहेको देखिन्छ।

(क) शिक्षामा डोट्याली भाषा प्रयोगको अवस्था

आमाको मुखबाट हल्लोरी बाला हल्लोरी ..., घुग्गुती बाला बास्सुती ..., च्यूँ मुसी च्यूँ ...जस्ता बाललोरीबाट सिकाइ सुरू हुने यो भाषाको बालसाहित्य तथा लोकसाहित्यको अपार भण्डार रहेको छ। शिक्षा कुनै पनि भाषाको जगेर्ना, विकास र औपचारिक प्रयोगका लागि प्रमुख माध्यम हो भने भाषा सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने माध्यम हो। सुदूरपश्चिम प्रदेशको आधुनिक शिक्षाको सन्दर्भमा हेर्दा डोट्याली भाषाको प्रयोग सीमित र असङ्गठित देखिन्छ। यद्यपि संविधानले मातृभाषामा प्रारम्भिक शिक्षा दिने व्यवस्था गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२, धारा ३१), व्यवहारमा डोट्याली भाषा अझै पनि औपचारिक पाठ्यक्रमको मुख्य माध्यम बन्न सकेको छैन।

भाषा आयोगद्वारा प्रकाशित सिफारिस २०७८ अनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषा स्थानीय जनताको सङ्ख्याका आधारमा विद्यालय तहमा प्रयोगयोग्य भाषाका रूपमा

चिनिएको छ। आयोगले प्रारम्भिक कक्षामा मातृभाषामा शिक्षण गर्ने नीति अपनाउन सुझाव दिएको छ (भाषा आयोग, २०७८)। तर यस्ता सिफारिसहरू कार्यान्वयनको चरणमा पुग्न सकिरहेका छैनन्।

सम्बन्धित नगर तथा गाउँपालिकाहरूको पहलमा स्थानीय विषयको निश्चित पाठ्यक्रम तयार पारेर केही जिल्लाहरूका सामुदायिक विद्यालयहरूले कक्षा १ देखि ८ सम्मका कक्षाहरूमा लिखित तथा मौखिक रूपमा यस भाषामा रचित फागसगुन, ढुस्को, धमारी, देउडा, उखान टुक्का, लोकगाथा लगायतका विषयवस्तुहरू पठनपाठन गर्दै आएका छन्। शिक्षक र बालबालिकाहरूको सहजता र स्थानीय सन्दर्भ बुझ्ने क्षमताका कारण डोट्याली भाषाको प्रयोगले सिकाइको गुणस्तरमा पनि सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ तर औपचारिक पाठ्यपुस्तकहरू, तालिमप्राप्त शिक्षक, तथा प्रशासनिक सहयोगको अभावले यस्तो प्रयोग संस्थागत हुन सकेको अवस्था भने छैन। तथापि पछिल्लो समय विश्वविद्यालय स्तरमा पनि डोट्याली भाषाको लोकसाहित्य र लोकसंस्कृतिका विविध पक्षहरुका बारेमा अनुसन्धानका कार्यहरु भइरहेको देखिन्छ।

डोट्याली भाषामा पाठ्यपुस्तक निर्माणका प्रयासहरू थोरै मात्रामा भएका छन्। विश्वविद्यालय, गैरसरकारी संस्था र स्थानीय तहको सहकार्य तथा व्यक्तिगत प्रयासमा बालकथाहरू, कविता सङ्ग्रह, तथा लोककथा, लोकगाथा लगायतका लोकसाहित्यका सन्दर्भमा केही शैक्षिक सामग्री तयार गरिएको पाइन्छ। यद्यपि यी सामग्रीहरू एकीकृत पाठ्यक्रमको रूपमा विद्यालय तहमा लागु गरिन सकिएको अवस्था रहेको छैन्।

यसबाट देखिन्छ कि डोट्याली भाषा प्रयोगको शिक्षा क्षेत्रमा प्रारम्भिक प्रयासहरू भए तापनि ती प्रयासहरू एकीकृत, संस्थागत र दीर्घकालीन योजनाअनुसार कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्था छ। मातृभाषामा शिक्षणले बालबालिकाको सिकाइ प्रभावकारी बनाउने प्रमाणित भइसकेको भए पनि, नीति, पाठ्यसामग्री, स्रोत र तालिम अभावका कारण डोट्याली भाषाको प्रयोग अझै पनि सीमित रहेको देखिन्छ।

(ख) सञ्चार माध्यम तथा पत्रपत्रिकामा डोट्याली भाषा प्रयोगको अवस्था

सञ्चार माध्यम कुनै पनि भाषाको प्रयोग, प्रवर्धन र जनसाधारणसम्म पुऱ्याउने सशक्त माध्यम हो। नेपाली भाषामा पत्रपत्रिकाको प्रकाशन हुन थालेपछि वि.सं. २०५० को दशकमा आएर डोट्याली भाषामा पत्रपत्रिका प्रकाशन सुरु भएको पाइन्छ। डोट्यालीमा भाषामा सबैभन्दा पहिले कञ्चनपुर जिल्लाबाट टेकराज पन्तद्वारा प्याउली पत्रिकाको प्रकाशन भएको पाइन्छ। यद्यपि यस पत्रिकाका सात अङ्क प्रकाशन भएको पाइन्छ। डोट्याली भाषाकै पत्रिकाको रूपमा दर्ता भएर प्रकाशन भएको पत्रिका भने गुगुल्डि मासिक हो। गुगुल्डि मासिक वि.सं. २०५४ मा वीरबहादुर चन्दको नाममा कञ्चनपुर जिल्ला प्रशासनमा दर्ता भएर हालसम्म पनि निरन्तर रूपमा प्रकाशन हुँदै आइरहेको छ। त्यसैगरी डोट्याली भाषामै वि.सं. २०५५ मा कञ्चनपुर जिल्लाबाटै देवराज भट्ट शर्माको सम्पादनमा घुगुती मासिक चार अङ्क जति प्रकाशन भएको पाइन्छ। त्यसै गरी वि.सं. २०५५ मै डोट्याली भाषामा रामराज्य दोमस्या पत्रिका पुस महिनामा प्रकाशन भएको पाइन्छ। यस पत्रिकाका

सम्पादक पञ्चमराज भट्ट र कार्यकारी सम्पादक जगदीश ओझा रहेका छन्। यो पत्रिका पनि पाँच अङ्क प्रकाशन भएर बन्द रहेको छ (भट्ट, २०८१)।

वि.सं. २०५७ साल असार २९ गतेदेखि रेडियो नेपाल सुर्खेत प्रसारण केन्द्रबाट डोट्याली भाषामा समाचार प्रसारण भएको देखिन्छ भने सोही सालबाट दिपायल प्रसारण केन्द्रबाट समाचार र देउडा गीतको कार्यक्रम हजारीमाला प्रसारण भएको देखिन्छ। सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रेडियो, पत्रपत्रिका लगायतका सञ्चार माध्यमहरूको विकाससँगै यस भाषाको प्रयोग पनि विस्तार हुँदै गएको देखिन्छ। खासगरी रेडियो, एफ.एम. स्टेशन, केही टेलिभिजन कार्यक्रम तथा सामाजिक सञ्जालका प्लेटफर्महरूमा यस भाषाको प्रयोग उल्लेखनीय छ।

त्यसैगरी डोट्याली भाषामै प्रकाशित भएका पत्रिकामध्ये हजारी पनि एक हो। आचार्य घनश्याम लेखकद्वारा २०६१ सालमा प्रकाशित हजारी पत्रिका पनि केही अङ्कमै सीमित रहेर बन्दप्रायः छ। २०६८ सालमा कैलाली जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता रहेको सुदूर चिनारी क्षेत्रीय दुईमासे पत्रिकाका सम्पादक तथा प्रकाशक नन्दकृष्ण जोशी रहेका छन् भने सम्पादक यज्ञराज यात्री रहेका छन्। यो पत्रिका पनि निरन्तर रूपमा प्रकाशन हुँदै आइरहेको छ। त्यसै गरी वि.सं. २०७३ मा डडेलधुरा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा सोराइ नामक डोट्याली साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिका दार्ता भएको पाइन्छ। महाकाली साहित्य सङ्गम शाखा डडेल्धुराद्वारा कर्ण बहादुर चन्द प्रधान सम्पादक भएर प्रकाशन भएको यो पत्रिका हालसम्म निरन्तर प्रकाशनमा रहेको छ। यसरी डोट्याली भाषामा प्रकाशन हुने पत्रपत्रिकाहरू साहित्यिक पत्रिकाका रूपमा मात्रै प्रकाशन भएको पाइन्छ। समाचारपत्रकै रूपमा भने २०७३ सालदेखि गोरखापत्रले विभिन्न मातृभाषाको पेज नयाँ नेपाल सुरुवात गरेपछि डोट्याली भाषाको समाचारपत्र पनि सुरुवात भएको पाइन्छ। गोरखापत्रले डोट्याली भाषाको पेज निरन्तर गर्ने क्रममा हाल डडेल्धुरेली, बैतडेली, अछामी भाषा भनेर पनि प्रकाशन गर्न थालेको पाइन्छ। नामाकरण फरक भए पनि यी सबै डोट्याली भाषा नै हुन्। यसरी एउटै भाषालाई विविध स्वार्थपूर्तिका लागि भिन्नभिन्न नामबाट प्रकाशन गरिनु डोट्याली भाषामाथिको अन्याय हो। त्यसै गरी कञ्चनपुर जिल्ला प्रशासनमा वि.सं. २०७८ मा दर्ता भई निरन्तर प्रकाशन हुँदै आइरहेको पश्चिम प्रेस दैनिकले पनि डोट्याली भाषाका लागि अलग्गै एक पेज छुट्याएको पाइन्छ। डोट्याली भाषाविशेष नामले प्रकाशन हुने उक्त पेजमा डोट्याली भाषामा लेखिएका लेख तथा रचना प्रकाशन गर्ने गरेको पाइन्छ। यसै पत्रिकाको अनलाइन माध्यममा पनि भाषाप्रेस खण्ड छुट्याई डोट्याली भाषा खण्डबाट डोट्याली भाषाका सामग्री प्रकाशन गर्नुका साथै युट्यूब तथा फेसबुक पेजबाट हमरि कुरडि नामक अन्तर्वार्ताका शृङ्खलाहरू, डोट्याली भाषामा समाचारलगायतका विषयवस्तुहरू प्रस्तुत गर्दै आइरहेको छ। डोट्याली भाषाको विकासमा यसबाहेक सुदूरपश्चिमबाट प्रकाशित हुने सङ्गम, गौरामहेश्वर,सयपत्री, चारु, आजको नेपाल, अनन्त, वीणा, आफन्तलगायत सुदूरपश्चिमका विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूबाट प्रकाशन हुने संस्थाका मुखपत्र आदिमा डोट्याली भाषाका थुप्रै सामग्री प्रकाशन भएको पाइन्छ (भट्ट, २०८१)।

प्रदेशभर सञ्चालनमा रहेका विभिन्न स्थानीय एफ.एम. रेडियोहरूले समाचार, अन्तर्वार्ता, लोकसङ्गीत र सामाजिक विषयमा आधारित कार्यक्रमहरू डोट्याली भाषामा प्रशारण गर्दै

आएका छन्। उदाहरणका लागि एफ.एम. रेडियोहरू रेडियो डोटी, रेडियो सेवेन स्टार र सौगात एफ.एम. बैतडी, रेडियो महाकाली, शुक्लाफाँटा एफ.एम., बाह्रसिँगा एफ.एम. कञ्चनपुर, घोडाघोडी एफ.एम., दिनेश एफ.एम., खप्तड एफ.एम. कैलाली लगायतका प्रदेशभरिका सबैजसो रेडियोहरूले डोट्याली भाषामा समाचार तथा अन्य साहित्यिक तथा साङ्गीतिक सामग्री उत्पादन तथा प्रचारप्रसारमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। यस्ता प्रसारणका माध्यमले डोट्याली भाषामा समाचार र स्थानीय मुद्दाहरू प्रस्तुत गर्दा जनसाधारणमा सूचनाको पहुँच र सरोकार विस्तार भएको पाइन्छ।

हाल केही स्थानीय टेलिभिजन तथा अनलाइन मिडिया पोर्टलहरूले पनि डोट्याली भाषामा सामग्री निर्माण गर्न थालेका छन्। युट्युब तथा फेसबुकमा आधारित समाचार तथा मनोरञ्जनात्मक सामग्री उत्पादन गर्ने साना उत्पादन समूहहरू बढिरहेका छन् जसले भाषा मात्र होइन, स्थानीय पहिचान, कला र संस्कृति संरक्षणमा पनि योगदान पुऱ्याइरहेका छन्। यस्ता माध्यमबाट डोट्याली भाषा युवापुस्तामा लोकप्रिय बन्दै गएको सङ्केत देखिन्छ।

यद्यपि राष्ट्रियस्तरका सञ्चार माध्यममा डोट्याली भाषाको स्थान अझै कमजोर छ। नेपाल टेलिभिजन र रेडियो नेपालले डोट्याली भाषाका कार्यक्रम सीमित मात्रामा प्रसारण गर्छन् जुन समय र स्थानका हिसाबले नियमित छैन। यसले डोट्याली भाषा राष्ट्रिय धारामा समावेश हुनबाट टाढा राखेको छ।

यसै गरी सञ्चार माध्यममा प्रयोग हुने डोट्याली भाषाको मानक रूपको अभाव पनि चुनौती हो। उच्चारण, शब्द चयन र व्याकरणमा एकरूपता नभएकाले औपचारिक सामग्री निर्माणमा कठिनाइ देखिन्छ। साथै सञ्चारकर्मीहरूका लागि डोट्याली भाषामा तालिम, अभिव्यक्ति शैली र भाषा प्रयोगसम्बन्धी शैक्षिक सहयोगको पनि अभाव छ।

जेजस्तो भए तापनि डोट्याली भाषाको मौखिक सम्प्रेषणमा हुने सहजता, लोकशैली र स्थानीय जीवन अनुभवको प्रस्तुति गर्ने क्षमता सञ्चार माध्यममा यसको प्रयोगलाई अझ सशक्त बनाउने आधार बन्न सक्छ। यदि सरकारी तहबाट नीति, प्रवर्धन र प्राविधिक सहयोग प्राप्त भयो भने, डोट्याली भाषा सञ्चारको स्थायी र प्रभावकारी माध्यमका रूपमा स्थापित हुन सक्छ।

(ग) साहित्य लेखन एवम् प्रकाशनका क्षेत्रमा डोट्याली भाषा

साहित्य समाजको मनोविज्ञान, संस्कृति र भाषिक चेतनाको दर्पण हो। डोट्याली भाषामा साहित्य लेखन श्रुति परम्पराबाट सुरु भएको हो, जसमा बाललोरी, लोकगीत, देउडा, लोककथा, लोकगाथा, लोकोक्ति, प्रहसन र सामाजिक व्यङ्ग्यहरू प्रमुख थिए। पछिल्लो केही दशकदेखि यस भाषामा लेखिएका विभिन्न विधागत साहित्यिक कृतिहरूको सङ्ख्या पनि उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भइरहेको छ, जसले भाषा र साहित्यको सम्बन्धलाई अझ बलियो बनाएको छ।

डोट्याली भाषामा लोकसाहित्य र लोकसंस्कृति सङ्कलन प्रकाशनदेखि लिएर गद्यपद्य कविता, गीत, गजल, लोककथा, संस्मरण, लघुकथा, निबन्ध, उपन्यास, नाटक, इतिहास लेखन प्रकाशन हुँदै आएका छन्। केही स्थानीय साहित्यकारहरूले डोट्याली भाषाको संरक्षण र विकासका लागि साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन्। डोट्याली भाषा साहित्य अध्ययन

अनुसन्धान तथा लेखन प्रकाशनको जग बसाउने साहित्यकारहरु आरडी प्रभास चटौत, देवकान्त पन्त, देवराज शर्मा, एनडी प्रकाश चटौत, डा. देवीप्रसाद ओझा, आत्माराम ओझा, बासुदेव भाइसाब, श्रीधर पन्त, डा. बद्री शर्मा विनाडी, डा. पुष्कर्राज भट्ट, डा. टेकराज पन्त, दीर्घराज ओझा, वीरबहादुर चन्द विश्राम, भोजराज भट्टराई, टी.डी. वैरागी, दिलानन्द पन्त, प्रेमसिंह धामी, कृष्णदत्त चटौत कान्त, आचार्य घनश्याम लेखक, भक्तबहादुर बलायर, नारदप्रसाद ओझा, पदमराज बडू, डम्बर शर्मा बडू, भानदेव बडू, डा. जयराज पन्त, जीतसिह भण्डारी, वासुदेव पाण्डेय, जगदीश ओझा, पञ्चमराज भट्टलगायतको उल्लेखनीय योगदान रहेको देखिन्छ। त्यसै गरी अन्य सक्रिय साहित्यकारहरूमा राजेन्द्रसिंह रावल, जयानन्द परमहंस, नेत्रप्रसाद पनेरु, पूर्णानन्द भट्ट, लक्ष्मीप्रसाद भट्ट, शिवराज कलौनी, कविराज भट्ट, रमेश पन्त मीतबन्धु, सुरेश चन्द सहयात्री, हेमराज पन्त, खेमराज ओझा, खगेन्द्र जोशी, डा. टी.एन. जोशी, तीर्थराज पाण्डेय, पदमराज जोशी प्रभात, रामलाल जोशी, महादेव ओझा, कर्ण दयाल, तीर्थराज भट्ट, धर्मराज जोशी, तुलसी पण्डित, हेमबाबु लेखक, हरिशप्रसाद जोशी, चन्द्रकला पन्त, डा. नारायणी भट्ट, भूवन बोहरा निस्तेज, कृष्ण सिंह पेला, दीप सागर पन्त प्यासी, टोपेन्द्र शाह रसिक, यज्ञराज जोशी, हेमन्त विवश, डा. पदम राज कलौनी, जयदेव जोशी दार्चुले, एम.के. सलेनी, पूर्ण बहादुर मल्ल, गोविन्द पन्त वर्तमान, चक्र मिलन, प्रकाश पैतोला, कर्ण दयाल सोडारी, जनक रसिक, निर्मल कुमार भण्डारी, पूर्णानन्द ओझा लगायतका स्रष्टाहरूको डोट्याली भाषा साहित्यको विकासमा योगदान गर्दै आइरहेका छन्। त्यसै गरी डा. चुडामणि बन्धु, पूर्णप्रकाश यात्री, विजय चालिसेलगायतका यो क्षेत्र बाहिरका स्रष्टाहरूको योगदान पनि महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ।

यो यस क्षेत्रका स्रष्टाहरूले व्याकरण, लोककथा, उपन्यास, निबन्ध, कविता, गीत, गजल, उखानटुक्का, लगायतका डोट्याली भाषा साहित्यका विविध विधाहरू प्रकाशनमा योगदान पुऱ्याएका छन्। डोट्याली भाषामा प्रकाशित केही स्रष्टा तथा कृतिहरूमा एकराज भट्ट, प्रेमलाल ओझाको गौरापर्व गीतमाला (गीत, २०५२), डा. अर्जुनदेव भट्ट, डा. भीमदेव भट्टको बैतडीका केही स्थानीय शब्दहरू (शब्द सङ्ग्रह, २०१७) आत्माराम ओझाको रूवस (कविता सङ्ग्रह, २०६३) राजा नाग मल्ल (२०६५, ऐतिहासिक उपन्यास) आर.डी. प्रभास चटौतको डोट्याली बृहत् शब्दकोश (शब्दकोश, २०५८), एन.डी. प्रकाश चटौतको एन.डी. प्रकाशका कालजयी रचनाहरू (कविता, २०५१) रचना—प्रकाश (कविता, २०५४), कृष्णबहादुर चन्दको देउडा कोसेली (२०६२), कृष्णदत्त चटौत 'कान्त' को मल्लो बाटो (उपन्यास, २०६३), केशवदत्त भट्टको "डोट्याली उखान" (उखान सङ्ग्रह २०६५), गणेशदत्त न्यौपानेको गुल्यो—तितो (कविता सङ्ग्रह २०६१), गंगादत्त पाण्डेय 'बैद्यराज'को हमरी संस्कृति तथा लोक संस्कृति (चाडपर्वका गीत, २०६०), गिरीराज जोशीको डोट्याली शब्दकोश, गोविन्दराज पनेरू 'शास्त्री' को गोऽरा खण्डकाव्य (२०५८), घनश्याम लेखक 'बाटुली'को च्युँ मुसी च्यूँ (बालगीत, २०६१) बाटुली रामायण (नव्यकाव्य, २०६२), श्रीमती जानकीदेवी जोशीको गौरापर्व (पर्व गीत २०६०), टि.डि. बैरागीको हाँसाको थैलो (व्यङ्ग्य कविता २०५२), देवराज शर्मा भट्टको डोटेली भाषा मूल विवेचन, पहाडी व्याकरण

(२०६१), दिलानन्द पन्तको झोडो (शैल मालिकार्जुन लोकमहाकाव्य, २०६१), गौरा महाकाव्य (२०७५), नारदप्रसाद ओझाको डोटेली दर्पण (निबन्ध एवम् कविता, २०६२), नेत्रप्रसाद पनेरूको डोटेली शब्द घटक (२०६१), पदमराज बडु डम्बर शर्मा बडूको झ्यारी (हास्य कविता, २०६१), पूर्णानन्द भट्टको नान्को जात्क (कविता, २०५६), डा. पुष्कर्राज भट्टको एक थोपा सागरको (लघुकथा, २०६४) सुदूरपश्चिममा मातृभाषा साहित्य (अनुसन्धान, २०६५), डा. बद्री शर्मा बिनाडीको डोटेली शब्दकोश (२०५२), डोटेली लोकाव्य चैतको अध्ययन (२०७४), डा. जयराज पन्तको अञ्जुली भरि फाग पोल्टा भरि सगुन (२० ...), डोटेली गौरा पर्वका गीत र गाथाहरु (२०६४), भक्तबहादुर बलायरको बेलु (खण्डकाव्य, २०३८), राइमती (महाकाव्य, २०५९), डा. रामविक्रम सिजापतिको बैतडेली भाषिका (शब्द सङ्ग्रह, २०५४), लक्ष्मीप्रसाद भट्टको उजड्डी किर्मुली प्वाँख (उपन्यास, २०६१), वासुदेव भाइसाबको लोकोक्ति खण्ड (उखान, २०५१), डोटेली कोश (२०५१), गोःरा चैतालो (नाटिका, २०५५), डोटेली लोकसंस्कृति र लोकसाहित्य (संस्कृति, २०६१), सुदूरपश्चिम, डोटी प्रदेशका लोकगाथा अवलोकन (२०६३), वीरबहादुर चन्द विश्रामको डोटेली शब्द भणार (२०५२), न्वाः की (२०५७), खिचडी (गजल, मुक्तक, २०६१), शिवराज कलौनीको "हमरी लोकसंस्कृति" (संस्कार गीत सङ्ग्रह, २०६५), डा. टेकराज पन्तको ओलानु (कविता, २०८१), पूर्णानन्द ओझाको डोटी क्षेत्रका लोककथाको अध्ययन (२०७८), दीर्घराज ओझाको सुदूरपश्चिम कि वसन्ती (उपन्यास, २०७१), मदन चन्दको लोक दर्पण (२०७२), कविराज भट्टको चेला गैग्या कुरा रैग्या (किस्सा, २०८०), सुरेश चन्द ठकुरी सहयात्रीको गुर्मुली (छन्द कविता, २०८०), रमेश पन्त मीतबन्धुको वीरखाम (गजल, २०७७), खिमानन्द बडूको पचपन्नमा पचपन्न (कविता, २०८१) आदि रहेका छन्। यसै गरी गरी कृति प्रकाशन गर्न नसकेका तर लेखनमा सक्रिय थुप्रै स्रष्टाहरू रहेका छन्।

यस क्षेत्रका साहित्यिक संस्थाहरू महाकाली साहित्य सङ्गम, गुगुल्डि वाङमय प्रतिष्ठान, डोटी साहित्य परिषद्, सुदूरपश्चिमाञ्चल साहित्य समाज, डोट्याली भाषा संरक्षण प्रतिष्ठान, मानसखण्ड फाउन्डेसन, राष्ट्रियता संरक्षण अभियान, डेउडा प्रतिष्ठान, नेपाल वाङमय परिषद्, प्रगतिशील लेखक सङ्घ, नेपाली लेखक सङ्घ, महाकाली गजल प्रतिष्ठान, सुदूरपश्चिम गजल प्रतिष्ठानलगायतका संस्थाहरूले साहित्यिक गोष्ठी, प्रतियोगिता तथा पत्रिका प्रकाशनमार्फत् डोट्याली भाषा र साहित्य श्रीवृद्धिमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन्। यस्ता संस्थाहरूले स्थानीय लेखकहरूको सिर्जना र कलालाई मञ्च प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ।

देवराज शर्माले डोटेली भाषा मूल विवेचन (पहाडी व्याकरण), श्रीधर पन्तले डोट्याली व्याकरण, आर.डी. प्रभास चटौतले डोट्याली शब्दकोश, वीरबहादुर चन्दले डोट्याली शब्द भँणार, महाकाली साहित्य सङ्गमले आधारभूत व्याकरण र शब्दकोश प्रकाशन गरे तापनि डोट्याली भाषाको औपचारिक मानक रूप विकास नहुनु, प्रकाशनका लागि आर्थिक स्रोतको अभाव तथा भाषिक सामग्री सम्पादनका दक्ष जनशक्तिको कमीले साहित्यिक लेखन र प्रकाशनमा चुनौती उत्पन्न गरिरहेको छ। यस्ता चुनौतीहरू समाधान गर्न प्रादेशिक सरकार तथा शैक्षिक संस्थाहरूको सहकार्य आवश्यक छ।

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि डोट्याली भाषामा साहित्यिक लेखन र प्रकाशनको प्रयासहरू सशक्त हुँदै गएका छन्। यिनले न केवल भाषाको संरक्षणमा योगदान दिएका छन् समग्र प्रदेशको सांस्कृतिक पहिचान निर्माणमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्।

घ) सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषा

डोट्याली भाषा सुदूरपश्चिम प्रदेशको सामाजिक जीवनको मेरुदण्डका रूपमा रहेको छ। यो भाषा केवल सञ्चारको माध्यम मात्र नभई सामाजिक सम्बन्धको आधार, सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको वाहक तथा सामुदायिक चेतनाको प्रमुख अङ्गका रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ। दैनिक जीवनका व्यवहारदेखि धार्मिक, सांस्कृतिक र पारिवारिक क्रियाकलापसम्म डोट्याली भाषाको प्रयोग गहिरो रूपमा देखिन्छ।

सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषा सबै वर्ग, जात, र उमेर समूहमा समान रूपमा प्रयोग हुने भाषा हो। विवाह, भोजभतेर, पर्व, उत्सव, मेलापात, गाउँसभा, देवालय पूजा आदि सामाजिक क्रियाकलापमा डोट्याली भाषा नै सञ्चार र समन्वयको प्रमुख माध्यम हुन्छ। यस्ता सामाजिक प्रसङ्गहरूमा प्रयोग हुने ठट्यौली, उखान टुक्का, देउडा, दोहोरी र लोकगाथाहरूले भाषाको मौलिकता र सांस्कृतिक गहिराइ झल्काउँछन्।

स्थानीय तहका सभा, समुदायिक बैठक तथा गैरसरकारी संस्थाको जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरूमा पनि डोट्याली भाषाको प्रयोग भइरहेका छन्। यसले जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता सुनिश्चित गर्न तथा सूचना सम्प्रेषणलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याएको छ।

युवापुस्ता पनि सामाजिक सञ्जाल, युट्युब र टिकटकजस्ता माध्यममा डोट्याली भाषामा भिडियो, कविता, तथा हाँस्यव्यङ्ग्य प्रस्तुत गर्दै सामाजिक मुद्दा, मनोरञ्जन र पहिचान अभिव्यक्त गर्दै आएका छन्। यसबाट भाषाको सामाजिक स्वीकार्यता अझ व्यापक हुँदै गएको देखिन्छ।

यद्यपि, शहरकेन्द्रित शैक्षिक र प्रशासनिक संरचनाहरूमा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको बढ्दो प्रभावका कारण डोट्याली भाषालाई 'गाउँले भाषा' 'कम प्रतिष्ठित' भाषाका रूपमा हेरिने प्रवृत्ति पनि देखिएको छ। यसले केही युवा पुस्तामा भाषाप्रति आत्महीनता र उपेक्षा झल्काउने खतरा निम्त्याएको छ। सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषाको प्रयोगले स्थानीय पहिचान, सामाजिक समानता र भाषिक आत्मगौरवलाई बल पुऱ्याएको स्पष्ट देखिन्छ। यदि यो व्यवहारलाई शैक्षिक, सञ्चार र सरकारी संरचनामा पनि समान रूपमा विस्तार गर्न सकियो भने डोट्याली भाषा सुदूरपश्चिमको साझा भाषिक माध्यमका रूपमा स्थापि हुनसक्छ।

४. प्रदेशमा सरकारी कामकाजमा डोट्याली भाषा प्रयोग

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ७ (२) अनुसार प्रदेश सरकारले आफ्नो भूगोलमा बोलिने एक वा बढी मातृभाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाउन सक्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको छ। यस प्रावधानले सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने कानुनी बाटो खुला गरेको छ। प्रदेशमा डोट्याली भाषाभाषीको जनसङ्ख्या उच्च (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८) भएकाले यस भाषालाई कामकाजी भाषा बनाउने आधार बलियो छ।

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

क) जनसङ्ख्याको बलियो आधार

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशका अधिकांश जिल्लाहरूमा डोट्याली भाषा पहिलो मातृभाषाका रूपमा बोलिन्छ। डोटी, डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला, कैलाली, अछाम, बाजुरा, बझाङ र कञ्चनपुर जिल्लामा यो भाषा बोल्ने जनसङ्ख्या बहुमतमा छन्। भाषिक सङ्ख्यात्मक बहुलताका आधारमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने एक प्रमुख आधार हो।

ख) प्रशासनिक पहुँच र सहजता

स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि, कर्मचारी, र सेवाग्राहीहरूको दैनिक व्यवहारमा डोट्याली भाषा स्वभाविक रूपमा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। सेवा प्रवाह गर्दा आम नागरिकले बुझ्न सक्ने भाषाको प्रयोग गर्नु लोकतान्त्रिक प्रशासनको आधारभूत सिद्धान्त हो। यस्तो अवस्थामा डोट्याली भाषामा सूचना, सेवा र कार्यक्रम सञ्चालित गर्दा नागरिकको पहुँच अझ प्रभावकारी बन्नेछ।

ग) भाषिक क्षमता र प्रयोगको पूर्वाधार

सञ्चार, शिक्षा, साहित्य, र सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषाको व्यापक प्रयोगले आवश्यक भाषिक पूर्वाधार निर्माण गरिसकेको छ। शिक्षक, सञ्चारकर्मी, साहित्यकार तथा स्थानीय समाजमा भाषा लेख्ने, पढ्ने र अनुवाद गर्ने दक्ष जनशक्ति मौजुद छ। यदि राज्यले आवश्यक नीति, तालिम र स्रोत प्रदान गऱ्यो भने डोट्याली भाषामा सरकारी दस्तावेज, सूचना तथा प्रशासनिक सम्प्रेषण सहजै सम्भव हुनेछ।

घ) बहुभाषिक पहिचानको संवर्धन

डोट्याली भाषालाई कामकाजी भाषाका रूपमा मान्यता दिनु भनेको केवल भाषिक विविधताको सम्मान मात्र होइन, सुदूरपश्चिमको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र सामाजिक पहिचानलाई संस्थागत गर्नु पनि हो। यसले संविधानको भावनाअनुसार सबै भाषालाई समान अवसर दिनेसम्बन्धी धारालाई व्यवहारमा उतार्न सहयोग गर्छ।

यी आधारहरूले स्पष्ट सङ्केत गर्छन् कि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना छन्। यसको लागि राजनीतिक इच्छाशक्ति, प्रशासनिक नीतिगत प्रतिबद्धता र भाषिक पूर्वाधार विस्तारको आवश्यकता पर्छ।

ङ) अन्य प्रदेशको उदाहरण

नेपालका अन्य प्रदेशहरू जस्तै कोशी प्रदेशमा लिम्बू र राई भाषालाई, गण्डकी प्रदेशमा मगर भाषालाई कामकाजी भाषा बनाउने प्रक्रिया अघि बढेको छ (भाषा आयोग, २०७८)। यस्ता उदाहरणहरूले डोट्याली भाषालाई पनि औपचारिक प्रयोगमा ल्याउने प्रेरणा दिन्छ।

यी आधारहरूले स्पष्ट सङ्केत गर्छन् कि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजको माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना छन्। यसको लागि राजनीतिक इच्छाशक्ति, प्रशासनिक नीतिगत प्रतिबद्धता र भाषिक पूर्वाधार विस्तारको आवश्यकता पर्छ।

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

५. प्रदेशमा सरकारी कामकाजमा डोट्याली भाषा प्रयोगको आवश्यकता र चुनौती

(क) प्रयोगको आवश्यकता

अ) नागरिक पहुँच र सहभागिता बढाउन

बहुसंख्यक नागरिक मातृभाषा डोट्याली बोल्ने सुदूरपश्चिममा यदि सरकारी सूचना, सेवा र निर्णय प्रक्रिया डोट्याली भाषामै हुने हो भने सेवाग्राहीको पहुँच र सहभागिता उल्लेखनीय रूपमा बढ्नेछ। नागरिकलाई बुझिने भाषामा सेवाप्रवाह हुनु लोकतान्त्रिक शासनको आधारभूत पक्ष हो।

आ) भाषिक समानता र पहिचानको सम्मान

संविधानले सबै भाषालाई समान अधिकार दिएको सन्दर्भमा डोट्याली भाषालाई प्रदेशस्तरीय कामकाजको भाषा बनाउनुले भाषिक न्यायको अभ्यास हुनेछ। यसले स्थानीय भाषाप्रति गौरव बढाउने, आत्मसम्मान जगाउने र भाषिक भेदभाव अन्त्य गर्ने वातावरण तयार गर्छ।

इ) शासकीय पारदर्शिता र जवाफदेहिता बलियो बनाउने

स्थानीय भाषामा सूचना प्रवाहले जनताले सरकारका नीति, योजना, तथा कार्यक्रम सहज बुझ्न सक्ने हुँदा सामाजिक निगरानी र जवाफदेहिता बलियो बन्ने सम्भावना रहन्छ।

ई) स्थानीय ज्ञान, संस्कार र प्रशासनिक कार्यसंस्कृतिसँग समन्वय

डोट्याली भाषाको प्रयोगले प्रशासनिक प्रक्रिया र स्थानीय ज्ञानबीच सहकार्य बढ्छ। यसले सेवाको गुणस्तर, समस्या समाधानको सान्दर्भिकता, र संस्कृतिअनुकूल नीति निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउँछ।

(ख) प्रयोगसम्बन्धी चुनौतीहरू

अ) वक्ताहरूको सङ्ख्या घट्दै जानु

वर्तमानमा मानिसहरुको व्यवहारमा अन्य भाषाको प्रभाव बढ्दै जानाले डोट्याली भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या घट्दै गइरहेको देखिन्छ।

आ) कानुनी र नीतिगत अस्पष्टता

हालसम्म प्रदेश सरकारबाट डोट्याली भाषालाई औपचारिक रूपमा कामकाजी भाषाका रूपमा मान्यता दिने कानुनी व्यवस्था स्पष्ट रूपमा बनेको छैन। नीति निर्माणको ढिलाइ र स्पष्ट कानुनी संरचनाको अभाव प्रमुख चुनौती हो।

इ) प्राविधिक तथा प्रशासनिक पूर्वाधारको अभाव

सरकारी कामकाजका लागि डोट्याली भाषामा आवश्यक प्रशासनिक शब्दावली, कार्यशैली, लेखनशैली, सूचना प्रणाली, फारामहरू आदि तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता सामग्रीहरूको अभावले तत्कालिक प्रयोगमा अवरोध उत्पन्न गर्छ।

ई) मानव स्रोत तथा तालिमको समस्या

प्रशासनिक कामकाजमा प्रयोग हुने भाषिक दक्षता, लेखन सीप, अनुवाद कला आदिमा दक्ष जनशक्ति सीमित छ। विशेष गरी सरकारी कर्मचारीहरूलाई डोट्याली भाषामा तालिम र अभिव्यक्ति अभ्यास नहुनु एक ठूलो अवरोध हो।

उ) भाषिक विविधताको समायोजन

सुदूरपश्चिममा डोट्याली बाहेक थारु, बैतडेली, बझाङी, अछामी आदि अन्य मातृभाषी समुदायहरू पनि छन्। एक भाषालाई प्रमुख कामकाजी भाषा बनाउँदा अन्य भाषिक समुदायको प्रतिनिधित्व कसरी सुनिश्चित गर्ने भन्ने विषयमा सन्तुलन कायम राख्नुपर्ने हुन्छ।

ऊ) मानकीकरणको अभाव

डोट्याली भाषाको उच्चारण, वाक्य संरचना, र लेखनशैली विभिन्न भूगोलमा फरकफरक देखिने भएकाले कामकाजी प्रयोगका लागि मानकीकरणको आवश्यक हुन्छ। भाषाको व्याकरण, शब्दकोश र औपचारिक शैली विकास गर्न समय, श्रम र स्रोत लाग्छ।

ए) मातृभाषाप्रति उपेक्षा

वर्तमान समयमा आगन्तुक भाषाप्रतिको मोहका कारण मातृभाषाको प्रयोगप्रति उपेक्षा गरिएको पाइन्छ। घरमै पनि बालबालिकाहरूलाई डोट्याली भाषाको सट्टा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्न उत्प्रेरित गर्ने गरेको पाइन्छ भने सामुदायिक तथा निजी विद्यालयहरूले त मातृभाषा प्रयोग गरेमा दण्ड समेत गर्ने गरेबाट झन् यस भाषाको उपेक्षा भएको पाइन्छ। मातृभाषा शिक्षा सरकारी कामकाजको भाषा घोषित भए पनि कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको छ।

यसरी भन्नुपर्दा प्रदेशमा डोट्याली भाषाको कामकाजी प्रयोग आवश्यक मात्र होइन, संविधानसम्मत अधिकार र सामाजिक न्यायको अभिव्यक्तिका रूपमा पनि अत्यन्त सान्दर्भिक छ। तर यसका लागि दीर्घकालीन योजना, स्पष्ट नीति, स्रोतसाधनको व्यवस्था र सामाजिक समावेशीताको सुनिश्चितता अनिवार्य हुनेछ।

६. सुदूरपश्चिमका अन्य मातृभाषा विकासका सम्भावना

सुदूरपश्चिम प्रदेश भाषिक विविधताले सम्पन्न प्रदेश हो। कालीकर्णाली भूखण्डमा नेपाली भाषाको प्रमुख क्षेत्र पनि नेपाल एकीकरण पश्चात् बढ्दै गएको पाइन्छ। सौका (व्याँसी) खस तिब्बती, राजी, राउटे, मगर, रानाथारु, डंगौरा थारु लगायतका यस क्षेत्रका अन्य मातृभाषाहरू वर्तमानमा विद्यमान रहेका छन् (ओझा, २०८१: १८३)। यसैगरी बझाङी, अछामी, सौका र बाजुरेली तथा स्थानीय बोलीहरू समेत पाइन्छन्। यी सबै भाषाहरू/बोलीहरू स्थानीय समुदायको सांस्कृतिक सम्पदा, ज्ञान र पहिचानसँग जोडिएका छन्। यिनको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने अत्यधिक सम्भावना विद्यमान छ यद्यपि अझै पर्याप्त नीति र प्रयासको खाँचो देखिन्छ।

क) थारु भाषा

कञ्चनपुर र कैलाली जिल्लामा थारु भाषाभाषीको उल्लेख्य उपस्थिति छ। थारु समुदायको ऐतिहासिक बसोबास, संस्कार, र सांस्कृतिक परम्परासँग थारु भाषा गहिरो रूपमा गाँसिएको छ। थारु भाषामा शिक्षा, रेडियो कार्यक्रम, साहित्य सिर्जना र सांस्कृतिक कार्यक्रमको माध्यमबाट यसको विकास सम्भव छ। राष्ट्रियस्तरमै थारु भाषालाई समावेशीकरणको उदाहरणका रूपमा हेर्ने गरिन्छ। थारु भाषाअन्तर्गत रानाथारु र डगौरा थारुका भाषामा विविधता छ। यी भाषाहरुको समेत संरक्षण र संवर्धन गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

(ख) बझाङी, अछामी, बाजुरेली, सौका आदि अन्य भाषा

यी भाषा तथा बोलीहरू/उपभाषाहरू डोट्याली भाषासँग सम्बन्धित भए पनि आफ्नो पृथक उच्चारण, शब्द प्रयोग, र बोलीचालीमा विशिष्टता बोकेका छन्। त्यसै गरी ब्यासी, धुलेली, राउटे खाम्ची, भोटे, राजी, जुम्ली, संस्कृत, खसलगायतका ७२ ओटा मातृभाषा सुदूरपश्चिमका मातृभाषाका रूपमा देखिएका छन्। जसमा एक हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषी ५० रहेका छन्। राष्ट्रिय भाषाको रूपमा रहेको नेपाली मातृभाषा भएकाको जनसङ्ख्या सर्वाधिक रहेको छ (ओझा, २०८१:१८४)। यिनको लिपिबद्ध अध्ययन, शब्दसङ्ग्रह, मौखिक इतिहास दस्तावेजीकरण, र स्थानीय पाठ्यक्रममा प्रयोगबाट विकास सम्भव छ। भाषा आयोग (२०७८) ले यस्ता भाषाहरूमाथि प्रारम्भिक अध्ययनको सिफारिस गरिसकेको देखिन्छ।

७. स्थानीय तह तथा सरकारी कामकाजमा डोट्याली भाषा प्रयोगको आवश्यकता

सुदूरपश्चिम प्रदेशका अधिकांश स्थानीय तहहरू ग्रामीण पृष्ठभूमिमा रहेका छन् जहाँ डोट्याली भाषा जनजीवनको प्रमुख सञ्चार माध्यम हो। यस्ता तहमा आम नागरिकसँग प्रत्यक्ष रूपमा सेवा प्रवाह गर्ने कार्य अधिक हुने भएकाले नागरिकमैत्री भाषा प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने माग स्वभाविक रूपमा उठेको छ। यो सन्दर्भमा स्थानीय तहमा डोट्याली भाषा प्रयोग गर्नुको आवश्यकता देखिन्छ।

(क) सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी र समावेशी बनाउने

स्थानीय तहमा नागरिकसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने कार्यहरू जस्तै प्रमाणपत्र वितरण, सामाजिक सुरक्षा, कर प्रणाली, अनुदान, शिक्षा, स्वास्थ्यलगायतका सेवा प्रवाह गर्दा बुझिने भाषामा सूचना दिनु आवश्यक हुन्छ। डोट्याली भाषाको प्रयोगले सेवाग्राहीले स्पष्ट रूपमा बुझ्ने, प्रतिक्रिया दिने, र सहभागी हुने वातावरण सिर्जना गर्नेछ।

(ख) भाषिक अधिकारको सुनिश्चितता

नेपालको संविधान तथा भाषा आयोगको सिफारिस (२०७८) अनुसार स्थानीय तहले मातृभाषाको प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसको कार्यान्वयनको सबैभन्दा उपयुक्त र प्रभावकारी क्षेत्र भनेको स्थानीय तह हो जहाँ जनताको भाषिक अधिकार सिधै व्यवहारमा उतार्न सकिन्छ।

(ग) प्रशासनिक पारदर्शिता र जवाफदेहिता

स्थानीय स्तरमा भएका निर्णय, बजेट, नीति तथा योजनाबारे नागरिकलाई जानकारी दिन डोट्याली भाषाको प्रयोग गर्दा पारदर्शिता बढ्छ। नागरिकले आफूमाथि हुने निर्णयहरू बुझ्ने अवसर पाएपछि प्रशासनप्रति उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता माग्न सक्ने अवस्था बलियो हुनेछ। यसरी भाषाप्रति उपेक्षा होइन लगाव वृद्धि हुन्छ।

(घ) भाषा संस्कृतिको संरक्षण

स्थानीय तहहरूले डोट्याली भाषाको औपचारिक प्रयोग सुरु गरेमा स्थानीय भाषा, संस्कृतिको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्धन स्वतः हुनेछ। यो अभ्यासले युवा पुस्तामा भाषिक गर्वबोध र पहिचानको भावना बलियो बनाउँछ। साथै पुस्तान्तरणमा पनि सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

(ङ) दीर्घकालीन संरचनागत लाभ

स्थानीय तहमा डोट्याली भाषाको प्रयोगले भाषिक नीतिहरूको कार्यान्वयन अभ्यास तयार गर्छ, जसले पछि प्रदेश तथा सङ्घीय तहसम्म भाषा प्रयोगको संस्थागत ढाँचा विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।

यसरी हेर्दा स्थानीय तहहरू डोट्याली भाषा प्रयोगको आरम्भिक र प्रभावकारी आधार बन्न सक्छन्। यसका लागि स्थानीय नीतिमा स्पष्ट प्रावधान, कर्मचारीलाई तालिम, भाषा सामग्रीको विकास र नागरिकको सक्रिय संलग्नता अनिवार्य छ।

८. निष्कर्ष

पश्चिम नेपालको सभ्यता तथा संस्कृतिको विकास सयौं वर्ष लागेर भएको हो। यस सभ्यता अन्तर्गतको सुदूरपश्चिम प्रदेश भाषिक, सांस्कृतिक तथा भौगोलिक दृष्टिले विविधतायुक्त प्रदेश हो जहाँ डोट्याली भाषा बहुसङ्ख्यक जनसमुदायको दैनन्दिन व्यवहारको मूल सञ्चार माध्यमको रूपमा क्रियाशील छ। संविधानले दिएको भाषिक अधिकार, भाषा आयोगको सिफारिस (२०७८), तथा राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ का तथ्याङ्कले डोट्याली भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने कानुनी, सामाजिक र सांस्कृतिक आधारहरू सुनिश्चित गरेका छन्।

शिक्षा, सञ्चार, साहित्य र सामाजिक व्यवहारमा डोट्याली भाषाको प्रयोगले यसको प्रशासनिक प्रयोगका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरूको उपस्थितिलाई स्पष्ट गर्दछ। त्यस्तै स्थानीय तहमा यसको प्रयोगले नागरिक पहुँच, प्रशासनिक जवाफदेहिता र भाषिक समानता जस्ता पक्षमा सुधार ल्याउन सक्छ। डोट्याली भाषाको प्रयोगमा विविध चुनौतीहरू पनि विद्यमान छन्। जस्तै नीति तथा कानुनी अस्पष्टता, प्राविधिक स्रोतको अभाव, मानकीकरणको आवश्यकता, र अन्य भाषिक समुदायहरूको समावेशीताका विषयहरू आदि रहेका छन्। यी चुनौतीहरूको सम्बोधन गर्दै प्रदेशले डोटेली भाषालाई प्रदेशको कामकाजी भाषाको रूपमा मान्यता दिने दिशामा स्पष्ट, दूरदर्शी र समावेशी नीति अवलम्बन गर्नुपर्छ।

सुदूरपश्चिमका अन्य मातृभाषाहरूको संरक्षण र विकासका सम्भावना पनि उच्च छन्। प्रदेशले समावेशी भाषा नीति बनाएर सबै मातृभाषालाई शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनिक प्रयोगमा स्थान दिन सकेमा प्रदेशको भाषिक सम्पदा अझ समृद्ध र सशक्त बन्नेछ। सभ्यता र संस्कतिको संरक्षणका लागि पनि भाषिक संरक्षण आवश्यक छ। व्यावहारिक जीवनसँग भाषा-साहित्य जोड्दै अगाडि बढ्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने, हीनताबोध त्याग्नुपर्ने हुन्छ। आधुनिकताको नाममा पश्चिमाकरणमा लिप्त भई आफ्नोपन बिर्सियौं भने पहिचान र इतिहास हराउने खतरा रहन्छ। अन्ततः डोट्याली भाषाको औपचारिक प्रयोग केवल भाषिक न्यायको विषय होइन, यो सुदूरपश्चिमको पहिचान, गर्व र सामाजिक सशक्तीकरणसँग पनि जोडिएको विषय हो। यस दिशामा सरकारी, शैक्षिक, र सामाजिक तहबाट योजनाबद्ध, अनुसन्धानमा आधारित र जनसहभागितायुक्त पहल आवश्यक छ।

खण्ड चारः मातृभाषाको प्रयोग

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, सूर्यमणि. (२०६०). *बाइसे राज्यको इतिहास.* भुँडीपुराण प्रकाशन।

आत्रेय, जगन्नाथ. (२०८१). डोट्याली भाषाका केही विशिष्ट पक्षहरू। *भाषालोक (अनुसन्धानमूलक पत्रिका).* भाषा आयोग।

ओझा, जगदीश. (२०८१). सुदूरपश्चिमको भाषिक अवस्था र चुनौतीहरू. *डडेल्धुरा धरोहर,* वर्ष १, अङ्क २. डडेल्धुरा सामुदायिक पुस्तकालय।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग. (२०२२)- *राष्ट्रिय जनगणना २०७८ः सङ्क्षिप्त रिपोर्ट.* नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय।

चन्द, वीरबहादुर. (२०७५). डोट्याली भाषाको इतिहास. *सङ्गम,* वर्ष २०, अङ्क, १२. महाकाली साहित्य सङ्गम।

चालिसे, विजय. (२०३९). *डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य.* साझा प्रकाशन।

जोशी, खगेन्द्र. (२०६८). डोट्याली भाषाको अवस्था र मानकीकरणको आवश्यकता। *सङ्गम,* अङ्क ९. महाकाली साहित्य सङ्गम।

जोशी, खगेन्द्र. (२०७८). डोट्याली भाषाको परिचय र अवस्थासम्बन्धी कार्यपत्र. *गुगुल्डि मासिक,* वर्ष २४, अङ्क १ (पूर्णाङ्क २८६). गुगुल्डि वाङ्मय प्रतिष्ठान।

डोटेली भाषा. (२०८२, जेठ ०२). *विकिपिडिया*बाट अवतरित।

पन्त, जयराज. (२०६४). *देउडा.* वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र।

पन्त, दिलानन्द. (२०७५). *गौरा (महाकाव्य,अठ्यावाली)*।

पन्त, श्रीधर. (२०६८). *डोट्याली व्याकरण.* तारादेवी पन्त।

भट्ट, कविराज. (२०८१). *डोट्याली भाषाको मिडिया पत्रकारिताः समाजमा यसको योगदान र चुनौतीहरू.* प्रेस काउन्सिल नेपाल।

भट्ट, तीर्थराज र साउद, फणेन्द्र. (२०७८). डोटेली भाषाको विकासमा कैलाली जिल्लाबाट भएका प्रयासहरू. *गुगुल्डि मासिक,* वर्ष २४, अङ्क, १ (पूर्णाङ्क, २८६). गुगुल्डि वाङ्मय प्रतिष्ठान।

भट्ट, पञ्चमराज. (२०६७). *पुख्यौली.* ईश्वरीदत्त भट्ट।

भट्ट, पञ्चमराज. (२०७५). डोट्याली साहित्यको इतिहास. *सङ्गम,* वर्ष २०, अङ्क १२. महाकाली साहित्य सङ्गम।

भट्ट, पञ्चमराज. (२०७८). डोट्याली भाषाका सम्बन्धमा. *गुगुल्डि मासिक,* वर्ष २४, अङ्क १० (पूर्णाङ्क, २८६). गुगुल्डि वाङ्मय प्रतिष्ठान।

भट्ट, पुष्कारराज. (२०६५). *सुदूर पश्चिमा मातृभाषा साहित्य.* जनमत प्रकाशन।

भट्टराई, भोजराज. (२०७०). *डोटी राज्यको इतिहास.* भोजराज भट्टराई।

भाइसाब, वासुदेव. (२०६३). *सुदूरपश्चिमा डोटी प्रदेशका लोकगाथा अवलोकन.* महाकाली साहित्य सङ्गम।

भाइसाब, वासुदेव. (२०६६). *डोटी प्रदेशको लोकवाङ्मय कोश.* साझा प्रकाशन।

भाइसाब,वासुदेव.(२०६६a). *डोट्याली कोश(लोकोक्ति खण्ड).* वासुदेव भाइसाब।

भाषा आयोग. (२०७८). *सुदूरपश्चिम प्रदेशमा मातृभाषा र भाषिक अधिकार अध्ययन प्रतिवेदन.* भाषा आयोग।

भाषा आयोग.(२०७८). *नेपालमा सरकारी कामकाज र सूचनामा भाषाको प्रयोग सम्बन्धी सिफारिसहरू.* भाषा आयोग।

विनाडी, बद्री शर्मा. (२०७४). *डोटेली लोककाव्यः चैतको अध्ययन*।

शर्मा, भट्ट देवराज. (२०१?). *डोटेली भाषा मूल विवेचन पहाडी व्याकरण.* साहित्य सुधाकर।

ISSN: 3102-0941 (Print)

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:७३-८९, चैत २०८२

मध्य-मैथिलीको सहायक क्रिया रूप : नेपालमण्डलका नेवार नरेशकृत नाट्यकृति र गीतिकाव्यको पाठगत विमर्शको परिप्रेक्ष्यमा

प्रा. डा. रामावतार यादव

सल्लाहकार, भाषा आयोग

Ramyadav1942@gmail.com

(प्राप्त मितिः २०८९/०९/३०; स्वीकृत मितिः २०८९/१२/०१)

लेखसार

मैथिली भाषा-साहित्यको प्रामाणिक ऐतिहासिकताको प्रतिपादनार्थ यसका अभिलेखीय पाठहरूबाट निःसृत नयाँ-नयाँ साक्ष्यको आधारमा यस भाषाका वैयाकरणिक अवयवहरूको वैज्ञानिक भाषिक वर्णन-विवेचन प्रस्तुत हुनु अपरिहार्य हुन आउँछ। विवेच्य आलेखको प्रतिपाद्य विषय नेपालमण्डलका नेवार नृपहरू-विरचित मध्यकालीन (१६००-१७६९ ई.) मैथिली नाट्यकृति एवम् गीतिकाव्यका प्रकाशित पाठमा प्रयुक्त सहायक क्रिया (Auxiliary verbs) का विविध रूपिम-तत्त्वहरूको सम्यक् भाषिक विवेचन गर्नु तथा तिनको पुरानो प्रयोग वा "पहिलो प्रयोग"को पाठगत काल-निर्धारण गर्नु रहेको छ।

मैथिलीको एउटा अर्को व्याकरणिक अवयव पूर्वकालिक क्रियाको उद्गम र विकासको ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक विवेचनबारे ठीक यस्तै एउटा प्रकाशित आलेखका लागि हेर्नुहोस् यादव (२००५)।

प्रस्तुत अध्ययन-विवेचन कार्यको सफल सम्पादनका लागि ई. १८९१-२०१८सम्म, अर्थात् जम्माजम्मी १२७ वर्षभरिमा जर्मनी, भारत र नेपालका अध्येता-अनुसन्धाताद्वारा सम्पादित-प्रकाशित निम्नलिखित सातवटा नाट्य तथा पाँचवटा गीतिसहित कुल बाह्रवटा प्रतिनिधि मध्य-मैथिली साहित्यिक कृतिको चयन आधार-ग्रन्थका रूपमा गरिएको छ।

शब्द कुञ्जीहरूः *मध्य-मैथिली, नेपालमण्डल, नाट्य, गीति, ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक*।

१. चयन गरिएका प्रतिनिधि मध्य-मैथिली साहित्यिक कृतिहरू

मध्य-मैथिली नाट्यकृति एवम् गीतिकाव्यका प्रकाशित पाठमा प्रयुक्त सहायक क्रिया (Auxiliary verbs) का विविध रूपिम-तत्त्वहरूको सम्यक् भाषिक विवेचनका लागि निम्नलिखित साहित्यिक कृतिहरू आधार ग्रन्थको रूपमा लिइएका छन्:

१. जगज्ज्योतिर्मल्ल (१६१४-१६३७) कृत *मुदितकुवलयाश्व नाटक,* १६२८ ई.
२. जगज्ज्योतिर्मल्ल (१६१४-१६३७) कृत *हरगौरीविवाह नाटक,* १६२९ ई.
३. सिद्धिनरसिंहमल्ल (१६२०-१६६१) शासन-काल रचित *हरिश्चन्द्रनृत्यम्-नाटक,* १६५१ ई.

४. जगत्प्रकाशमल्ल (१६४३-१६७२) कृत *प्रभावतीहरण नाटक*, १६५६ ई.
५. जगत्प्रकाशमल्ल (१६४३-१६७२) कृत *प्रद्युम्नविजय नाटक*, ई.सं १६६६ तिर
६. भूपतीन्द्रमल्ल (१६९६-१७२२) कृत *पर्शुरामोपाख्यान-नाटक*, १७१३ ई.
७. भूपतीन्द्रमल्ल (१६९६-१७२२) कृत *विद्याविलाप नाटक*, १७२० ई.
८. जगज्ज्योतिर्मल्ल (१६१४-१६३७) कृत *गीत-पञ्चाशिका*, १६२८ ई.
९. सिद्धिनरसिंहमल्ल (१६२०-१६६१) कृत गीत संग्रह *सिद्धि नरसिंह मल्ल*
१०. जगत्प्रकाशमल्ल (१६४३-१६७२) कृत *नानार्थ देव देवी गीत संग्रह*, १६६१ ई. तिर
११. जगत्प्रकाशमल्ल (१६४३-१६७२) कृत *गीतपञ्चक*, १६६२ ई.
१२. नेपालका शिलालेखीय अभिलेखहरूबाट सङ्गृहीत *मैथिली अभिलेख गीतमाला*

आधुनिक मैथिली व्याकरणमा अनेकौं भाँतिका रूपिम-तत्त्वहरू सहायक क्रियाजस्तो व्यवहृत हुने गरेका पाइन्छन्, यथा :

वर्तमान काल	*अछि*	—	३ अनादरार्थी
	छ-	—	अन्यत्र
भूत काल	*छ-*		
	(रह-)		
भविष्यत् काल	*रह-*		
	(हो-)		

यसका अलावा *थिक/थीक* सहायक क्रियाबारे पछि छुट्टै सविस्तार विवेचन गरिनेछ — मूल उद्येश्य भने मध्ययुगीन मैथिली साहित्यमा यस असार्वत्रिक (defective) सहायक क्रियाको प्रवेशको पाठगत काल निर्धारण गर्नु रहको छ।

सहायक क्रियाका रूपिमतत्त्वहरूका वैयाकरणिक वैशिष्ट्यहरू निम्नानुसार छन् :

क. यी रूपिम-तत्त्वहरू सहायक क्रिया ('helping' verb) र मुख्य क्रिया (main verb) गरी दुवै रूपमा व्यवहृत हुन्छन्।
ख. कुनै सहायक क्रियाको रूपिम मुख्य क्रियासँग त्यस बखत मात्र जोडिन पुग्दछ जब मुख्य क्रिया पक्ष (aspect) रूपिमले अन्वित भएको हुन्छ।
ग. अर्थात्, सहायक क्रिया मुख्य क्रियालाई नियन्त्रित (govern) गर्दछ।
घ. सहायक क्रिया मुख्य क्रियासँग पक्ष रूपिम अन्वित भए पश्चात् नै जोडिने भएको हुँदा स्वभावतः काल (tense), भाव (mood), अन्विति (agreement) तथा आदरार्थी (honorificity) रूपिम आदि पनि सहायक क्रियासँगै जुट्न पुग्छन्, मुख्य क्रियासँग होइन।
ङ. यसबाट प्रकृत्या सहायक क्रिया कालवाची रूपिमको बाहक भएर (tense carrier) क्रियापदलाई समापिका क्रियातुल्य बनाउने वैयाकरणिक कार्य गर्दछ भन्ने पुष्टि हुन्छ।
च. यसबाट सहायक क्रिया स्वयम् सर्वथा अपूर्ण हुँदो रहेछ र कालवाची, भाववाची, अन्विति, आदरार्थी आदि रूपिमहरू जुटेपछि मात्र यसले पूर्णता प्राप्त गर्दछ भन्ने पनि सिद्ध हुन्छ[१]।

---

१. विषद् वर्णन-विश्लेषणका लागि द्रष्टव्य छः Ramawatar Yadav (1996) *A Reference Grammar of Maithili*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

खण्ड पाँचः ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

माथि इङ्गित गरिएझैं, यस आलेखको अभीप्सित इष्ट मध्य मैथिलीका सहायक क्रियापदहरूको कालक्रमिक साङ्गोपाङ्ग ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक विवेचन प्रस्तुत गर्नु रहेको छ।

२. मध्यकालीन (१६००-१७६९ ई.) मैथिली नाट्यकृति

जगज्ज्योतिर्मल्लकृत *मुदितकुवलयाश्व नाटक* ने.सं. ७४८/१६२८ ई.

मध्यकालीन नेपालमण्डलको भक्तपुर राज्यका राजा जगज्ज्योतिर्मल्लकृत *मुदितकुवलयाश्व नाटक*, १६२८ ई., रामदेव झाको सम्पादनमा साहित्य अकादमी, नयाँ दिल्लीबाट ई. २०१३मा पुनर्प्रकाशित भएको हो। ध्यातव्य के छ भने यस नाटकको प्रथम प्रकाशन जर्मनीको Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft (German Oriental Society) को पुस्तकालयमा अनुरक्षित पाण्डुलिपिको आधारमा बङ्गाली विद्वान् विजितकुमार दत्तद्वारा बाङ्ला भाषामा सम्पादित प्राचीन बाङाला-मैथिली नाटक शीर्षकको नाटक-सङ्ग्रहमा ई.१९८०मा वर्धमान विश्वविद्यालय, वर्धमानबाट प्रकाशित भएको रहेछ। तल दिइएका उदाहरणहरू रामदेव झा (२०१३) बाट उद्धृत गरिएका हुन्।

यहाँनिर द्रष्टव्य के छ भने यस नाटकमा प्रयुक्त वर्तनीमा प्राकृत **अच्छइ** सदृश सहायक क्रियाका **अच्छ, च्छह, च्छओ, जानलच्छ, देखइच्छी** आदि संयुक्त रूपको बहुल प्रयोग प्रस्तुत भएको छ — जसको वर्तनी प्राचीन आर्यभाषा संस्कृतको अति मान्य ध्वनि परिवर्तन नियम Grassmann's Law अनुरूप छ। तल ग्रासमान नियम अति सरल र बोधगम्य भाँतिले नयाँ पुस्ताका युवा अध्येता-अनुसन्धाताका लागि प्रस्तुत गरिएको छ :

Grassmann's Law

C	C # –>	C	C #
[+asp]	[+asp]	[-asp]	[+asp]

ध्यान दिनु पर्ने विषय के पनि छ भने मात्र एक वर्ष पश्चात् १६२९ ई. मा विरचित जगज्ज्योतिर्मल्लकृत हरगौरीविवाह नाटकमा यस्ता **-च्छ** वा **च्छ-** संयुक्त रूप सर्वथा अनुपलब्ध छन्।

यसका अतिरिक्त वर्तमानमा आधुनिक मैथिलीको ब्राह्मण-भाषिकामा सङ्कुचित सहायक क्रिया थिक पर्यन्त **थिक** र **थी(क)** रूपमा दुई चोटि उपलब्ध भएको पाइन्छ।

यति मात्रै कहाँ हो र, जगज्ज्योतिर्मल्लको यस पुरानतम नाटकमा आधुनिक मैथिली क्रियापदमा प्रयुक्त प्रचुर आदरार्थी रूपहरूको सर्वथा अभाव देखिन्छ। **यसको तात्पर्य के भने कुल १२७ वर्षमा प्रकाशित नेवारी लिपिमा लेखिएका मैथिली नाट्य र गीति विधाका कृतिहरूको पाठगत विमर्श एवम् साहित्यानुशीलन पश्चात् १६२८ ई. सम्म नेपालमण्डलमा व्यवहृत मध्य-मैथिलीको आख्यातविचारमा आधुनिक मैथिलीका जटिल आदरार्थी रूपिमहरूको सन्निवेश नभएको जस्तो अवस्था विद्यमान थियो भन्न सकिन्छ।** केही उदाहरण :

सूत्र : हे प्रिये, महाराजाक आत्रा भेल **अच्छ** जे आज हमरा भगवतीक महोत्सव **थी(क) ...**

नाना दिगन्त सञो अनेक सज्जन आएल **अच्छ ...** पृ. ६१

नटी : हे नाथ भक्तपट्ट मोञे जानलच्छ ... पृ. ६१

सूत्र : **ससम्भ्रं** : राजा नहि चिह्ने **च्छह** पृ. ६२

राजा : प्रिये, इहाञे एतए रहु, हमे सभा **जाइच्छओ** पृ. ६७

मन्त्री : हे देव, आज सभा लोक भीर **देखइच्छी** पृ. ६८
राजा : हे प्रिये, तोहे संसारक सार **थिक**, हमर वचन सुनह पृ. ७४
पातालकेतु : ... मोञे मायारूप कए ई कर्म करए जाइ **च्छओ** पृ. ७९
कुण्डला : ... हम कुलगुरु तुम्बुरुक सङ्ग तपस्या करए जाइ **च्छञो** पृ. ९३
कुवलयाश्व : हे मदालसे, किए मुह **फेरइच्छी** पृ. ९९
मदालसा : हे नाथ, एहन की **कहइच्छी** पृ. १०३

जगज्ज्योतिर्मल्लकृत हरगौरीविवाह नाटक, ने.सं. ७४९/१६२९ ई.

नेपाल संवत ७४९ तदनुसार १६२९ ई. मा रचित जगज्ज्योतिर्मल्लकृत *हरगौरीविवाह* नाटकको पहिलो सम्पादन-प्रकाशन बेलायतको केम्ब्रिज विश्वविद्यालय पुस्तकालयमा अनुरक्षित एउटै मात्र हस्तलिखित पाण्डुलिपिको माइक्रोफिल्मको फोटोकपीको आधारमा रामदेव झाद्वारा १९७० ई. मा भारतको बिहारस्थित लहेरियासराय-दरभङ्गामा रहेको मिथिला-रिसर्च-सोसाइटीबाट गरियो।

माथि भनिएझैं यस नाटकको पाठमा एक पटक पनि सहायक क्रियाको संयुक्त रूप **-च्छ** वा **च्छ-** दृष्टिगत हुँदैन। त्यस्तै, **थिक** सहायक क्रिया केवल एक चोटि तथा **थीक** वा **थी(क)** सहायक क्रियारूप जम्मा तीन पटक दृष्टिगत हुन्छ।

तर, मध्यकालीन नाट्य पाठमा पहिलो पटक दुईवटा उच्च आदरार्थी सहायक क्रियारूप **छथि** (पृ. ३६) ओ **छिअथि** (पृ. ४९) यसै *हरगौरीविवाह नाटक*मा दृष्टिगत हुन आउँछ। **अर्को शब्दमा भन्ने हो भने उपर्युल्लिखित बाह्रवटा कृतिको अनुशीलन पश्चात् मैथिलीमा आदरार्थी सहायक क्रियारूप *छथि* र *छिअथि* रूपको "पहिलो प्रयोग" १६२९ ई.मा रचित नेपालमण्डलको भक्तपुर राज्यका नृप जगज्ज्योतिर्मल्लकृत *हरगौरीविवाह नाटक*मा उपलब्ध हुन्छ।** ध्यातव्य के छ भने मध्य-मैथिलीको वा भनौं भने समग्र मैथिलीको आख्यातविचारका अध्येता-अनुसन्धाता, मैथिली भाषाका इतिहासकार एवम् भाषावैज्ञानिकहरूका लागि यो एउटा महत्त्वपर्ण र परम उपादेय जानकारी हुन सक्दछ। त्यसो त मध्य-मैथिली भाषामा आदरार्थी रूपिमहरूको सन्निवेशको विशद् समाजभाषावैज्ञानिक वर्णन-विश्लेषणबारे हेर्नुहोस् मेरो प्रकाशित कृति (Yadav ed. 2011)[२] । उदाहरण :

---

२. The question is: how is it that in works produced by kings and their priest-scholars in the Nepal Valley a codification of a complex verbal morphology occurred? The answer to the question may be had in the sociology of language use. During 16th to 18th centuries, Maithili was a court language, a language of royal communication, a language of prestige and high esteem, and at the same time it was a robust and potent means of literary expression in the Nepālamaṇḍala. Maithili was being used in the royal courts of the Malla kings of Nepal under highly formal and even formulaic circumstances by elites and courtiers of varying cadre and status. No wonder an element of highly codified form of deference and courtesy and honor was superimposed on the verbal bases in order to distinctly stratify the status of members of the royal court vis-à-vis other users/consumers of this language. Maithili was after all a language of kings and queens, of princes and princesses, of elites and courtiers, and of high priests and scholarly pundits. This perforce led to emergence of an immaculate form of language 'fit' to suit the royal purposes, while, at the same time, probably less dignified varieties, i.e. colloquial varieties of Maithili coexisted elsewhere in Nepal and India. It is highly likely therefore that what the linguists later dubbed 'diglossia' existed rather early in Maithili – a phenomenon that needs to be explored further. (Yadav, ed. 2011, p. 66)

नटी, किछु नगर वर्ण्णना मोञो कहइ **छञो** पृ. ३१
सूत्र, परन्तु एहन उत्सव, कओन नृत्य उचित **थिक** पृ. ३१
नन्दी, हे प्रभो, ई ऋष्याश्रम सन देखइ **छी** पृ. ३३
हिमा, हे प्रिये जेहाक शील जेहन **थीक**, परन्तु, कओन कओनओ गौरीक चरित्र देखि परम आनन्द **होइछ** पृ. ३६
महा, हे मातो, जेहाक कन्या कहिनि **छथि** पृ. ३६
विधि, मैञे ओहे करै **छी** पृ. ४४
हिमा, प्रिये, कुसुम वृष्टि होइछ, स्वग्र्ग अनेक दुन्दुभि वाद्य **बजइछ** पृ. ४४
हिमा, हे ऋषीश्वर सवे सामग्री उत्पन्निए **अछि** पृ. ४५
हिमा, ... 'ईश्वरे स्नेहे अर्द्धशरीर, कैलि **छिअथि**, से मोञे कहै **छञो** सूनु पृ. ४९
गौरी, हे ऋषीश्वर, ईश्वर नृत्य देखि, हमराहु नाचएक मन **होइछ** पृ. ५८
गौरी, हे ऋषीश्वर, जेहाञे किछु ईश्वरक आदि मूल जनै **छी** पृ. ६०
महा, हे प्राण्प्रिये मोहु किछु कहै **छि** पृ. ६२

हरिश्चन्द्रनृत्यम् नाटक, ने.सं. ७७१/१६५१ ई.

ललितपुर राज्यका सुप्रसिद्ध राजा सिद्धिनरसिंहमल्लको शासनकालमा विरचित तथा रामभद्र शर्माद्वारा ई. १६५१ मा लिपिवद्ध गरिएको *हरिश्चन्द्नृत्यम् नाटक*को प्रथम सम्पादन-प्रकाशन जर्मन भूमिकासहित आउगुष्ट कोनराडीद्वारा (August Conrady) ई. १८९१ मा जर्मनीको Leipzig सहरबाट भएको हो। अहिले आएर यो कुरो सार्वजनिक भइसकेको छ कि *Das Hariścandranṛtyam: Ein Altnepalesisches Tanzspiel* शीर्षकको यो प्रकाशित ग्रन्थरत्न मूलतः आउगुष्ट कोनराडीले जर्मनीको सुप्रसिद्ध लाइप्सिश विश्वविद्यालयमा November 23, 1891 Monday का दिन दोस्रो पीएच.डी. डिग्री उपाधिका लागि *habilitationsschrift* "Professorial Dissertation" का रूपमा प्रस्तुत गरेका थिए र उनी उक्त उपाधि पाउन सफल समेत भएका थिए।

यस मैथिली नाट्यकृतिको अनुपम वैशिष्ट्य के हो भने यो नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा अनुरक्षित एवम् सङ्गृहीत नाट्यकृतिको हस्तलिखित पाण्डुलिपि पुस्तकाकार रूपमा विश्वभरिमा प्रकाशित कृतिहरूमध्ये सर्वप्रथम हुन आउँछ।

यसो त यो नाटक बाङ्ला-मैथिली मिश्रित छ तर गोविन्द झाले (२००५) यस नाटकमा बाङ्ला शब्दको अपार बाहुल्य भए तापनि यसको मूल भाषा मैथिली सिद्ध गर्ने भगीरथ प्रयत्न गरेका छन्। ध्यातव्य के पनि छ भने केही वर्ष अगाडि रमानन्द झा 'रमण'ले (सं. २०१९) यस नाटकको मैथिली संस्करण राँची-झारखण्डबाट प्रकाशित गरेका छन्।

माथि उल्लेख गरिएझैं यस नाटकमा बाङ्ला शब्दको बाहुल्य भएको हुनाले यसमा बाङ्ला भाषाका सहायक क्रिया रूप **आछे** एवम् **थाको** प्रचुर मात्रामा प्रयुक्त भएको देखिन

आउँछ। त्यसै गरी **थिक** कुल २३ पटक र सोको स्त्रीलिङ्गी रूप **थिकि** ३ पटक प्रयुक्त छ। यस नाटकको पाठमा सहायक क्रियाको आदरार्थी रूप **छथि** कुल ९ पटक दृष्टिगत हुन्छ। तल प्रस्तुत उदाहरण August Conrady (1891) बाट उद्धृत छन्।

आगे अपने **खायछि**, पाछे देवतके भोग **लगायछि**	पृ. १६
निरन्तर दुष्टका संगे प्रीति करिकहु साधुके जंजार **करैछि**	पृ. १६
ए थाकुर मोर पैकुतितगोत एमन **थिक**	पृ. १६
हम **थिक** जे दर्जि **थिक**, मोर राजा जे हरिचन्द्र से उद्धार करैके **जाइछि**	पृ. २६
मोर राजा तोहे रथ **आयरछथि...** से तोहरा दक्षिणा कतेक **रागयछथि...**	पृ. २६
बहियाब नाम की **थिक**	पृ. ३०
भर **कहैछथि**, चरु	पृ. ३०
हम जे मसर्बासि **थिकि**...मोराके एक रोड़ी चाहत, खोजिते **खायछि**	पृ. ३०-३१
मस ॥ हिनका मूल की **थिकि**	पृ. ३१
तह्निका नाम की **थिकि**	पृ. ३१
ए हरिया, की **कहैछथि**	पृ. ३५
की काज विनती **करैछथि**	पृ. ३५
रे निर्वंश, छादउ, कतेक जंजार **करैछथि**	पृ. ३५
की दुःख **करैछथि**	पृ. ३६
एथा बैसरे काज नहि थिक, ब्रह्मलोक जायब,चरु	पृ. ३९
अहे हरिया,...हमरा ना[म] जे कालसेन **थिक**	पृ. ३९
हम जे घर **जायछि**	पृ. ३९
अहे थाकुर, हम ने कंगार ब्राह्मण **थिक**	पृ. ४०
अहे पापिष्ठ,...हम घर **जायछि**	पृ. ४२

जगत्प्रकाशमल्लकृत प्रभावतीहरण नाटक, १६५६ ई.

भक्तपुरका अर्का राजा जगत्प्रकाशमल्ल विरचित *प्रभावतीहरण नाटक*को रचनाकाल ने.सं. ७७६ तदनुसार १६५६ ई. हो एवम् यस नाटकको सम्पादन-प्रकाशन लेखनाथ मिश्रद्वारा ई. १९७२ मा भएको हो। लेखनाथ मिश्रले क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालय पुस्तकालयस्थित यस नाटकको मूल पाठलाई नेवारी लिपिबाट देवनागरी लिपिमा लिप्यन्तरण गर्दा अनेकौं गम्भीर प्रकृतिका पाठ-अशुद्धि गरेका रहेछन् भन्ने कुरो जर्मन विद्वान् Horst Brinkhaus (1987) को अनुसन्धान-कार्यबाट अभिज्ञात हुन आएको छ।

सारांशम, यस नाटकमा सहायक क्रिया रूप **थिक/थिकि** कुल ५ पटक, उच्च आदरार्थी रूप **छथि** कुल १ पटक र मध्य आदरार्थी रूप **छह/छहु/छहि** प्रथमतः कुल ६ पटक प्रयुक्त भएको पाइन्छ। उदाहरण :

नटी.— हम नहि जानयी **छहि** कउन राजाक आज्ञा	पृ. २
नटी. — ...तथापि किछु मोय **कहै छव्**	पृ. ३
सत्यभामा— हे ईश्वर! ह्म किछु गोचर **करै छव्**	पृ. ५

सारण— हे ईश्वर! ह्म किछु गोचर **कहै छव्** पृ. ६
कृष्ण— हे प्रिये! उपवन दर्शन उत्कंठा **होयि छि** पृ. ७
वज्रनाभ—हम किछु **कहै छव्** सुनु पृ. १२
प्रेमवती— हमहु किछु विज्ञप्ति **करै छहु** पृ. १२
चंद्रावती— हे दैत्यराज! ह्म किछु **कहैछ** पृ. १३
प्रभा.— हे तात! ह्मर प्रणाम, अपन स्थान **जायि छि** पृ. १५
प्रभा.— हे हंसी! इहाञ अपूर्व **देखै छिय** के **थिक** पृ. २१
हंसी.— हे कन्या! हमे हंसी स्वर्गमलोक सञे **आयल छि**, इहाय के **थीक** पृ. २१
हंसी— ...बापके कहु जे तीनि हंसी अनेक कौतुक वार्ता **जनैछ...** पृ. २३
हंसी— हे प्रभावती! आन सरोवर **जायि छव्** पृ. २४
प्रभा.— हे तात! एक हंसी देखलि नाना देशक अनेक वार्ता **जनै छह** से भेट पृ. २५
विभा.—आज किछ तोहरा मन आन चिन्ता **देखे छि**,
संभाषना किछु नहि **करै छिह** किय पृ. ३६
ऋक्षभृंग— पूर्ण भेल तपस्वी अनेक **आयल छल** पृ. ३६
विभा.— हमे मध्याह्न स्नान करय तीर्थ **जायि छव्** पृ. ३७
हे मन्त्री! दैत्यराज की नहि **आयल छथि** पृ. ३८
सखी— हे रानी! कन्यापुर कओनहु पुरुषक प्रवेश **भेलछ**, से बुझु पृ. ५८
सुना.— लोक विमन सन **देखै छी** पृ. ५८
सुनाभ— तोहे गवार, राजाक अन्तःपुर **पैसर|ल| छह** आबे कतय जाय छह पृ. ६१
वज्र, मत्त— ...अब कतय जाय **छह्** पृ. ६१

जगत्प्रकाशमल्लकृत *प्रद्युम्नविजय नाटक*, ई. १६६६ तिर

जगत्प्रकाशमल्लकृत *प्रद्युम्नविजय नाटक*को मूल नेवार पाठको रोमन लिपिमा लिप्यन्तरण, अङ्ग्रेजीमा अनुवाद एवम् परम उपयोगी भूमिकासहित सुसम्पादन जर्मनीका विद्वान होर्ष्ट ब्रिङ्कहाउस (Horst Brinkhaus)ले जर्मनीको श्टुटगार्ट सहरबाट ई. १९८७ मा गरेका हुन्। एउटा भन्नै पर्ने कुरो के भने ब्रिङ्कहाउसको यो कृति भारतविद्याशास्त्र (Indology) र विशेषतः मध्य-मैथिली भाषा-साहित्यका अध्येता-अनुसन्धाताहरूका लागि एउटा प्रतिमान सदृश हुन पुगेको छ। उदाहरण :

तह्मिक नन्दन **थिक** भवसिंहदेव... Folio 3a
एकर कुमार **थिक** प्राणमल्लदेव Folio 3a
प्रद्युम्नः ...हमहु विनति **करैछञो** सुनु Folio 5b
उद्धवः हे परमेश्वर! हमहु विनति **करैछञो...** Folio 6a
अक्रूरः हे गोविन्द! हमे किछु विज्ञापन **करैछञो** Folio 6a
सारिकाः ...हमहु किछु विनती **करैछञो** Folio 6a
रानीः हे प्रभु! हम किछु **कहैछञो**, सुनर होअ Folio 8b
महे.: हे प्रभु! एहन इहाक पत्नी हमे **थिकी** Folio 8b

महे.: हे भ्राता! इहाक आज्ञाकारी हमे एहने **थिकहु** Folio 9a
इहाक कन्या हमे विवाहार्थ **मगैछिअ** Folio 27a
महे.: हे लोके! हमे द्वारिका **जायिछओ** Folio 28b
हे उद्धव अक्रूर! द्राढामणि एतए नहि **छय...** Folio 30a
हे कछप! अद्यापि भ्राता नहि **आयल छथि** Folio 30a
हम तह कहेन **मारि होअ** Folio 46a
ना.: ई कओन संदेह, ब्रह्माक वचन विपरीत **होएत** Folio 46a
...तकर जयार्थ मंगल कय **रहब** Folio 46b
तोहे जल भितर गय **रहु** Folio 46b
एहि मति **होअथु** केवल मोर Folio 52b
हम सब पशुपति दर्शन कए कौमारीक स्थान जाए **रहब** Folio 54a
हे सत्यभामा! धवला गृह जाए प्राणनाथ देखि **रहब** Folio 55b

भूपतीन्द्रमल्लकृत *पर्शुरामोपाख्यान नाटक*, १७१३ ई.

नेपाल संवत् ८३३ तदनुसार १७१३ ई.मा विरचित भूपतीन्द्रमल्लकृत *पर्शुरामोपाख्यान नाटक* रामावतार यादवद्वारा ई. २०११ मा भारतीय दूतावासको सौजन्यले काठमाडौंबाट सम्पादित-प्रकाशित भएको हो। यस अङ्ग्रेजी संस्करणको वैशिष्ट्य के हो भने पहिलो पटक यसमा मूल नेवार पाठको प्रतिकृति (Facsimile), देवनागरी लिप्यन्तरण, रोमन लिप्यन्तरण, अङ्ग्रेजी अनुवाद, मध्य-मैथिलीको लघु व्याकरण एवम् मध्यकालीन नाट्यशिल्पविधान तथा भाषागत बृहत् समीक्षात्मक भूमिका आदि सहित यसको प्रकाशन भएको छ। उदाहरण :

हे प्रिय्, एहन राजा श्रीश्रीजयभूपतीन्द्रमल्लदेव **थिकथि** Folio 3a
सगन महालक्ष्मीक **थिक...** Folio 3b
हे वसुधाधिप हमर गोचर सुनल **होअ** Folio 5b
हे पिता, माता, हमर विज्ञप्ति सुनल **होअ** Folio 5b
सम, जुगुत वर, नहि पबै **छिअ** Folio 12a
राजासबेके, निमन्त्रण दय, बजाओल चाहिए, तथी कि कहै **छिअ** Folio 13b
इहाक पिताज आज्ञा कएलह्नि **अछ** ...से श्वा(स्वा)मि इहाका **होएताह** Folio 16b
जओ बल **छहु** हे संमुख आबह Folio 17a
हे रेनु य(यु)द्ध विस्तार कि करै **छह** Folio 17b
महाराज इहाज विस्तर लए **रहु** Folio 20b
इ वस्त्र, अलंकरन, यग्योपवीत लेल **होअ** Folio 21a
जेहने विष्णुका लक्ष्मी, चन्द्रमाका, चण्डिका, वसिष्ठ,का अरुंधति, अत्यन्त प्रनएस्थान **थिकथि**, तेहने, रेनुकादेवी ज्हाका **होथु** Folio 21b
...एकरे द्वारे अनेक अभ्युदय **होएत**, अवतारि पुरुष, **थिकथी**, इ जन्मप्रत्ति (जन्मपत्री) लेल **होअ** Folio 34a
हे रेनुकादेवि, इ तिनौ बालक **लेल होअ** Folio 34a

एखने अभ्य(न्)तर जाए **रहब**	Folio 34b
हे, लोके सएनगृह जाए **रहब**	Folio 35a
…दुहुजने, पिताक सेवा कए **रहु**	Folio 36a
जमदग्निक, आश्रम, गेल छलाहु…का(म)धेनु प्रसादे ओ मुनिश्वर कृतार्थ **छथि**	Folio 38a
हिनक चरित्र देखि **रहब**	Folio 43a
ईश्वर भजन कए अभ्य(न्)तर जाए **रहब**	Folio 43a
हे पर्शुराम जहाज, अपन आश्रम गेल **छलाह**	Folio 44a
हे, सुमत, जे तोर दे कहल **छल** से प्रमान, देषै **छिए**	Folio 49b
हे जमदग्नि मुनि २ महाराजाज एक गोचर करै **छथि**	Folio 49b
हे, मन्त्रि कि आज्ञा करै **छथि** से (क)हु	Folio 49b
पापिष्ठ, ब्राह्मनाधम, कि बल पाए संग्राम करए आएल **छह**	Folio 60a
कए लेह जिव जतने, संमुख **रहह**	Folio 60a-b
हे ब्राह्मनाधम बहुत गुमान, कि करै **छह**	

भूपतीन्द्रमल्लकृत *विद्याविलाप नाटक*, १७२० ई.

भक्तपुरका महाराज भूपतीन्द्रमल्लकृत एवम् नेपाल संवत् ८४० तदनुरूप ई. १७२० मा रचित *विद्याविलाप नाटक*को पहिलो बाङला संस्करण तथा सम्पादन-प्रकाशन बङ्गाली विद्वान ननीगोपाल बन्दोपाध्यायद्वारा *नेपालेर बाङ्गाला नाटक* शीर्षक अन्तर्गत १९१६-१७ ई. मा कलकत्ताबाट भएको थियो। त्यसको ४८ वर्ष पश्चात् यस नाट्यकृतिको पुनर्प्रकाशन अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति, प्रयागको सौजन्यले ई. १९६५ मा एउटा नव अवतार *विद्याविलापः नेपालीय मैथिली नाटक* शीर्षक अन्तर्गत भयो। मैथिली संस्करणको यस नयाँ प्रकाशित कृतिको सम्पादकको नाम अनुपलब्ध भएको हुँदा यस नाटकबार, अर्थात् यस नाटकको कथावस्तु, नाट्यशिल्पविधान, प्रयोजन, वाद-संवाद आदि विषयगत एक पङ्क्ति पनि भूमिका-स्वरूप भनिएको पाइँदैन, मात्र मूल नेवारी पाठको देवनागरी लिप्यन्तरण मुद्रित छ।

ध्यातव्य के छ भने भूपतीन्द्रमल्लको यो कृति गीति-नाट्य (Opera) सदृश हो। अर्थात्, यस गीति-नाट्यमा सम्पूर्ण संवाद पद्यमय छ र मैथिली गद्यको माध्यमले गरिएको कुनै पनि कथोपकथन दृष्टिपथमा आउँदैन।

त्यसैगरी, एउटा अर्को विचित्र वस्तुतिर पाठकको ध्यानाकर्षण गर्न चाहन्छु त्यो के भने यस पुस्तकको शीर्षक पृष्ठमा "लेखक महाराज भूपतीन्द्रमल्ल (१६९५-१७२२ ई.)"को स्पष्ट उल्लेख हुँदाहुँदै मात्र दुइवटा गीतका, अर्थात् राजवर्णना एवम् देशवर्णना (पृ. २-३), रचयिता, काशीनाथको नाउँ सम्पूर्ण किताबभरि छापिएको छ — **विद्याविलाप** विषम पृष्ठमा र **काशीनाथ** सम पृष्ठमा। यसले गर्दा पाठकलाई यसका कृतिकारबारे अनावश्यक भ्रम सृजन हुने अवस्था हुन आउँछ। तर सबैलाई हेक्का होओस् यो नाट्यकृति भूपतीन्द्रमल्ल विरचित नै हो।

तल प्रस्तुत उदाहरणहरू अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति, प्रयागको सौजन्यले ई. १९६५ मा प्रकाशित पुस्तकबाट छन्।

चाँद ललाट शोभित **अच्छ**	पृ. १

गल **रह** कालिम वीस	पृ. १
दरशने दुर **होअ** जयत कलेश	पृ. २
अच्छ भागतापुरि नामे	पृ. ३
अनुपम **अच्छ** मोर रत्नापुरि देश	पृ. ३
परसनि **होएति** एखने भवानी	पृ. ४
होएत मनक उलासे	पृ. ५
गँथइच्छ भले भाति कुसुम सयानि	पृ. ६
अभिमत जत **अच्छ** पुराओव सेहे	पृ. ७
सुवादनि **अच्छ** मोर साजनि जशोमति	पृ. ७
जतय भजन मोर **अच्छ** जाहाँ	पृ. ९
मिलब नागर जत **होयत** बड़ रंगे	पृ. ९
एहन मनोरथ कहै **च्छिअ** तोरा	पृ. ९
नृप भूपतीन्द्र कह **होयत** उपाय	पृ. १०
द्विजभेष **अयलाह** आज	पृ. १६
केहु केन नयिते **जायिच्छि** सरसे आबे	पृ. १६
जे **च्छथि** तोर पर पुरुयारतन	पृ. २०
हे ठ(थ)कुराणि, भय बड **होयि अच्छ** मोर	पृ. २१
उरहि कलित **अच्छ** हार सुसाजे	पृ. ३३

३. मध्यकालीन मैथिली गीतकृति

जगज्ज्योतिर्मल्लकृत *गीत-पञ्चाशिका*, १६२८ ई.

जगज्ज्योतिर्मल्लकृत *गीत-पञ्चाशिका*को रचनाकाल शकाब्द १५५० तदनुसार १६२८ ई. हो, अर्थात् *हरगौरीविवाह नाटक*को रचना भन्दा ठीक एक वर्ष अगावै यसको रचना भएको हो। यस गीत-सङ्ग्रहको कुशल सम्पादन-प्रकाशन दुर्गानाथ झा 'श्रीश' ले शाके १८९६ तदनुसार १७२४ ई. मा दरभंगा, बिहारबाट कुल ८ (क-ज) पृष्ठको वैदुष्यपूर्ण 'प्रस्तावना' र ८ (२७-३४) पृष्ठको अति उपादेय तथा महत्त्वपूर्ण 'टिप्पणी' सहित गरेका हुन्। उदाहरण :

भवहि भवानिहि **भेल** बड दन्द	गीत १ पृ. २
जओ तोहे प्रभु नहि साक्षी मान, तओ **थिक** समुचित शपथ विधान	गीत १ पृ. २
गेलाहु सँकेत थल, हमो न वुझल **छल**	गीत २२ पृ. ११
मोहि परिहरि पहु, परदेश वैसि **रहु**, निसि दिन झाँखि रहली	गीत २२ पृ. ११
कि हेतु नहि अएल पहु, संशय **भेल** मोह	गीत २२ पृ. ११
नृपजगजोति कह, रसिकक मन **रह**	गीत २२ पृ. ११
तोहे विनु हृदय **होअए** तसु झूर	गीत २३ पृ. ११

जगत्प्रकाशमल्लकृत *नानार्थ देव देवी गीत संग्रह*, १६६१ ई. तिर

जगत्प्रकाशमल्लकृत *नानार्थ देव देवी गीत संग्रह*को रचनाकालको उल्लेख मूल पाठमा अनुपलब्ध भएको हुँदा सोको निक्यौंल गर्न सजिलो न भएता पनि जगत्प्रकाशमल्लकृत

गीतपञ्चक काव्यकृतिको विशद् अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने क्रममा मैले अनुमान गरेँ, यसको रचना १६६१ ई. तिर नै भएको हो। *नानार्थ देव देवी गीत संग्रह*को प्रकाशन सुन्दर झा शास्त्रीद्वारा सम्पादित एवम् काठमाण्डूबाट प्रकाशित एउटा कृशकाय र अप्रत्यायक तर अति नै गम्भीर मैथिली पत्रिका *फूल-पात*मा (विजया दशमी विशेषाङ्क, ४ : ८, वि.सं. २०२९/१९७२ ई.) गरिएको हो। *नानार्थ देव देवी*मा कुल १०९ विविध भाँतीका गीत सङ्गृहीत छन्। सुन्दर झा शास्त्रीको वैशिष्ट्य के भने यस कृतिमा जगत्प्रकाशमल्लका अभिन्न र 'जिवतुल्य' मित्र चन्द्रशेषर सिंहकाबारेमा विस्तृत जानकारीसाथै गीतहरूमा प्रयुक्त तत्सम, पुराना, विस्मृत भएका, दुरूह, तथा अप्रचलित शब्दहरूको शब्दार्थ पनि प्रस्तुत गरिएको छ। उदाहरण :

त्रिनयन धरि हर **भेल** अति शोभ	गीत २ पृ. १
जगत प्रकाश नृप कह दिगवास, हमे **होबओ** तोहरे चरणक दास	गीत २ पृ. १
आधतन गोरि धरि हर कए **रह**	गीत ३ पृ. १
दिने दिने जत **अछि** वेदन चाँद शेखर सिंह जाने	गीत १८ पृ. ५
अमिए वनधि वचनहि **छए** पार, भाविनि तोहे मोर हृदयक हार	गीत १९ पृ. ५
...अति कोमल **थिकि** नागर सर[म] नहि वाला	गीत १८ पृ. ५
दुर **भेल** कुसुमक आँचर, टुट रह तुअ उर हारा	गीत १८ पृ. ५
दिने दिने जत **अछि** वेदन चाँद शेखर सिंह जाने	गीत १८ पृ. ५
मनोरथ पूरय माधव कहिया, एहि एक झाँखि झाँखि **रहलहु** हिया	गीत ६५ पृ. २०
हमर वलय किंकिणि वड **भेला**	गीत ६५ पृ. २०
अम्वर नहि मेघ तेज **अछि** चन्दा, अम्वर कत एखने **होए** मन्दा	गीत ८१ पृ.२४
हम सन सखि **छए** कि कर तरास, गुपुत गमन **होए** तन हो अप्रकाश	गीत ८१ पृ.२४

जगत्प्रकाशमल्लकृत *गीतपञ्चक* १६६२ ई.

जगत्प्रकाशमल्लकृत *गीतपञ्चक*को रचनाकाल ने.सं. ७८२ तदनुसार १६६२ ई. हो। यो एउटा तीव्र प्रशस्तिपूर्ण र घनीभूत विरह-पीडाले अभिभूत भएका शोकगीतहरूको सङ्ग्रह हो। आफ्ना घनिष्ठ मित्र चन्द्रशेषर सिंहको असामयिक मृत्योपरान्त लगत्तै त्यसै वर्ष यस शोकगीत-सङ्ग्रहको रचना भएको छ। यसको अङ्ग्रेजी संस्करण तथा सम्पादन-प्रकाशन रामावतार यादवले *Elegy Written in a Royal Courtyard: A Facsimile Edition of Jagatprakāśamalla's Gītapañcaka* शीर्षक अन्तर्गत Adroit Publishers, New Delhi बाट गरे (Yadav ed. 2018)। उदाहरण :

रह सङ्ग भूत गन, चाँद तिलक धरे	Folio 1b
जेठ जिवन सखि, विसलेखे **भेल** मोरि	Folio 2a
भौह कुटिल प्रिय, मनमथ धनु **थिक**	Folio 2b
कखने **भेलहु** दिन, कओने खने राटि(ति), सुमरैत **रहबहु** काँटि(ति)	Folio 7b
त्रिभुवन नहि **थिकि**, हम सनि पापिनि...	Folio 13b
रतन खचित **अछ**, कुण्डल दो[डा]ल	Folio 27a
कमलक दल सम, लोचन **भेल**	Folio 27a
भेलहु हमरा दी[ही]न	Folio 27b

सिद्धिनरसिंहमल्लक मैथिली गीतावली

शैलेन्द्र मोहन झाले १९६९ ई. मा ललितपुर राज्यका नरेश सिद्धिनरसिंहमल्लकृत कुल १३वटा दुर्लभ गीतको सङ्कलन *सिद्धि नरसिंह मल्ल* शीर्षक अन्तर्गत दरभंगा, बिहारबाट सम्पादित-प्रकाशित गरे। यस १३वटा दुर्लभ गीतको सङ्कलनको वैशिष्ट्य के भने यो कृति १३ पृष्ठको 'निवेदन', नृप सिद्धिनरसिंहमल्लबारे कुल १६ पृष्ठको शोधपूर्ण परिचयात्मक विवरण, र तेह्रवटै गीत-पाठको सटीक अर्थ तथा व्याख्याबाट सम्पुटित छ। उदाहरण :

धारति सञ्चर मनमथ कुञ्जर **भेल** मगन गुन पङ्के	गीत २ पृ. २१
हृदय निकारुण तुअ अति दारुन जुग भरि **रहल** कलङ्के	गीत २ पृ. २१
पन्नग भूषण मलय पवन अधिक **होअ** उदासे	गीत ४ पृ. २५
करह सुजन सङ्गम जतन जें मोर **रह** पराने	गीत ४ पृ. २५
जे आबे जिव तह अधिक पेयसि **रह** तसु सङ्गे करह विलासे	गीत ६ पृ. २९
जे जते **अछल** भल सबे विपरित **भेल**	गीत ६ पृ. २९
कहदहुँ कओन पुरुष धनि जाहि कर **रह** अनुराग	गीत ८ पृ. ३५
के **अछ** एहि महितल जे अरजल एहेन भाग	गीत ८ पृ. ३५
सिंह नृपति कह धैरज कए **रह** हरिक चरण कर सेवा	गीत ९ पृ. ३९
पड़ल अनाहति ते **छथि** अनतए बालभु दोस न देवा	गीत ९ पृ. ३६
सिंह नृपति कह धैरज कए **रह**	गीत १० पृ.३९

नेपालका शिलालेखीय अभिलेखहरूबाट सङ्गृहीत *मैथिली अभिलेख गीतमाला*

जयमन्त मिश्रद्वारा सम्पादित तथा मैथिली अकादमी, पटनाबाट १९७७ ई. मा प्रकाशित यस कृशकाय परञ्च गम्भीर ग्रन्थमा २८ पृष्ठको वैदुष्यपूर्ण भूमिकासहित ई.१६६५ देखि ई. १७१८ सम्मका नेपालका मल्ल नरेशहरूकृत कुल एक्काइसवटा शिलालेखीय अभिलेख-गीत सङ्गृहीत छन्। प्रत्येक गीतको पादटिप्पणीमा पाठकको हितार्थ प्रस्तुत बहुमूल्य 'टिप्पणी' यस ग्रन्थको उपादेयतामा श्रीवृद्धि गर्दछ। उदाहरण :

पिरितिक वस भय **भेल** एक देह	गीत ३ पृ. ३३
एक सकल भरोस अनुखन, एकबल विसवास **अछि** मन	गीत ४ पृ. ३४
जाग जगुति सुयज्ञ जप जत, निखिल कलेश निदान **अछि** तत	गीत ४ पृ. ३४
आज भूषणे हीन **होएव** अवस निअ वन जानि	गीत ५ पृ. ३४
हमर जे भेल सहे वरु **भेल** मल्ल परताप भान।	
आवहुँ शंकर विमुख जन नहि **होअ** तुअ पद आन ॥	गीत ५ पृ. ३५
कीदहुँ पुरुव सुकृत फल भुगुतल निफल **भेल** (सब) काजे।	गीत ६ पृ. ३६
कीदहुँ विधिवसे गिरि तर नन्दिनि **भेलि** हे विमुख मोहि आजे॥	गीत ६ पृ. ३६
कीदहुँ करम **अच्छल** मोहि अनुपम जें तैसन परिजन	गीत ६ पृ. ३६
ऐसन सेवल सओ गंजन सवे **भेल** अवहुँ करवह समधान	गीत ६ पृ. ३६
अबल सकल भरोस तुअ पदे **होएत** सुत सत मोहि	गीत ७ पृ. ३७
आज कालि जे **होएव** परसनि तोहहि ई **छल** भान	गीत ७ पृ. ३७

तखने तोहे यादि **होएव** परसनि देवह संपति सार	गीत ७ पृ. ३७
एतय जे **भेल** जेहि तेहि गेल ओतहुँ मने अवधारि	गीत ७ पृ. ३७
तैअओ न तुअ पद **होएव** उदास	गीत ९ पृ. ३९
यदि जडमति **अच्छल** विमुखे	गीत ९ पृ. ३९
प्रणति कइए निवेद गोचर **होह** परसनि हे	गीत ११ पृ. ४१
जगत प्रकाश भन घरमहि चिन्ति केहु, परलोकक फल **होय**	गीत १३ पृ. ४३
विश्व लक्ष्मी पति भूपति भूपतीन्द्र ओ रणजित **होय** चिराउ	गीत २१ पृ. ५१

४. विमर्श र निष्कर्ष

निष्कर्षवत् केहि भन्नुभन्दा अगावै सहायक क्रिया **अछ**, (वा **छ-**)को व्युत्पत्तिबारे मैथिली भाषाविज्ञानका शिखर पुरुष गोविन्द झाको सूझपूर्ण सम्मति आम पाठकहरूका लागि तल उद्धृत गर्नु श्रेयस्कर ठान्दछु।

गोविन्द झा (१९६८) *मैथिलीक उद्गम ओ विकास*

प्रसङ्गवश एतहि अछ् धातुक उद्भव ओ रूपावलीक विवेचन सुविधाजनक होएत। ओना तँ अँटकर पच्चे डेढ सए बाला विद्वान लोकनि झटपट ***अस्ति*** सँ ***अछि*** निकालि लैत छथि, किन्तु से असम्भव थिक, कारण जे ***अस्ति*** सँ ***अत्थि*** वा ***आथि*** बनि सकैत अछि। ... (पृ. ५९) (Boldness Added)

गोविन्द झा (१९७४) *मैथिली भाषा का विकास*

मै.की मुख्य सत्तार्थक धातु ***छ*** वा ***अछ*** है।...प्राकृत और पालि में यह इसी अर्थ में ***अच्छ*** रूप में मिलता है, जैसे मभा ***अच्छइ***, पालि ***अच्छति***। (पृ. २६८-६९) (Boldness Added)

टिप्पणीः

आश्चर्यको कुरो के भने गोविन्द झा (१९७४) भन्दा ९ वर्ष अगावै अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति, प्रयागबाट १९६५ ई. मा प्रकाशित भूपतीन्द्रमल्लकृत *विद्याविलाप* मैथिली नाटकको मूलपाठ र त्यस्तै गोविन्द झा (१९७४) भन्दा ४ वर्ष पूर्वनै लहेरियासराय-दरभङ्गा सहरबाट रामदेव झाद्वारा १९७० ई. मा सम्पादित-प्रकाशित जगज्ज्योतिर्मल्लकृत नाट्यकृति *हरगौरीविवाह* नाटकको मूलपाठमा मध्य-मैथिलीको सहायक क्रियाको **-च्छ/च्छ-** संयुक्त रूप प्रचुर मात्रामा उपलब्ध भएतापनि ती दुवै मध्यकालीन नाट्यकृतिहरूबाट एउटा पनि मध्य-मैथिलीको सहायक क्रियाको दृष्टान्त गोविन्द झा (१९७४ ई.) मा सन्दर्भित-उद्धृत गरिएको भेटिँदैन — मात्र प्राकृत र पालि भाषाको एउटा-एउटा दृष्टान्त दिइएको पाइन्छ।

मध्यकालीन नेपालमण्डलमा १६२८-१७२० ई. मध्य नेवार नरेशहरू-विरचित एवम् जर्मनी, भारत र नेपालबाट १८९१-२०१८ ई. मध्य प्रकाशित कुल १२ वटा प्रतिनिधि मध्य-मैथिली नाट्यकृति एवम् गीतिकाव्य ग्रन्थहरूको पाठगत विमर्श र साहित्यानुशीलनबाट मध्य-मैथिली सहायक क्रियाको लेख्य-रूप तथा व्याकरणिक पक्षबारे निम्न निष्कर्षहरू निःसृत हुन्छन्।

१. मध्यकालीन केही कृतिमा मध्य-मैथिली सहायक क्रियाको लेख्य-रूप प्राकृतको **अच्छइ**को वर्तनीको सरणि अनुरूप **अच्छ, अच्छल, कहइच्छि, च्छी, च्छिअ, च्छओ, कहइच्छि, करैच्छ, कएलच्छ होइच्छ, जाइच्छओ** आदि संयुक्त रूपको बहुल प्रयोग दृष्टिगत भए तापनि अधिकांश कृतिहरूमा आधुनिक मैथिलीका सरलीकृत लेख्य-रूपहरू उपलब्ध हुन्छन्।

२. ती सरलीकृत रूप हुन् : **अछि, छी, कहइछ, करइछ, होइछ, जाइ छी** आदि।

३. त्यस्तै, मध्य आदरार्थी रूप हुन् : **होअह, छह, छहु** आदि।

४. उच्च आदरार्थी रूपहरू हुन् : **छथि, छलाह, छिअथि, थिकाह, थिकथी** आदि।

५. प्रथम पुरुषवाची वर्तमान कालमा प्रयुक्त चिह्न हो **-ई (इ)**, यथाः **कहइच्छि, च्छी, छी** आदि।

६. द्वितीय पुरुषवाची (अनादरार्थी/मध्य आदरार्थी) वर्तमान कालमा प्रयुक्त चिह्न हो **-ह**, यथा : **छह, च्छह, रहह** आदि।

७. द्वितीय पुरुषवाची आदरार्थी वर्तमान कालमा प्रयुक्त चिह्न हो **-इ**, यथा : **छि। आगे अपने खायछि, पाछे देवताके भोग लगायछि**, *हरगौरीविवाह नाटक*, पृ. १६

८. अन्य पुरुषवाची अनादरार्थी वर्तमान कालमा प्रयुक्त चिह्न हो **-०**, यथाः **अच्छ-०, होयिअच्छ-०** आदि।

९. भूतकालवाची सार्वकालिक चिह्न हो **-ल**, यथा : **छल, अच्छल, भेल, रहल, छलाह, छलाहु, रहलाहु, गेलाहु** आदि।

१०. भविष्यत्कालवाची चिह्न हुन् : **-ब <व>** (प्रथम र द्वितीय पुरुष) तथा **-त** अन्य पुरुष), यथाः **रहव, होएव, होयत** आदि।

११. प्रथम पुरुष (कर्ता) वर्तमान काल :

-ञो, यथा : **च्छञो, करैच्छञो, कहैच्छञो** आदि

-ओ, यथा : **जाइच्छओ**।

-व्, यथा : **कहै छव्, करैछव्, जायि छव्** आदि।

मूलतः यो रूपिम **-ञो** हो जसको वर्तनीगत अनासिक्य रूप **-व्** ~ **-ओ** हुन आउँछ।

१२. प्रथम पुरुष/द्वितीय पुरुष (कर्ता) वर्तमान काल : **-इ/-ईः** यथाः **जायिच्छि, देखइच्छी, मुह फेरइच्छी, की कहइच्छी** आदि।

१३. अन्य पुरुष (कर्ता) वर्तमान काल : **-छ**, यथा : **होइछ, बजइछ, जनैछ, एवम् अछि, अच्छ**।

१४. अन्य पुरुष (कर्ता) आदरार्थी वर्तमान काल : **-थि**, यथा : **छथि, की कहैछथि, की दुःख करैछथि**।

१५. अन्य पुरुष (कर्ता) भविष्यत् काल : **-त**, यथा : **होएत/होयत**।

१६. अन्य पुरुष (कर्ता) आदरार्थी भविष्यत् काल : **-आह**, यथा : **होएताह**।

१७. प्रथम पुरुष (कर्ता) + द्वितीय पुरुष (कर्म) वर्तमान कालः **-हु**, यथा : **छहु**। उदाहरण : **हमे किछु विज्ञप्ति करै छहु** तथा यसको अन्य विविध रूप **छव्** पनि हुन आउँछ, यथा : **तथापि किछु मोय कहै छव्** (*प्रभावतीहरण-नाटक*)।

१८. प्रथम पुरुष (कर्ता) + द्वितीय पुरुष मध्य आदरार्थी (कर्म) वर्तमान काल : **-ह**, यथाः **छह**। उदाहरण : **तोहे गवार, राजाक अन्तःपुर पैसर[ल] छह आबे कतय जाय छह** (*प्रभावतीहरण-नाटक*), पृ.६।

अब आउँ सहायक क्रिया रूप **थिक** तिर।

i. **थिक (थीक)** एउटा असार्वत्रिक (defective) र 'विकलांग' सहायक क्रिया-रूप हो।

ii. यसको प्रयोग मैथिली भाषाका ब्राह्मण-भाषिकामा र मात्र वर्तमान कालसम्म परिसीमित हुन्छ।

iii. अर्थात्, भूतकालवाची रूपिम (Morph) **-ल** र भविष्यत्कालवाची **-ब** तथा **-त** सँग मिलेर यो सहायक क्रिया कुनै पनि अर्थपूर्ण क्रिया-रूपको निर्माण गर्दैन। यथा : ***थिकल, *थिकब, *थिकलाह, *थिकताह** आदि कथ्य तथा लेख्य रूप दुवै मैथिली भाषामा पूर्णतः अग्राह्य तथा सर्वथा अनुपलब्ध।

iv. यसका आदरार्थी रूप **थिकथि**, **थिकाह** आदि रूप मध्य-मैथिली तथा आधुनिक मैथिली दुवैमा प्रयुक्त पाइन्छन्।

v. विवेच्य मध्यकालीन कृतिहरूमा **थिक** (स्त्रीलिङ्ग **थिकि/थिकी**), **थीक**, **थिकथि**, **थिकाह** आदि रूप पयोग भएका पाइन्छन्।

vi. त्यसै गरी जातीय/वर्गीय पहिचान (caste identity) वा वैयक्तिक निजत्त्वको (individuality) प्रतिपादनार्थ आफ्ना विभाषा/भाषालाई विशिष्ट (superior), पृथक् (exclusive) र उच्च/मानक (high/standard; German *Hoch*) सिद्ध गर्ने प्रयोजनले मैथिली भाषाको ब्राह्मण-भाषिकाले बढी न भए पनि कम्तीमा दुइवटा समाजभाषिक र व्याकरणिक रणनीतिको अवलम्बन गरेको पाइन्छ।

एक, क्रियापदमा र कारक विभक्तिमा **नासिक्य**को बहुल प्रयोग, यथाः **के छैं? की कहलैं? कहिआ अएलैं? पत्नीकेँ, गामसँ** आदि।

ब्राह्मण-भाषिकाको विशद् भाषावैज्ञानिक विवेचनका लागि द्रष्टव्य छ मेरो मैथिली आलेख (यादव १९९९)।

दुई, **'थिक'** सहायक क्रियाको प्रयोग — जुन असार्वत्रिक (defective) सहायक क्रियाको ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक व्युत्पत्ति अद्यावधि अस्पष्ट र अज्ञात छ तथा जसको सामान्य वा आदरार्थी प्रयोग ब्राह्मण-भाषिकाको व्याकरणको 'वर्तमान' कालमा मात्र परिसीमित छ। **थिक** सहायक क्रियाको एउटा समाजभाषिक प्रयोजन (sociolinguistic function) पनि अतुल्य झैं छ। ब्राह्मण-भाषिकामा **थिक** वा यसबाट निःसृत रूपिमहरूको प्रयोग लन्डन विश्वविद्यालयका कुनै प्राध्यापकले आफ्नो निजत्त्व (Identity) र वैशिष्ट्यको (Superiority) प्रतिपादनार्थ/प्रतिस्थापनार्थ तथा अरू विश्वविद्यालयका प्राध्यापकसँग पार्थक्य (Exclusivity) स्थापित गर्ने प्रयोजनका लागि अङ्ग्रेजी भाषाको एउटा अति सामान्य Preposition ***'Often'*** को ***t*** सहितको उच्चारण गर्दै आफूलाई विशेष वर्गको (Class) सिद्ध गर्ने उद्येश्यले एक प्रकारको वर्गदम्भको (Snobbery/Highbrowness) प्रदर्शन गरे जस्तै छ।

सन्दर्भ सूची

अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति. (१९६५). *विद्याविलापः नेपालीय मैथिली नाटक.* अखिल भारतीय मैथिली साहित्य समिति।

झा, दीनबन्धु. (१९४६). *मिथिला-भाषा विद्योतन,* मैथिली-साहित्य-परिषद्।

झा, दीनबन्धु. (१९४९-५०). *धातुपाठ [मिथिला-भाषा विद्योतन, दोसर खण्ड].* मैथिली-साहित्य-परिषद्।

झा, गोविन्द. (१९६८). *मैथिलीक उद्गम ओ विकास.* मैथिली प्रकाशन समिति।

झा, गोविन्द. (१९७४). *मैथिली भाषा का विकास.* बिहार हिन्दी ग्रंथ अकादमी।

झा, गोविन्द. (१९७९). *उच्चतर मैथिली व्याकरण.* मैथिली अकादमी।

झा, गोविन्द. (२००५) "हरिश्चन्द्रनृत्यक भाषा," मेः गोविन्द झा (२००५) *अतीतालोक.* अखियासल प्रकाशन, पृ. ९१-१०२।

झा, गोविन्द. (२००७) *मैथिली-परिशीलन.* मैथिली अकादमी।

झा, गोविन्द. (२०११) *भाषाशास्त्र-प्रवेशिका.* दीनबन्धु प्रकाशन।

झा, रामदेव. (सं. १९७०). *जगज्ज्योतिर्मल्ल कृत हरगौरीविवाह नाटक.* मिथिला-रिसर्च-सोसाइटी।

झा, रामदेव. (सं. २०१३). *जगज्ज्योतिर्मल्ल कृत मुदितकुवलयाश्व नाटक.* साहित्य अकादमी।

झा, शैलेन्द्र मोहन. (१९६९). *सिद्धि नरसिंह मल्ल,* लालबाग-दरभंगाः पुस्तक केन्द्र।

दत्त, विजितकुमार. (सं. १९८०). *प्राचीन बाङ्गाला-मैथिली नाटक.* बर्धमान विश्वविद्यालय।

मिश्र, जयमन्त. (१९७७). *मैथिली अभिलेख गीत-माला.* मैथिली अकादमी।

मिश्र, लेखनाथ. (सं. १९७२). *जगत्प्रकाशमल्लकृत प्रभावतीहरणनाटक.* लेखनाथ मिश्र।

यादव, रामावतार. (१९९९). "मैथिलीक भाषिक वैविध्यः औपभाषिक ओ मानक स्वरूप," *जिज्ञासा* (राँटी-मधुबनी, बिहार, भारत) ४ : ६, पृ. ७३-८९।

यादव, रामावतार. (२००४-२००५). "मैथिलीक संयोजक निपातः रूपविज्ञानक दृष्टिएँ," *अंतिका* (दिल्ली) ६ : १, १-४, पृ. ६-७।

यादव, रामावतार. (वि.सं. २०६२/२००५ ई.) "मैथिलीक पूर्वकालिक क्रियाः ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक वर्णन-विश्लेषण," *आँगनः* (नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान): १, पृ. ११-२६। यादव (२०१६) मा पुनर्प्रकाशित।

यादव, रामावतार. (२०१६). *मैथिली आलेख सञ्चयन (१९८९-२०१५).* मैथिली विकास कोष।

यादव, रामावतार. (२०२२). *मैथिली आलेख सञ्चयन II (२०१५-२०२२).* अनुप्रास प्रकाशन।

यादव, रामावतार. (वि.सं. २०८०/२०२३ ई.). *मध्ययुगीन मैथिली नाट्य र गीति कृतिहरूको भाषावैज्ञानिक वर्णन-विश्लेषण.* नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।

'रमण', रमानन्द झा. (संपादक-संकलक २०१९). *रामभद्रशर्माकृत हरिश्चन्द्रनृत्यं (मल्लकालीन मैथिली नाटक).* विश्वम्भर प्रकाशन।

वन्दोपाध्याय, ननीगोपाल. (सं. १९१६-१७). *नेपालेर बाङ्गाला नाटक.* बङ्गीय साहित्य परिषद मंदिर।

शास्त्री, सुन्दर झा. (सं. वि.सं. २०२९/१९७२ ई.). "श्री जय जगत्प्रकाश मल्लकृत नानार्थ देव देवी गीत संग्रह," *फूल-पात* (काठमाण्डू) ४ ८, viii +३८।

'श्रीश', दुर्गानाथ झा. (सं. शक १८९६/१९७४ ई.). *नृपतिजगज्ज्योतिर्मल्ल-कृत गीत-पञ्चाशिका.* चेतनाथ झा।

Brinkhaus, H. (1987). *Pradyumnavijaya–nāṭaka* (of Jagatprakāśamalla), In: *The Pradyumna–Prabhāvatī Legend in Nepal: A Study of the Hindu Myth of the Draining of the Nepal Valley*, Franz Steiner. Wiesbaden, "Appendix 1", pp. 161–345.

Conrady, A. (ed. 1891). *Das Hariścandranṛtyam: Ein Altnepalesisches Tanzspiel*. G. Kreysing.

Grierson, G. A. (1881). *An Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, Part I, 'Grammar'*. Asiatic Society of Bengal.

Jhā, S. (1958). *The Formation of the Maithilī Language*. Luzac.

Yadav, R. (1996). *A Reference Grammar of Maithili*. Mouton de Gruyter.

Yadav, R. (2004). "On diachronic origins of converbs in Maithili," *Contributions to Nepalese Studies*: 31– 2, pp. 215–241.

Yadav, R. (ed. 2011). *A Facsimile Edition of a Maithili Play: Bhūpatīndramalla's Parśurāmopākhyāna–Nāṭaka*. B. P. Koirala India–Nepal Foundation.

Yadav, R. (ed. 2018). *Elegy Written in a Royal Courtyard: A Facsimile Edition of Jagatprakāśamalla's Gītapañcaka*. Adroit Publishers.

Yadav, R. (ed. .2021) *Historiography of Maithili Lexicography & Francis Buchanan's Comparative Vocabularies: Facsimile Edition of the British Library, London Manuscript*. Maharajadhiraja Kameshwar Singh Kalyani Foundation, Kameshwar Singh Bihar Heritage Series–23.

भोजपुरी भाषा

ISSN: 3102-0941 (Print)

भाषा आयोग के सहकर्मी-समीक्षित जॉर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अंक १:९१-९८, चइत २०८२

भोज, भोजपुर आ भोजपुरी : प्राचीनतम दस्तावेजीकरण

डॉ. गोपाल ठाकुर

अध्यक्ष, भाषा आयोग

gthakurvk@gmail.com

(प्राप्त मितिः २०८९/०९/०७; स्वीकृत मितिः २०८९/१२/०१)

लेखसार

अब तक के वर्गीकरण के अनुसार भोजपुरी हिंदोपीय भाषा परिवार के नव हिंद-आर्य उपपरिवार में पूर्वी शाखा में सब से पच्छिमी भाषा ह। ई मूल रूप से नेपाल के मधेश, बागमती, गंडकी आ लुंबिनी प्रदेश के सर्लाही से रूपंदेही जिला तक बोलल जाला त एकरे सीमावर्ती भारतीय प्रांत बिहार के पच्छिमी आ उत्तर प्रदेश के पूर्वी हिंस्सा का साथे मध्य प्रदेश के उत्तरी हिंस्सा में भी बोलल जाला। इहाँ *भोज* के *पुर भोजपुर* आ ओह में *-ई* प्रत्यय लागके *भोजपुरी* भइल तथ्य पर अब तक समग्र भोजपुरिअन के साथ साथ स्वदेशी-विदेशी भाषावैज्ञानिक लोग के बीच भी मतैक्य बा। यानी भोजपुरी आपन नाम *भोजपुर* से लेले बा एह बात पर मतैक्य बा। त ई केतना प्राचीन बा, एकर एही नाम से प्रयोग कब से होत आ रहल बा, ई जानल जरूरी बा। त एह आलेख में इहे *भोज, भोजपुर* आ *भोजपुरी* के प्राचीनतम दस्तावेजीकरण के खोजमूलक ढङ से परोसल गइल बा।

शब्द कुंजी : *भोज, भोजपुर, भोजपुरी, ऋग्वेद, मुताखरीन।*

१. परिचय

आजकाल लोग अपना अपना पहचान के प्राचीनता के खोजी कर रहल बा। बाँकिर एह क्रम में ऐतिहासिकता से बेसी लोग पौराणिकता के आत्मरती में आनंद के अनुभव करेलन, जबकि पौराणिकता के कौनो जर-पेखना ना होखे। जेकरा जे ङवे मन कइलख ओही ङवे लिख देलख। एकर सब से प्रस्ट दृष्टांत बा, कौनो एगो पुराण दोसरा पुराण के आख्यान के स्वीकार ना करे। हरेक पुराण कौनो निश्चित देवी भा देवता का नाँवे लिखाइल बा। कहे के मतलब जौन देवी भा देवता के नाँव से पुराण बा, ऊ महान, सर्वोच्च, परमसत्य आदि जे जइसन विशेषण से सुशोभित करेके बा, कइल गइल बा, बाँकिर आउर देवी-देवतन से उपर। एकरा बावजुद हमनी के जिए-मरेके बा ऐतिहासिकता में, ओहीसुके आपन पहचान भी ऐतिहासिकता में ढूँढ़के वैज्ञानिक तथ्य का साथ सार्वजनिक कइल सर्वोत्तम विधि मानल जाएके चाहीं। निश्चित रूप से भोजपुरी के अब तक नव हिंद-आर्य भाषा के रूप में मानल जा रहल बा। आर्य जाति का बारे में भी दूगो मत बाः पहिलका कि ऊ लोग पच्छिम से अफगानिस्तान होत दक्खिन एसिआ में प्रवेश कइलन, त दोसरका कि आर्य लोग दक्खिन

एसिआ के मूल बसीना रहलें, बाहर से नइखन आइल। ई परस्पर विरोधी मत के बीच में मतैक्य ई बा कि हिंद-आर्य भाषा दक्खिन एसिआ में पच्छिम से बनल सुरु भइल आ पुरुब ओरी पसरत गइल। अतः हिंद-आर्य परिवार के पच्छिम के भाषा से पुरुब के भाषा विभिन्न कारण से विकसित भा समृद्ध हो सकेला बाँकिर पुरान ना हो सके। बाँकिर भोजपुरी से पुरुब के ओर रहल कुछ भाषाभाषी लोग अपना के ढेर प्राचीन त बतावते बा, ओह में से कुछ लोग अपना के मूल निवासिओ मानत बा आ ओह भूमि पर बसल आउर लोग के प्रवासी कहके तुच्छता प्रदर्शन कर रहल बा। मूल निवासी आ प्रवासी का बारे में त समाजशास्त्र आ मानवशास्त्र अध्ययन करेला, बाँकिर भाषा के उद्गम, उद्भव आ विस्तार का बारे में बात उठला पर ऐतिहासिक तथ्य आ ऐतिहासिक भाषावैज्ञानिक कसौटी पर भाषाविज्ञान के अध्येता लोग भी सत्य-तथ्य सामने राख सकेलन।

एह संदर्भ में नीचा देहल जिज्ञासा सब के सत्यापन कइल जरूरी बाः

(क)भोजपुरी के नाम का बारे में रहल कहनाम कथी बा?

(ख)एकर प्राचीनतम स्वरूप कब से कइसन देखल जा रहल बा?

(ग) कौन-कौन दस्तावेजन में *भोज, भोजपुर* आ *भोजपुरी* के उल्लेख मिलेला?

अतः एह अध्ययन के खास उद्देश्य नीचा उल्लेख बाः

(क)भोजपुरी के नाम का बारे में स्पष्ट कइल,

(ख)एकर प्राचीनतम स्वरूप पर अति संक्षेप में चर्चा कइल, आ

(ग) प्राचीनतम दस्तावेदन में *भोज, भोजपुर* आ *भोजपुरी* के उल्लेखित संदर्भ पर चर्चा कइल।

२. परिचय आ सत्यापन के तरिका

ई शोधात्मक अध्ययन के चरित्र मूलतः गुणात्मक बा। ओहीसुके ऐतिहासिक रूप से प्रामाणिक रहल अब तक के प्राचीनतम शिलालेख आ प्रकाशित ग्रंथ सहित के दस्तावेजन में देखल गइल भोजपुरी के प्रायोगिक स्वरूप, संरचना आ *भोज, भोजपुर* आ *भोजपुरी* नाम के प्रयोग के संदर्भ के संकलन कके यथोचित जगह पर प्रस्तुत कके एह आलेख में ई देखावल गइल बा कि भोजपुरी केतना प्राचीन आ केतना अर्वाचीन भाषा बा।

एही सीमा के भीतर रहके भोज, भोजपुर आ भोजपुरी के प्राचीनतम दस्तावेजीकरण के प्रामाणिक हिसाब से एह आलेख में परोसल गइल बा।

३. भोजपुरी के नामकरण

बीम्स (१८६८), ग्रिअर्सन (१८८३ आ १९०३), तिवारी (१९५४, १९६० आ १९८४) आ त्रिपाठी (१९८७) सहित अब तक के विद्वान लोग के मतैक्य बा कि वर्तमान भारत के बिहार प्रांत के भोजपुर जिला में रहल भोजपुर नगर जहाँ भोजवंशी राजा लोग के राजधानी रहे, ओही नाम पर एगो विशाल भाषा के नाम भोजपुरी पड़ल। ओइसे त एह में से केहू एकर साल-संवत नइखीं लिखले बाँकिर बीम्स, ग्रिअर्सन आ तिवारी के विवरण एह घटना के इतिहास के मध्यकाल में घटित भइल संकेत करेला जे में मालवा के भोजवंशी 'उज्जैनी' राजपूत लोग ओतहाँ के 'चेरो' जाति के शासक लोग के पराजित कके १०वाँ शताब्दी में आपन शासन स्थापना कइले रहलन। अतः भोजवंशी राजा लोग के *पुर* 'बासस्थान' के रूप

में रहल गाँव भा नगर के नाँव *भोजपुर* आ ओह में *-ई* प्रत्यय लागके *भोजपुरी* आ *-इआ* प्रत्यय लागके *भोजपुरिआ* भइल विषय पर मतैक्य जरूर बा। *भोजपुरी* आ *भोजपुरिआ* दून शब्दन के प्रयोग भाषा के रूप में होला, बाँकिर *भोजपुरिआ* से भाषा के प्रतिनिधित्व भइल कम आ भोजपुर के निवासी भा भोजपुरी बोलेवाला लोग के प्रतिनिधित्व भइल अधिक देखल जाला। कुछ लोग के कहनाम अनुसार *भोजपुरिआ* शब्द के प्रयोग निरादरार्थी के रूप में होला बाँकिर ई पूरा साँच नइखे। कोलकाता से *कोलकतिआ,* जनकपुर से *जनकपुरिआ* अगर निरादरार्थी नइखे त अपना के *भोजपुरिआ* कहल भा सुनल निरादरार्थी मानल जरूरी नइखे।

४. भोजपुरी के प्राचीनतम स्वरूप के प्राप्ति

भोजपुरी के नामकरण का बारे में विभिन्न विद्वानन के मतानुसार १०वीं ईसवी शताब्दी में भोजपुर के बसल-बसावल आ ओतहाँ के भाषा *भोजपुरी* आ निवासी चाहे भोजपुरी बोलेवाला *भोजपुरिआ* भइल बात तर्कसंगत त लागेला बाँकिर भोजपुरी के भाषिक स्वरूप एह से बहुते पुरान बा। ठाकुर आ अश्क (२०२३) में एह विषय के बड़ा बारिकी से परोसल लउकेला। ओह अनुसार हिंद-आर्य के आदिम स्वरूप आगा बढ़त शास्त्रीय रूप में *वैदिक* भा *छांदस* से *संस्कृत* तक पहुँचके रूढ़ हो गइल आ जनबोली के हैसियत गवाँ चुकल। बाँकिर ओकर लौकिक स्वरूप क्रमशः प्राकृत, पालि, प्राकृत, अपभ्रंश आ अवहट्ट के खेंढ़ी से अवतरण होत आज के दर्जनो भाषा के रूप में विकसित आ विस्तारित भइल बा जौना में भोजपुरिओ पड़ेला। बाँकिर भोजपुरिअन का लगे एकेगो लुर ना रहल, जे ह मिथ्याकरण के कृत्रिम सत्यापन। यानी भोजपुरिआ लोग झूठ बात के साँच बनावे खातिर घोसे के त सिखबे ना कइलन, अपनो बुनिआदी धरोहर के बँचावे में पाछा पड़ गइलन।

ई प्रमुख कारण रहल कि एक से एक भोजपुरिआ विद्वान लोग के नजर में भोजपुरिए साहित्यविहीन लउकल, ललितकला से शून्य लउकल, संगीत-नाट्य में चहकला का बादो बड़ा फुहर लउकल। ना त ठाकुर आ अश्क (२०२३) से पहिलहू एकर आदिम धरोहर के खोज हो सकत रहे। बाँकिर भले देरे से सही, भोजपुरी दुरुस्त होके जरूर आइल। अतः एकर आदिम धरोहर ठाकुर आ अश्क (२०२३) में अपभंशकाल में सिद्ध आ नाथ संप्रदाय के संत लोग के भक्ति रचनन में, बारहवीं ईसवी शताब्दी में रचित पं. दामोदर के *उक्ति-व्यक्ति-प्रकरण* (मुनि, १९५३) में, कविशेखराचार्य पं. ज्योतिरीश्वर ठाकुर के *वर्ण-रत्नाकर* (चटर्जी आ मिश्र, १९४०) में आ विद्यापति के *कृतिलता, कृतिगाथा* आ *कृतिपताका* सहित के अवहट्ट कृतिअन आ उनकर *पदावली* आ लोकजुबान पर रहल उनकर आउर गीतन में बड़ा बारिकी से खोजके परोसल गइल बा। भोजपुरी भाषा एह नाम से आपन परिचय कब आ केतना ख्याति के साथ पौलस, ई खोज के विषय हो सकेला, बाँकिर एकर कार्यात्मक संरचना बहुते पुरान बा। संरचना के बात अगर कइल जाए त प्रा. डॉ. राजेंद्र प्रसाद सिंह एकर सुरुआत पूर्व वैदिक काल में ही हो चुकल बतावेनी। प्रथम प्राकृत काल में सुरुआती ब्राम्ही लिपि में सोहगौरा ताम्रपत्र में जे तथ्य मिलल बा, ऊ भोजपुरी के संरचना पूर्व वैदिक काल के रहल संकेत करेला। होय (१८९५, पृ. ८४-८५) के अनुसार सोहगौरा ताम्रपत्र एगो जिज्ञासापूर्ण संक्षिप्त अभिलेख बा जे में भोजपुरी के व्याकरणिक कोटिअन के दर्शन

होला। सोहगौरा भारत के उत्तर प्रदेश के गोरखपुर से १४ माइल दक्खिन-पुरुब दिशा में अवस्थित बा। होय ओह समय में गोरखपुर जिलाधीश भइला का नाते एह ताम्रपत्र के बंगाल के एसिआटिक सोसायटी के सौंप देले रहलन। सोसायटी का ओर से स्मिथ (१८९५, पृ. ८५-८७) के अनुसार २$\frac{५}{८}$" × १$\frac{५}{८}$" × $\frac{१}{८}$" घनाकार में ई ताम्रपत्र मौजुद बा। स्मिथ एह ताम्रपत्र के एकर एक-तिहाई भाग में कुछ बौद्धमार्गी संकेत बतावेलन त बाँकी दू-तिहाई में चार पाँती में सुरुआती ब्राम्ही लिपि में तत्कालीन सामंती राज्य का ओर से निर्देश जारी भइल बतावेलन। एह चार पाँतिअन में पहिलका दू पाँती में १९-१९ आ अंतिम दू पाँती में १७-१७ अक्षर में कुछ निर्देश जारी कइल गइल बा। स्मिथ सबसे पहिले एकर देवनागरी रूपांतरण कइलन। ओह रूपांतरण में कुछ सुधार के साथ फेर से हॉर्न्ले (१८९५, पृ. ८७-८८) में एकर देवनागरी रूप प्रस्तुत मिलेला। उनका बाद बुलर (१८९६, पृ. २६१-२६६) में विभिन्न कोण से तर्क-वितर्क के साथ ओकर देवनागरी रूपांतरण प्रस्तावित कइले बाड़न जे बेसी तर्कपूर्ण भइला का चल्ते बरुआ (१९३०, पृ. ४७) में प्रस्तुत बाः

(१) क. *सावतियन महमतन ससने मनवसितिक-*
ख. *डसिलिमते वसगमे व एते दुवेकोठगलनि-*
ग. *तिघवनि मथु-लच-चमोदंम-भलकनछ-*
घ. *ल कयियति अतियायिकय नो गहितवय*

दृष्टांत (१क-घ) में प्राकृत भाषा में प्रस्तुत निर्देश के संस्कृत रूप ओकरा नीचे कुछ अइसन देहल गइल बाः

(२) क. *सावतियान महाम(ता)न सासने मानवसितिकडा*
ख. *सिलिमते वांसगामे व एते दुवे*
ग. *कोठागलानि तिघवनि मथु-लाचा-चमोदांमभालकान*
घ. *कलं कयियति अतियायिकाय नो गहितावयं*

"श्रावस्ति के महामात्यन के शासन में मानवसितिकट में रहल शिविर से जारी आदेश; 'ई दूगो तीनमंजिला बेरी जे मसहुर वंशग्राम में भी अवस्थित बा, लतरल दूभ से तोपाइल ओह में भरल भुँजल अनाज, अत्यावश्यक परिस्थिति खातिर बा। एह में से केहू कुछिओ ना निकालो।'"

दृष्टांत (१क-घ) में प्राकृत में अंकित राज्यादेश के दृष्टांत (२क-घ) में प्रस्तुत संस्कृत अनुवाद आ ओकर भोजपुरी में प्रस्तुत स्वतंत्र अनुवाद के देखला पर दूगो शब्द *महमतन* 'महामात्यन' भा 'महाधिकारिअन' में भोजपुरी के बहुवचन *-अन* प्रत्यय आ *ससने* 'शासन में' में

-ए अधिकरण प्रत्यय प्राकृत से संस्कृत तक ओइसने लउकता। अतः प्राकृत से वैदिक होत संस्कृत में गइल बा, ना कि भोजपुरी संस्कृत से उधार लेले बा। दोसर खासिअत ई बा कि एह में *श* के प्रयोग नइखे जे प्राकृत काल से अब तक भोजपुरी के खास चरित्र रहल बा।

५. *भोज, भोजपुर* आ *भोजपुरी* शब्दन के प्राचीनतम प्रयोग

निश्चित रूप से काल गणना ना लिखला के बावजुद बीम्स, ग्रिअर्सन आ तिवारी के विवरण एह घटना के इतिहास के मध्यकाल में घटित भइल संकेत करेला जे में मालवा के भोजवंशी उज्जैनी राजपूत लोग ओतहाँ के *चेरो* जाति के शासक लोग के पराजित कके १०वाँ शताब्दी में आपन शासन स्थापना कइले रहलन। बाँकिर त्रिपाठी (१९८७, पृ. २४) के संकेत इतिहास के प्राचीन कालखंड का ओर ले जालाः

(३) ***इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः।***
विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः॥

'हे इंद्र! यज्ञ करेवाला ई सुदासवंशी भोज नामक क्षत्रिय, उनकर याजक अनेक अंगिरागोत्रीय ऋषि आ देवजन से बलवान रुद्र के पुत्र मरुत एह अश्वमेध यज्ञ में गुरु विश्वामित्र के महान धन देत हमरा धन के बढ़ावस।' (ऋग्वेद, मंडल ३, सुक्त ५३, श्लोक ७)

त्रिपाठी के अनुसार भोज लोग विश्वामित्र के जजिमान रहलन जेकरा के ऊ *इमे भोजा* कहके सरहले बाड़न। एहीतरे ऋग्वेद में आउरो जगे *भोज* शब्द के प्रयोग भइल लउकेलाः

(४) ***स सक्षणो दिव्यः कण्वहोता त्रितो दिवः सजोषा वातो अग्निः।***
पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा आजिं न जगमुराश्वश्वतमाः॥

'यज्ञ के स्वीकार करेवाला, मेधाविअन द्वारा बोलावल गइल, तीन ठाँव में उत्पन्न होके भी सुरुज के समान प्रसन्नता देवेवाला आ विश्वरक्षक वायु, अग्नि आ पूषा देव हमनी के यज्ञ में आशुगामी अश्व के समान जल्दी आवस।' (ऋग्वेद, मंडल ५, सुक्त ४१, मंत्र ४)

दृष्टांत (३-४) के देखला पर दृष्टांत (३) में *भोज* शब्द के प्रयोग सुदासवंशी भोजनदाता राजा के रूप में बा त दृष्टांत (४) में विश्वरक्षक के रूप में। अतः एह शब्द के प्रयोग मूलभूत रूप में दूनू मंत्रन के संदर्भ से मिलत-जुलत लउकेला 'भोजनदाता' का रूप में यानी 'यजमान' भा 'जजिमान' भा 'रक्षक' का रूप में। वैदिक काल में भोजनदाता चाहे जजिमान चाहे रक्षक मूलतः राजा लोग ही होत रहे। अतः भोजवंशी लोग के राज वैदिक काल में रहे, ऋग्वेद बतावेला, आ जहाँ तक विश्वामित्र के जजिमान के बात बा त ऊ निश्चित रूप से आज के भोजपुरिए क्षेत्र में रहल बक्सर के संकेत करेला। त्रिपाठी का अनुसार ओह बेरा भोज लोग कारुष का बाहर दूर-दूर तक फइलल रहे। अर्थात *भोज* के पुर *भोजपुर* आ ओह में *-ई* प्रत्यय लागके बनल *भोजपुरी* कौनो ना कौनो रूप में प्राचीन काल से विकसित होत आ रहल बा।

भाषा के रूप में *भोजपुरी* नाम के प्राप्ति मध्यकाल में सब से पहिले सन १७८१ में भइल उल्लेख मिलला। एही साल के अगस्त के बीच में इस्ट इंडिआ कंपनी के गभर्नर जेनरल वारेन हेस्टिङ्स आ बनारस रिआसत के महाराजा चेत सिंह के बीच में लड़ाई छिड़

गइल। एह विषय में मिलल जानकारी (http://hi.wikipedia.org/wiki/चैत_सिंह) अनुसार १६ अगस्त १७८१ में भइल लड़ाई में चेत सिंह से वारेन हेस्टिङ्स के हारके भागेके पड़ल। एह प्रसङ पर भारत में एगो कहाउत बहुते लोकप्रिय रहल बाः

(५) *घोड़ा पर हौदा हाथी पर जीन।*
मुँह नुकाके भागल वारेन हेस्टिङ॥

ई बहुत सटीक कहाउत बा आ व्यंग्यात्मको ओतने। काहेकि हौदा हाथी पर कसाला आ जीन घोड़ा पर बन्हाला। बाँकिर वारेन हेस्टिङ्स एह लड़ाई में अइसन हबकुनिए गिरलें कि घोड़ा पर जीन आ हाथी पर हौदा तक के उनका ठेकान ना रहल। महिला के भेष में साड़ी के घोघ तानके चेत सिंह से गद्दारी करेवाला कुछ भारतीय लोग के कारण ऊ भागे में सफल भइलन।

बाँकिर, फिरङी सरदार मानित कइसे! ऊ फेर से २८ अगस्त १७८१ के दिन चेत सिंह पर दोबारा हमला कइलें। एह मोकाबला में कमजोर पड़ला पर चेत सिंह के पलायन करेके पड़ल। एह घटना के मोतीचंद्र (१९६२, पृ. २६६-२८८) में बड़ा रोचक आ आधिकारिक ढङ से व्याख्या-विश्लेषण कइल गइल बा। एही घटना के दू दिन बाद अङरेज के बंदी रहल उनकर कुछ सिपाही लोग फिरङिअन का साथे चुनारगढ़ जात रहे। ऊ एह से कि वारेन हेस्टिङ्स के सुरक्षित कोठी ओह बेरा ओतहें रहे। एह क्रम में रास्ता में भइल एगो वारदात में *भोजपुरिआ जुबान (Bodjpooria Idiom)* 'भोजपुरी भाषा' के प्रयोग भइल मानुस (१७८५, पृ. ८) में उल्लेख मिलेला। एह संदर्भ के भोजपुरिअन के मुहजोर प्रवित्ति के रूप में ग्रिअर्सन (१९२७, पृ. २४) में आ तिवारी (१९८४, पृ. २३४-२३५) में भी उल्लेख मिलेला। बाँकिर ग्रिअर्सन आ तिवारी के अनुसार साल १७८९ ई. बतावल गइल बा जौन कि एह वृत्तांतवाला किताब *शेर मुताखरिन* के १७८५ के बादवाला कौनो प्रकाशन के साल हो सकेला, ना कि ओह वारदात के। ना त १७८९ के घटना के एह किताब के अनुवादक नोता मानुस १७८५ में कइसे उल्लेख करतें? अतः दस्तावेजीकरण भइल ई पहिल घटना १७८१ के ह, १७८९ के ना हः

(६) *दू दिन बाद, सिपाहिअन के एगो रेजिमेंट जब किरिन फुटला पर सहर से होत चुनारगढ़ के ओर जात रहे, तब हम गइनी आ ओह के जात देखे खातिर खड़ा हो गइनी। एतने में रेजिमेंट के सिपाही सब रुकल आ ओह लोग के बीच से कुछ लोग अन्नार गली के ओर दउर पड़ल। ऊ लोग एगो मुर्गी पकड़ लेहलक आ कुछ मुरई-गजरा भी उठा ले आइल। लोग चिल्लाए लागल। तब एगो सिपाही आपन* ***भोजपुरिआ जुबान***[१] *में कहलस, एतना हल्ला मत कर। आज हमनी फिरङिअन का साथे जा रहल बानी; बाँकिर हमनी सभेकेहु चेतसिंह के प्रजा हईं आ बिहान उनहुँ का साथे आ सकतानी। तब मुरई-गजरा के सवाल ना होई; बल्कि सवाल होई तोहनी के माउ-बेटिअन के।*[२]"

---

१. *भोजपुरिआ जुबान* ऊ ह जे चेत-सिंह के प्रजा द्वारा बोलल जाला -अनुवादक।

२. Two days after, as a Regiment of Sepoys on its way to Chunar-ghur, was marching through the City at day-break, I went out, and was standing to see it pass by, the Regiment halted;

नोता मानुस के एह फेहरिस्त के देखला के बाद १८वाँ ईसवी शताब्दी में भी भोजपुर से काशी तक के भाषा आउर कुछ ना होके भोजपुरी रहे, ई तथ्य उजागर होला।

६. उपसंहार

एह गुणात्मक शोधमूलक आलेख में भोजपुरी के कार्यात्मक-संरचनात्मक व्याकरणिक कोटिअन के प्रयोग से लेके *भोज, भोजपुर* आ *भोजपुरी* शब्दन के प्राचीनतम प्रयोग के राजकाज, साहित्य आ ऐतिहासिक दस्तावेजन के आधार पर परोसे के कोसिस कइल गइल। कार्यात्मक-संरचनात्मक व्याकरणिक कोटिअन के प्रयोग सुरुआती ब्राह्मी लिपि के प्रयोग करत प्राकृत में अंकित सोहगौरा ताम्रपत्र के अभिलेख में प्रामाणिक रूप से मिलल बा। ऊ पूर्व वैदिक काल के अनुमान कइल जा सकेला। अतः वैदिक भा छांदस आ ओकरा बाद बनल संस्कृत सभी नव हिंद-आर्य भषन के उद्गम ह कहेवाला अवधारणा इहाँ खंडित होला आ ई तथ्य प्रमाणित होला कि प्रथम प्राकृत लोक भाषा से वेद के ऋचा भा मंत्र के निर्माण भइल आ ओकर संस्कार कके संस्कृत बनल। फेर संस्कृत के विकासक्रम में आधुनिक हिंद-आर्य भषन के उद्भव ना होके क्रमशः प्राकृत, पालि, प्राकृत, अपभ्रंश आ अवहट्ठ का बादे आउर नव हिंद-आर्य भषन के उद्भव भइल तर्कसंगत तथ्य सामने आइल बा। एके स्रोत भइला से संस्कृत से पइँच-पालट चलल कौनो अचरज के बात नइखे।

रहल बात *भोज* शब्द के, त अब तक के सब से प्राचीन लिखित दस्तावेद के रूप में रहल वेद आ ओहू में आदि वेद के रूप में रहल ऋग्वेद में *भोज* शब्द के प्रयोग सुदासवंशी राजा, विश्वरक्षक, भोज्य सामग्री आदि के रूप में भइल बा जहाँ राजा भोज के निरंतरता आगे चलल आ विश्वामित्र के जजिमान के नाते भोज राजा के पुर भी वैदिक काल में बक्सर का काते-करवटे कहीं रहल सहजे अनुमान कइल जा सकेला। ई आलेख ओह तरफ भी खोज-अनुसंधान के जरूरत रहल संकेत करेला। एकरा बाद दसवाँ ईसवी शताब्दी में फिलहाल भारत के बिहार में रहल भोजपुर जिला के भोजपुर गाँव कभी परमारवंशी भोज राजा लोग के राजधानी रहे जहाँ से एह भाषा के नाम मिलके दुनिआ में पसरल तथ्य सामने आइल बा। भाषा के अर्थ में *भोजपुरिआ* शब्द के प्रयोग काशी के राजा चेत सिंह के अङरेजन से भइल अगस्त १७८१ में हार के दू दिन बाद उनका सैनिक लोग द्वारा भइल, मुताखरिन के अङरेजी अनुवादक नोता मानुस के भूमिका में मिलेला, जे एह वारदात के खुदे गवाह रहलें। एहतरे पूर्व वैदिक आ वैदिक काल से लेके मध्यकाल में सन १७८१ तक नाम आ स्वरूप दूनू रूप में भोजपुरी भाषा के विकास भइल तथ्य उजागर होला।

संदर्भ सूची

ठाकुर, गोपाल; आ अश्क, गोपाल. (२०२३). *भोजपुरी के आदिम धरोहर.* भोजपुरी प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।

---

and a few men from the centre ran into a dark lane, and laid hold of a hen and some roots: the people screamed. "Do not make so much noise," said one of the men in his Bodjpooria Idiom (The Bodjpooria Idiom is that spoken by Chëyt-Sing's people—Translator): "we go to-day with the Frenghees, but we are all servants (tenants) to Chëyt-Sing, and may come back to-morrow with him; and then the question will be not about your roots, but about your wives and daughters." (Manus, 1786, Translator's Preface, p. 8)

तिवारी, उदय नारायण. (१९५४). *भोजपुरी भाषा और साहित्य,* प्रथम संस्करण. बिहार-राष्ट्रभाषा-परिषद्।

तिवारी, उदय नारायण. (१९८४). *भोजपुरी भाषा और साहित्य,* द्वितीय परिवर्द्धित संस्करण. बिहार-राष्ट्रभाषा-परिषद्।

त्रिपाठी, आचार्य रामदेव. (१९८७). *भोजपुरी व्याकरण.* भोजपुरी अकादमी।

मोतीचन्द्र. (१९६२). *काशी का इतिहासः वैदिक काल से अर्वाचीन युग तक का राजनैतिक-सांस्कृतिक सर्वेक्षण.* हिन्दी ग्रन्थ-रत्नाकर प्राइवेट लिमिटेड।

Barua, B. M. (1930). The Sohgaura copper-plate inscription. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute Vol. 11, No. 1,* pp. 32-48.

Beames, J. (1868). Notes on the Bhojpuri Dialect of Hindi spoken in Western Behar. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series Volume the Third,* 483-508.

Bühler, G. (1896). The Sohgaura copper plate. *The Indian Antiquary, A Journal of Oriental Research,* vol.xxv, pp. 261-266.

Chatterji, S. K. (1940). Introduction. In S. K. Chatterji & B. Misra (eds.), *Varṇa-ratnâkara of Jyotirīśvara-Kaviśekharâchārya* (pp. ix-lxiv). The Royal Asiatic Society of Bengal.

Chatterji, S. K. (1953). A study of the new Indo-Aryan speech treated in the 'Ukti-Vyakti-Prakaraṇa'. In A. J. V. Muni (Ed.). *Ukti-vyakti-prakaraṇa*. Singhi Jain Shastra Shikshapith Bharatiya Vidya Bhavan. 1-70.

Chatterji, S. K., and Misra, B. (eds.). (1940). *Varṇa-ratnâkara of Jyotirīśvara-Kaviśekharâchārya*. The Royal Asiatic Society of Bengal.

Grierson, G. A. (1883). *Seven grammars of the dialects and subdialects of the Bihárí language spoken in the province of Bihár, in the eastern protion of the North-Western provinces, and in the Northern portion of the Central provinces. Part I. Introductory.* The Bengal Secretariat Press.

Grierson, G. A. (1903). *Linguistic Survey of India, Vol. V, Part-II*. Motilal Banarasidas.

Hoernle, A. F. R. (1895). Note on the same. In the Honorary Secretaries (Eds.). *Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, January to December 1894, pp. 87-88. The Asiatic Society.

Hoey, W. (1895). Note on the Sōhgaurā copper-plate. In the Honorary Secretaries (Eds.). *Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, January to December 1894, pp. 84-85. The Asiatic Society.

Manus, N. (1785). Translator's preface. In Seid-Gholam-Hossein-Khan (Author). *Sëir mutaqherin; or view of modern times, being an history of India, from the year 1118 to the year 1194 (this year answers to the Christian year 1781-82) of the Hedjrah; containing, in general, the reigns of the seven last emperors of Hindostan, and in particular, an account of the English wars in Bengal, with a circumstantial detail of the rise and fall of the families of Seradj-Ed-Dowlah, and Shudjah-Ed-Dowlah, the last sovereigns of Bengal and Aud; to which the author has added a critical examination of the English Government and policy in those countries, down to the year 1783* (N. Manus, Trans. from Persian), pp. 1-21. T. D. Chatterjee.

Muni, A. J. V. (Ed.). (1940). *Ukti-vyakti-prakaraṇa*. Singhi Jain Shastra Shikshapith Bharatiya Vidya Bhavan.

Smith, V. A. (1895). Note on the same. In the Honorary Secretaries (Eds.). *Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, January to December 1894, pp. 85-87. The Asiatic Society.

Tiwari, U. N. (1960). *The origin & development of Bhojpuri*. The Asiatic Society.

ENGLISH LANGUAGE

ISSN: 3102-0941 (Print)
Language Commission's Journal (Peer-reviewed)
BHASHALOK
Vol. 5, No.1: 99-106, March, 2026

MAGAHI LANGUAGE AND MAGADH

Bir Bahadur Mahato, PhD
Coordinator, Magahi page of Naya Nepal,
Gorkhapatra Daily
mahatobirbahadur@gmail.com

(Received on February 16, 2026; Accepted on March 15, 2026)

ABSTRACT

Magahi is an Indo-Aryan language, spoken in Eastern part of India and Nepal. Magahi is one of the national languages spoken in Nepal. It is mainly spoken in Sarlahi, Mahottari, Dhanusha, Sirha, Saptari, Sunsari, Morang, Jhapa and Kathmandu, the capital city of Nepal. It is genealogically related to Magadhi Apabhramsa, once having the status of rajbhasha, during the reign of Emperor Ashoka. The paper outlines the Magahi language in historical context along with its present status. The paper is also a small endeavour to capture the history of Magadh. The paper discusses that once a history of Magadh constituted the history of Bharatbarsha. The paper also attempts to discuss the people and culture of present Magadh.

Keywords: *Magahi, Magadhi Apabhramsa, Emperor Ashoka*.

1. Introduction

The history of ancient India is predominated by the history of Magadh. Magadh was once an empire which expanded probably till present day Indian peninsula excluding Southern India. Presently the name 'Magadh' is confined to Magadh Pramandal of Bihar state of India. The prominent language spoken in Magadh Pramandal and its neighbouring areas is Magahi. This paper talks about Magahi as a language, its history, geography, script and its classification. The paper is also a small endeavour towards the study of the history of ancient Magadh. The association of history of Magadh with the history and culture of ancient India is outlined. The paper also talks about people and culture of present-day region of Magadh.

1.1 The Magahi language

This section is concerned with general features of the Magahi language. These general features are genealogical history of Magahi language, from where the language Magahi got its name, position of Magahi language among various Indian languages, geographic distribution of the language, dialects of the Magahi language, the scripts used in writing the Magahi language and finally classification of Magahi language.

1.1.1 The Language

Magahi is an Indo-Aryan language. Grierson (1927) has named Magahi along with Maithili and Bhojpuri as Bihari language. These days Magahi is spoken in districts of Bihar, Jharkhand, West Bengal, Orissa and Rautathat to jhapa in Nepal. The alternate names for the Magahi language are Bihari, Magadhi, Magaya, Maghai, Maghaya, Maghori, Magi, Magodhi and Megahi. Magahi has developed from Magadhi Apabhramsa or Eastern Apabhramsa branch of Magadhi Prakrit. Magahi is not the only language developing from Magadhi Apabhramsa. Other languages developing from Magadhi Apabhramsa are Maithili, Bhojpuri, Bangala, Assamese and Oriya. Pandey (1980)

analysing the closeness of these modern Indo-Aryan languages to Magadhi Apabhramsa writes that though Ancient Bangala, Ancient Oriya, Ancient Assamese, Ancient Maithili, Ancient Magahi and Ancient Bhojpuri had associated themselves with Magadhi Apabhramsa but Magahi should be considered a model language developing from Magadhi Apabhramsa. To support his argument, he further writes that the literature of Siddhas, which are the earliest available documents on Magadhi Apabhramsa, there are found many instances which possess direct resemblance with modern Magahi. Aryani (1976) is also of the view that the language used by Siddhas is old form of Magahi.

1.1.2 Magahi, the name

Magahi is also known by its Prakrit name, Magadhi. But the name 'Magadhi' is famous mainly among the educated speakers. Magahi is the common and popular name for the language. The name Magahi is derived from the word 'Magadhi' which was the popular name of eastern dialect of Apabhramsa, fully known as Magadhi Apabhramsa. As we have seen above, Magahi is more directly related to Magadhi Apabhramsa than the other languages developing from it, the name of the language Magahi is also the direct descendent from the name of the Apabhramsa, i.e., Magadhi. Aryani (1965) writes that the word 'Magadhi' underwent phonological changes with the development of Pali and Apabhramsas from Prakrit and became the word 'Magahi'. Aryani (1965) further writes that Apabhramsa was following Prakrit but underwent various phonological changes. Because of those changes /*ma*/ became /*mʌ*/. Sound /*g*/ remained protected. /*dʰ*/ got changed into /*h*/. /*ī*/ coming with /*dʰ*/, remained as same. So, we have /*magʌdʰī*/ changing to /*mʌgʌhi*/.

1.1.3 Dialects of the Magahi language

Pandey (1980), keeping in mind geographical, cultural and administrative factors, classifies four different forms of Magahi which are Standard Magahi, Eastern Magahi, Western Magahi, and Mixed Magahi. Grierson (1927) and Aryani (1965) both have mentioned about three types of Magahi, i.e., Standard Magahi, Eastern Magahi and Mixed Magahi. The detailed discussion on these classifications is done in section (2.1.6). Grierson (1927) writes about the different dialects of Magahi like Kurmali, Khontai, Kurmali Thar, Khotta, Pargania and Tamaria. The commonality about all these dialects is that all these are different forms of Eastern Magahi. Eastern Magahi is a common name given to Magahi spoken in the state belonging to the border of Bihar with West Bengal and Orissa. However, a pocket of Eastern Magahi speakers is also found in South-East Hazaribag and SouthEast Ranchi which are very close to West Bengal. Eastern Magahi spoken in Mayurbhanj and Bamra is known as Kurmali. While in western Malda it is known as Khontai. In Manbhum the language is known as Kurmali Thar and Khotta. In the South-East of Ranchi, it is known as Pargania or Tamaria.

1.1.4 Scripts used in writing

Verma (2007) mentions that Magahi is written in four scripts: Devanagari, Kaithi, Bangla and Oriya. She writes "Bangla and Oriya scripts are employed in writing the forms of Eastern Magahi currently in the Manbhum area, such as Purulia but also the south-eastern part of Hazaribag district that borders on the Manbhum region. The Oriya script is used, expectedly, in the areas where it coexists with Oriya, such as Mayurbhanj. Devnagari is the script for whatever is sought to be published today, or has been sought to be published since the early part of the twentieth century." On use of Kaithi script for Magahi, Verma writes "The traditional script for Magahi has been Kaithi, which is still used in personal communication and sometimes in semi-legal transactions. The Kaithi script gets its name from the word 'Kāyath' or 'Kāyastha', the caste of writers in Northern India, and has been recently in Bihar and Eastern Uttar Pradesh. It derives from early Nagari and is closely related to the current Gujrati script which replaced the Devanagari only in the nineteenth century." On use of Kaithi script Pandey (2007) writes

"Kaithi was the traditional script of the Bhojpuri and Magahi languages and the popular script of the Awadhi and Maithili languages. Kaithi was also used to write Urdu or the "Hindustani" lingua franca, although now the Perso-Arabic script is associated with Urdu." Though Kaithi is the traditional script for Magahi and other Bihari languages but it got replaced by Devanagari in Early twentieth century because of social and political importance given to the Devanagari script. However, the use of Devnagari script for Magahi is a bit problematic. Verma (2007) writes about this problem "The pronunciation convention associated with the Devnagari in the greater Hindi area (as also Nepali) drops the inherent vowel of the last consonant character of a word. Quite a number of verbal forms in Magahi end in that inherent vowel /ʌ/. Therefore, the Devanagari for Magahi has been slightly modified with the addition of a word-final character, namely the 'avagraha' <S>, to provide for that vowel word finally." Presently, Devanagari has become the popular script for Magahi.

2. Languages of ancient Magadh

In ancient Magadh, languages like Magadhi Prakrit, Apabhramsa and Pali were in use. By that time, Magadhi Prakrit was gaining coin as a vernacular language in the Magadh region. In other parts of India, different forms of Prakrits were developing. Parallel to Prakrits developed another language, known as Pali. It developed independently and was mainly a written form of language. Prakrits further underwent changes and gave rise to new vernacular forms. Today, these vernaculars are known as Apabhramsa. Various Indo-Aryan languages spoken all over present India are genealogical successor of Apabhramsas. Apabhramsas are the connecting link between Prakrit and NIA (New Indo-Aryan). Eastern dialect of Apabhramsa, known as Magadhi Apabhramsa, was the vernacular language of Ancient Magadh later on. As mentioned earlier, Magahi got developed from Magadhi Apabhramsa. Magadhi Apabhramsa, popularly known as Magadhi, was recognized as rajbhasha by Emperor Ashoka. He used this language to inscribe messages on his rock-edicts. On the rock-edicts found in the North West places of his Empire, which are in local languages, the influence of Magadhi Prakrit is visible.

2.1 Relation between Magadhi and Pali

Sankrityayan (1993) writes on recognition of Pali as language that today we use the word 'Pali' in the sense of a language and the whole Tripitak and Anupitak literature of Theraveda sect of Buddhism is available in this language. Initially the word was used to denote the original teachings of Buddha or Tripitak but later on it started symbolising a language in which Buddha's teachings are available. Thus, the use of the word 'Pali' in the sense of a language is quite new and this sense got advertised in the nineteenth century. On the relation between Magadhi and Pali, Sankrityayan writes that the language which we name presently as Pali has been traditionally called Magadhi. People have been calling it as Magadhi from the age when Atthkathas were written on Tripitak. Sankrityayan, however, differentiates Pali from Magadhi and writes that the earliest available form of the Magadhi is in the Ashokan rock-edicts found in Orissa, Bihar and Uttar-Pradesh. The Magadhi language of these rock-edicts and the Magadhi which is known for Pali language are different. He further writes that Pali underwent many changes like /*s*/ in place of /*ʃ*/ of Magadhi, /*n*/ in place of /*ɳ*/ of Magadhi and /*r*/ in place of /*l*/ of Magadhi. This happened under the influence of Sthavirvadi Buddhist follower from Cylon. Sankrityayan writes that Pali would have got the privilege of becoming oldest form of Magadhi if it has not done away with /*ʃ*/ and /*r*/. Despite of these changes, Sthavirvadi says that their original scripture (Tripitak) is in Magadhi language. But Sankrityayan does not favour this view and concludes that Pali is the name of the language available in Sthavirvadi Tripitak. Various linguists are of the view that Pali is more related to Shaurseni Prakrit which was spoken in Madhya-desha. So, it can be said

to be a literary language based on language spoken near Ujjain and Mathura. Pali got lost as a literary language from India in the early fourteenth century with the loss of Buddhism from the land. But it survived in other countries like Mayanmar, Thailand, Combodia, Laos and Vietnam until eighteenth century. So, it can be said that Pali was never a spoken language in India and it especially signifies the language of written Buddhist literature Tripitak and Anupitak.

2.2 Magadhi and Buddha

Magahi is genealogically related to Magadhi Prakrit. During the time of Buddha, Magadhi Prakrit was the vernacular language. Buddha gave importance to Magadhi for his preaching and sermon. He was opposed to the use of Sanskrit for his preaching as Sanskrit by his time had become prescriptive. Moreover, Buddha was against orthodox karmkandas which by that time had evaded Hindu religion. Sanskrit was limited to formal teachings and became a tool in the hands of orthodox Hindus. Buddha, for his teachings to easily percolate into the common mass, used the vernacular language, Magadhi Prakrit. Aryani (1965) writes that Buddha used to move around Kashi, Koshal, Videh and Magadh. In these areas, Magadhi was the popular language. That's why Buddha also chose Magadhi as the medium for his preaching and sermon. But Buddha also had followers from Kuru, Avanti and Gandhar. Sankrityayan (1993) writes about these in G.J.I.S.S.,Vol.3(2):52-59 (March-April, 2014) ISSN: 2319-883457 that they started following their own language in the suktas used in Buddha's preaching. Few followers were against these changes and therefore requested Buddha if his preaching could be written and preserved in a form of literary language. But Buddha was against it. According to Sankrityayan, about four centuries later, after Buddha's Nirvana, his preaching was preserved in Cylon (Sri Lanka) by Sthavirvadis in Pali, though they claim it to be Magadhi language. Chatterji (1963) writes that Lord Buddha's teachings and sermons were first compiled using the Magadhi language, which was later translated into Pali. The compiled form of Buddhas's teaching is known as Tripitak.

3. The Present Status of Magahi in Nepal

The National Population and Housing Census 2021 (Nepal) lists Magahi among the enumerated mother tongues. The 2021 census reports 230,117 people identifying Magahi as their mother tongue in Nepal (0.79% of the total population in the census report listing mother tongues). This number represents a substantial increase compared with earlier figures reported in previous censuses (for example, far smaller counts recorded in earlier enumerations). The sudden rise in self-reported Magahi speakers between earlier counts and 2021 has attracted attention among language researchers and planners.

3.1 Geographic concentration

Magahi speakers in Nepal are concentrated predominantly in the Terai Madhesh (southern plains) — districts such as Sarlahi, mahottari, Rautahat, Dhanusha, Sirha, Saptari, Sunsari, Morang, Jhapa and Capital City of Kathmandu.

3.2 Sociolinguistic vitality: domains of use

3.2.1 Home and family

Field surveys point to continued use of Magahi in family and community settings in many rural Terai villages. Older generations commonly use Magahi as the primary home language; however, in many families, younger members are increasingly bilingual or shifting toward Nepali (the national lingua franca) or dominant regional varieties (Maithili, Bhojpuri) depending on schooling and migration patterns. A sociolinguistic survey focused on Magahi in Nepal documents patterns of bilingualism and reports variation in mother-tongue proficiency and use by age cohort.

3.2.2 Education and the public sphere

Nepal's formal education system largely uses Nepali and regional languages that have established educational materials. Magahi has limited representation in formal

schooling: there is a scarcity of mother-tongue teaching materials, textbooks or formal instruction in Magahi in government schools. This constrains transmission in the critical early education domain, and often pushes parents to prioritize Nepali (for mobility and economic reasons) or Maithili/Bhojpuri where localized bilingual programs exist.

3.2.3 Media, literature and religion

Magahi's presence in print media, radio broadcast and television in Nepal is limited compared with larger regional languages. Some local radio programs, community initiatives and cross-border media (from India) include Magahi content; oral and folk literature remain important cultural repositories. Religious ritual language often uses local vernaculars — including Magahi — especially in village ritual contexts, which helps maintain the language's ritual and expressive functions.

3.2.4 Workplace and migration domains

Labour migration (to urban Nepalese centres and abroad) affects language choices: migrants frequently adopt Nepali or other major languages in workplaces, which can reduce daily Magahi use. Seasonal cross-border migration to/from India reinforces cross-border linguistic networks, which can support maintenance but also create pressure toward more regionally prestigious varieties.

3.2.5 Language attitudes, identity and prestige

Attitudes toward Magahi vary. In many rural communities the language is a marker of local identity and cultural heritage; folk songs, proverbs and ritual speech sustain positive affective ties. Yet Magahi faces social pressures: in urbanizing contexts and in formal domains, Nepali and, to some extent, Hindi or regional standards (Bhojpuri, Maithili) are associated with socioeconomic advancement. Such pragmatic considerations can lower Magahi's prestige for schooling and employment, contributing to intergenerational shift in some areas. Researchers note that visible institutional support (media, education, official use) can shape attitudes positively.

3.2.6 Policy context and institutional recognition in Nepal

3.2.6.1 Constitutional and official language landscape

Nepal's 2015 constitution and subsequent language policy discussions recognize the multilingual character of the nation. The 2021 census officially enumerated 124 mother tongues, reflecting growing institutional interest in documenting linguistic diversity. However, constitutional recognition does not automatically translate into equal support for all languages in education, media or administration. Magahi is not among the very few languages that enjoy wide formal institutional backing (such as Nepali, Maithili in specific provinces), so practical support remains limited at the national level.

3.2.6.2 Local government and mother-tongue education

Some local governments and civil society organizations in Terai have supported mother-tongue literacy drives, community radio, and local cultural programs. Decentralization in Nepal gives municipalities the authority to support languages locally — an opportunity that has not yet been uniformly exploited for Magahi. Language planning analysts urge municipalities with significant Magahi populations to include mother-tongue materials in early grades and to support cultural programming.

3.3 Threats and language shift dynamics

Key threats to Magahi in Nepal include:

1. Domain loss in education and administration: Limited mother-tongue schooling reduces children's opportunities to learn literacy in Magahi. Parents often favour Nepali for perceived mobility benefits.
2. Urbanization and migration: Movement to cities and job markets encourages use of Nepali or other dominant tongues.

3. Language labelling and classification: In multilingual zones, respondents may shift labels among related languages (e.g., reporting Bhojpuri, Bajjika, or simply "Hindi"), complicating maintenance efforts and census comparability.
4. Limited media presence: Little mass-media content in Magahi reduces visibility and prestige.

Cumulatively these forces can produce gradual shift from Magahi toward Nepali (or other regional languages) especially among younger urban cohorts — a pattern common to minority languages worldwide.

3.4 Maintenance and revitalization: existing initiatives

Despite challenges, several strands of activity support Magahi maintenance:
Community cultural activities: Folk music, local festivals, oral storytelling and ritual performance remain vibrant in many villages; these transmit vocabulary, idiom and social functions.

Sociolinguistic documentation: Academic and governmental surveys (including the sociolinguistic survey of Magahi in Nepal) provide baseline documentation critical for planning and revitalization. Such surveys help understand domains of use, bilingualism patterns and community attitudes.

Local media and civil society: Some community radios, local NGOs and cross-border cultural programmes broadcast content in regional vernaculars including Magahi; these initiatives bolster everyday use and pride.

Municipal efforts and bilingual schooling pilots: In a few places, local schools and NGOs have experimented with bilingual literacy materials and mother-tongue based multilingual education components, though coverage is uneven. Language-planning research recommends scaling up such pilots.

These bottom-up activities are essential; combined with supportive policy, they can create durable maintenance ecosystems.

4. Case studies and micro-evidence

4.1 Sarlahi and neighbouring districts (Terai)

Districts such as Sarlahi have visible Magahi populations; local surveys indicate robust use in home and market domains among older adults, with younger speakers showing varying degrees of bilingualism. In rural wards, Magahi remains the primary medium for agricultural discussion, folklore and ritual speech; in municipal wards (towns), Nepali grows more prevalent. Anecdotal field reports and community interviews highlight the role of local festivals in maintaining Magahi song and narrative traditions.

4.2 Cross-border cultural flows

Because the Terai is contiguous with Bihar, Indian Magahi media — songs, films and radio — reach Nepali Magahi communities and function as resources for language exposure. While these flows support language maintenance, they also complicate standardization and locally produced content development. Greater investment in local media production would strengthen Magahi's institutional presence.

5. Recommendations for policy and practice

To strengthen the status of Magahi in Nepal, I recommend a multi-pronged approach combining research, education, media, and community empowerment.

5.1 Research & documentation

Fund and expand sociolinguistic fieldwork to map domains of use at the village/ward level, language attitudes by age cohort, and intergenerational transmission rates. Use such data to design targeted programs. (Existing surveys provide a baseline; more microdata are needed.)

5.2 Mother-tongue education & materials

Develop age-appropriate Magahi literacy primers, readers and teacher-training modules for early grades in municipalities with significant Magahi populations. Pilot

mother-tongue based multilingual education (MTB-MLE) programs and evaluate learning outcomes relative to Nepali-only instruction. Encourage local schools to include Magahi storybooks, songs and cultural content in class activities.

5.3 Media & cultural programming

Support local community radio programmes, podcasts and short video content in Magahi. Small grants for community journalists and content creators can increase presence. Promote local festivals and recording projects (folk songs, oral histories) to archive cultural heritage and produce shareable media.

5.4 Policy & local governance

Encourage municipal governments in Magahi-majority wards to adopt language-friendly policies: bilingual signage, official forms available in Magahi, and recognition of Magahi in cultural events. Use decentralization frameworks to channel small budgetary support to local language programs.

5.5 Cross-border cooperation

We should create cross-border cultural and academic exchanges with counterparts in Bihar to share materials, training and media resources while ensuring locally relevant content for Nepalese Magahi speakers. This may leverage shared cultural capital while tailoring programs to Nepali administrative realities.

5.6 Community capacity building

Train local teachers, radio producers, and cultural leaders in documentation methods (audio/video archiving, basic orthography if needed) so communities can take ownership of language maintenance. Encourage youth participation through creative media (music, short films, social media) in Magahi.

6. Limitations of current knowledge and further needs

While national census data and targeted surveys provide useful snapshots, there are limitations:

Census figures capture self-reported mother tongue but not depth of proficiency or domain frequencies; they can also be affected by respondents' choice of labels. Micro-level ethnographic work is needed to measure active proficiency, literacy rates in Magahi, and domain usage patterns.

Existing sociolinguistic surveys are valuable but geographically limited. Comprehensive district-level mapping would illuminate regional variation and hotspots of vitality or risk.

Evaluation studies are needed for any MTB-MLE pilots to determine educational efficacy and long-term social impact.

7. Conclusions

Magahi is an Indo-Aryan language. Magahi got developed from Magadhi Apbhransha. Magadhi Apbhransha as a language is associated with ancient Magadh. The language in ancient Magadh was known as Magadhi. Even today, the name 'Magadhi' for the language Magahi is popular among educated people. G.J.I.S.S.,Vol.3(2):52-59 (March-April, 2014) ISSN: 2319-883459 Historically, we find that ancient Magadh was once an Empire, which expanded all over the present day Indian peninsula. Maurya dynasty and Gupta dynasty were the most prominent rulers of ancient Magadh. Their history constitutes the history of India. Today, Magahi language is confined to Nepal some region of Bihar, Jharkhand, West Bengal and Orissa. Looking into the literary tradition of Magahi language, we find that earliest form of written Magahi is found in the literature of Siddhas. After Siddhas, Magahi survived only as a spoken language. However, in Modern period, various folklores, folksongs and other forms of vernacular literature were compiled and published. Presently, an attempt to write grammar and to study the language linguistically is going on.

REFERENCES

Aryani, S. (1965). *Magahi Lok Sahitya*. Hindi Sahitya Sansar.

Aryani, S. (1976). *Magahi Bhasha aur Sahitya*. Bihar Rashtrabhasha Parishad.

Census of India. (2001). *Table No.- C 16*. Registrar General of Census of India.

Chatterji, S. K. (1926). *The origin and development of Bengali language*. Calcutta University Press.

Chatterji, S. K. (1963). *Bhartiya Arya Bhasha aur Hindi*. Rajkamal Prakashan.

Greierson, G. A. (1903–1928). *Linguistic survey of India* (Vols. 1–11). Motilal Banarsidas

Lal, M. (Ed.). (2002). *Ancient India: Textbook for Class XI*. NCERT.

Pandey, R. B. (1976). *Magahi Sahitya va Sahityakal*. Lok Sahitya Sagar.

Pandey, R. B. (1980). *Magahi Bhasha ka Itihas*. Lok Sahitya Sagar.

Pandey, A. (2007). *Proposal to encode the Kaithi script in ISO/IEC 10646*. ftp://std.dkuug.dk/JTC1/sc2/wg2/docs/n3389.pdf

Sankrityayan, R. (1993). *Pali Sahitya ka Itihas*. Vani Prakashan.

Verma, S. (2007). Magahi. In G. Cardona & D. Jain (Eds.), *The Indo-Aryan languages* (pp. 547–565). Routledge.

ISSN: 3102-0941 (Print)
Language Commission's Journal (Peer-reviewed)
BHASHALOK
Vol. 5, No.1: 107-114, March, 2026

GEOGRAPHICAL VARIATION AMONG THE THARU OF LUMBINI PROVINCE

Tara Mani Rai, PhD
Assistant Professor, Central Department of Linguistics, T. U.
tara.rai@cdl.tu.edu.np

Diwas Rai
M. Phil. Scholar, Central Department of Linguistics, T. U.
rayaday999@gmail.com

(Received on December 27, 2025; Accepted on March 15, 2026)

ABSTRACT

This study examines the lexicostatistical and phonetic analysis of Tharu varieties spoken in Lumbini Province, Nepal. The study seeks to delineate the linguistic links and evaluate mutual intelligibility among four varieties: Dangouriya, Deukhuriya, Desouriya, and Nawalpuriya. Using a list of 210 words, data were gathered through elicitation from native speakers. The computer software COG was used to look at lexical and phonetic variation. The findings reveal that Dangouriya, Deukhuriya, and Desouriya form a core dialect cluster where phonetic similarity is from 75 to 80 percent and moderate to high lexical overlap is from 64 to 71 percent. To the contrary, Nawalpuriya emerges as a peripheral variety, showing lower lexical similarity scores from 41 to 44 percent and phonetic scores from 62 to 63 percent. This divergence suggests the influence of geographical isolation and external language contact. The pattern of phonological stability among core varieties that have lexical divergence is shaped by sociocultural factors and geographical distribution. This study contributes to identifying geographical variation and making the language policiy and planning, as the Tharu language is already recommended for the provincial language in Lumbini by the Language Commission.

Keywords: *Tharu language, geographical variation, lexical comparison, phonetic variation, COG software*

INTRODUCTION

Tharu is one of the indigenous nationalities in Nepal. Under the National Foundation for Development of Indigenous Nationalities (NFDIN) Act, 2058 BS (2002), the Tharus are classified as a marginalized group among the five categories of the indigenous nationalities (*Adibashi Janajati*). It is noteworthy that although the Rana Tharu were originally included under the broader Tharu category, they are now officially recognized as a distinct indigenous nationality.

Tharu is an Indo-Aryan language spoken across the Tarai region of Nepal that belongs to the broader Indo-European language family (Grierson, 1903a; Eppele et al., 2012). The 2021 national census has reported that the mother tongue of Tharu is of 1,714,091 people, representing 5.88% (National Statistics Office 2021). This makes 'Tharu' the fourth largest language in Nepal. Of these, 695,949 (15.2%) reside in Lumbini Province alone, which is the largest indigenous community in the province.

Linguistically, Tharu exhibits internal geographical diversity that has been shaped by geographical distribution. In Lumbini Province alone, there are four varieties: Dangouriya (Dang), Deukhuriya (Deukhuri), Desouriya (Banke), and Nawalpuriya (Nawalparasi West).

Early research, especially Grierson (1903a-c, 1904, 1916), included the linguistic classification of Tharu in the Linguistic Survey of India, placing it within the Indo-Aryan branch of the Indo-European family. Recent efforts, such as Eppele et al. (2012) and Breton (1997) in his regional atlas, granted this classification of Tharu within the linguistic framework of South Asia.

There exist few sociolinguistic studies on the Tharu community. Boehm (1997) examined language use and preservation trends in the Nepal-India Tarai, emphasizing the challenges of bilingualism and language retention. Another sociolinguistic survey on Rana Tharu conducted by Thakur and Regmi (2012) is available. In addition to this, Leal (1971) conducted an initial phonemic analysis of the Chitwan variety, but Boehm (1998) employed a historical linguistic methodology to reconstruct the phonology of Proto-Tharu. Dhakal (2015) provided a comprehensive grammatical description of Rana Tharu. Poudel (2014) discussed the grammatical description of the Chitouniya Tharu, and thus Chaudhary (2013) presented a general overview of the Tharu language as it is spoken in Saptari District. Similarly, Dahit (2045 BS), Panjiyar Tharu (2055 BS), Choudhary (2056 BS), and Sarbahari (2067 BS) contributed to the various aspects of the Tharu language spoken in Lumbini Province.

Besides these significant works, there is a lack of the systematic, comparative analysis of geographical diversity within certain provinces. Current research exists neither focusing on the Western variants nor in the Lumbini province. So, this study, based on the previous research by Rai and Rai (2080 BS), aims to fill this gap. The objective of this study is to map the lexical and phonetic diversity among these varieties. Furthermore, this study may lay the foundation for language policy and planning in Lumbini Province, where the Language Commission has already recommended Tharu, Awadhi and Bhojpuri as provincial official languages. By analyzing geographical variations within Tharu, the research provides a linguistic foundation that can guide the effective implementation of these recommendations.

METHODS AND MATERIALS

The data for this study were gathered through direct elicitation from the speakers of different Tharu varieties representing distinct geographical regions of Lumbini Province of Nepal. Precisely, the varieties were included from Dangouriya from Dang, Deukhuriya from Deukhuri, Desouriya from Banke, and Nawalpuriya from Bardaghat of Nawalparasi West. Participants were selected to represent a range of sex, age, and literacy[1], embracing the sociolinguistic diversity. A total of 210 lexical items were elicited from the speakers from the respective fields[2]. Each elicited word was phonetically transcribed using the International Phonetic Alphabet (IPA) and organized in MS Word tables. The transcribed data were then entered into COG (Computational Comparison of Lexical Data) software to analyze the lexical items of the distinct varieties. The study explored lexical and phonetic and lexical similarity across the varieties, with analyses based on the output generated by the COG software. A 60% lexical similarity threshold was adopted as the primary criterion: varieties with less than 60% similarity were considered distinct

1. Representive speakers were gathered and elicited the wordlist in the respective places during the geographical survey of the Tharu communities in Dang, Banke, Bardiya and Nawalparasi.
2. We gratefully acknowledge the LinSuN Project, conducted under the Central Department of Linguistics, for developing the wordlist that was utilized in this study to conduct the sociolinguistic survey of Nepal.

languages, whereas varieties with 60% or greater similarity were treated as the same language. It is noted that in certain cases, this cutoff may be applied flexibly depending on the linguistic or sociocultural considerations. This method was used to assess both the phonetic and lexical variation, comparing the Tharu varieties spoken across Lumbini Province. This study adopted the methodological insights from the previous works by Rai (2010), Rai (2019), and Rai (2023).

RESULTS AND DISCUSSION

There are many different varieties of the Tharu language, each spoken in a different part of the world. These are Dangouriya, Deukhuriya, Desouriya, and Nawalpuriya. Some of these variations are somewhat understandable to each other, while others are only somewhat understandable. This study analyzes this variance through a lexical comparison that includes both lexical and phonetic metrics. The analysis examines lexical and phonetic similarities among the chosen Tharu variants to evaluate patterns of mutual intelligibility and linguistic relatedness.

Lexical Comparison

Lexical similarity displays how many vocabulary items are shared across the chosen varieties. Higher percentages mean that the vocabulary is more shared and the degrees of mutual intelligibility are higher. Lower percentages mean that the lexicon is more different. Table 1 shows how the Deukhuriya, Dangouriya, Desouriya, and Nawalpuriya variants compare in terms of their words. The comparison shows both places where words are similar and where they are different. This gives us a better idea of how the Tharu language changes from place to place, as seen in Table 1.

Table 1: A comparison of the words used in the several Tharu dialects spoken in Lumbini Province

	Deukhuriya	Dangouriya	Desouriya	Nawalpuriya
Deukhuriya		68%	64%	44%
Dangouriya	68%		71%	41%
Desouriya	64%	71%		43%
Nawalpuriya	44%	41%	43%	

Table 1 illustrates the lexical comparison among Tharu varieties in Lumbini Province, highlighting patterns of both convergence and divergence in lexicon usage. Deukhuriya and Dangouriya have the most lexical similarity among the four at 68%, suggesting a considerable degree of reciprocal intelligibility in their lexical terms. Dangouriya and Desouriya have a marginally greater similarity of 71%, indicating that Dangouriya serves as a core variety connecting adjacent dialects. Conversely, Deukhuriya and Desouriya have a 64% similarity, although comparisons with Nawalpuriya generally result in the lowest percentages (41–44%). This variant exhibits the most lexical divergence among the four. These data indicate that lexical divergence exceeds phonetic divergence, potentially affected by interaction with other languages or relative geographic isolation. The data indicate a distinct pattern of core lexical similarity across central varieties (Dangouriya, Deukhuriya, and Desouriya) and increased periphery differentiation.

Phonetic variation

Phonetic variance among Tharu varieties indicates disparities in the articulation of speech sounds across various forms. This research investigates phonetic similarity by analyzing relevant lexical words across the chosen varieties and quantifying the degree of similarity in percentage terms. Table 2 shows how the Tharu dialects spoken in Lumbini Province sound different from each other.

Table 2 *A phonetic comparison of the many Tharu dialects spoken in Lumbini Province*

	DeuKhuriya	Dangouriya	Desouriya	Nawalpuriya
Deukhuriya		80%	75%	63%
Dangouriya	80%		80%	62%
Desouriya	75%	80%		63%
Nawalpuriya	63%	62%	63%	

Table 2 shows the phonetic comparison of both similarity and difference among the Tharu varieties spoken in Lumbini Province. Of these, Deukhuriya and Dangouriya have the most phonetic similarities (80%). This high level of similarity is probably because the two places are close to each other and have had communication in the past. Dangouriya and Desouriya also have a high level of phonetic similarity (80%), which means that Dangouriya may be a phonetically connecting variant. The phonetic resemblance between Deukhuriya and Desouriya, on the other hand, is a little smaller (75%). It shows a moderate amount of divergence, even though they are close to one another. When comparing Nawalpuriya to the other three variants, it always has the lowest similarity ratings (62–63%). This means that it is the most phonetically different of the four kinds. The results show a pattern of phonetic diversity that goes from one end to the other. The varieties that are closer together in space or society have more phonetic features in common. On the other hand, varieties that are more isolated or on the edge, like Nawalpuriya, have phonetic qualities that are more unique.

Hierarchical graphs

The Tharu varieties presented in a hierarchical graph exhibit the genetic relatedness of language varieties based on the lexicostatistical similarity. There are two ways of mapping the graphs: UPGMA (unweighted pair group method with arithmetic mean) and neighbor-joining. The UPGMA is a method that helps to construct the rooted tree based on a pairwise similarity matrix. In this method, the nearest two clusters are jointly shown in a higher-level cluster. Dendrogram 1 presents a hierarchical graph showing a rooted base tree.

Dendrogram 1

a) UPGMA (unweighted pair group method with arithmetic mean) b) neighbor-joining

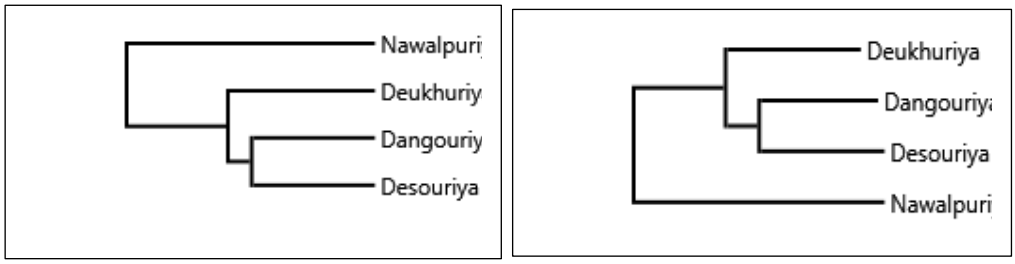

The network graph is a visual tool for analyzing linguistic relationships, illustrating connections in two ways: First, it reveals distinct clusters of closely related language varieties, and secondly, it maps the relative proximity between all varieties that represent degrees of similarity or difference across the entire dataset.

Figure 1 to Figure 5 present the lexical and phonetic network graph of the Tharu varieties spoken in Lumbini Province. In this visualization, varieties with high lexical similarity appear closer together, whereas varieties with low mutual similarity are positioned farther apart. This graph highlights the major varieties, Dangouriya, Deukhuriya, and Desuriya, and a closer cluster, whereas Nawalpuriya stands farther apart.

Figure 1 *Lexical network graph*

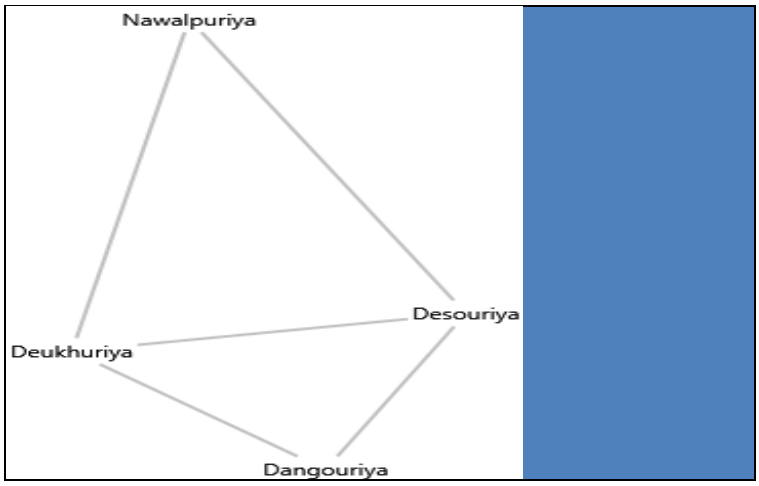

Figure 2 *Phonetic network graph*

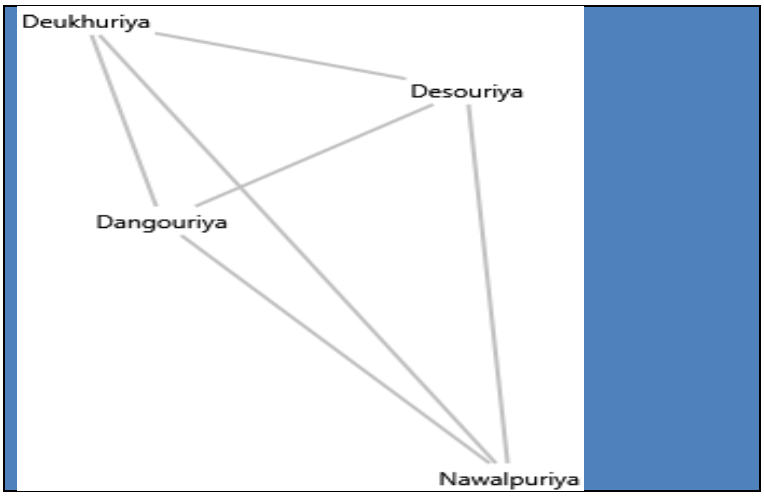

Global Correspondence

Global correspondence charts are typically employed to illustrate the phonetic manifestations of consonants and vowels across many language variations. These charts illustrate the frequency thickness positions of onset, nucleus, and coda. The examination of onset correspondence emphasizes the variance in start consonants among Tharu dialects. The consonants, i.e., */p/, /t/, /k/, /m/,* and */n/,* are represented with broad lines, signifying limited variance. Aspirated vs unaspirated stops, such as */pʰ/* and */p/,* or retroflex versus dental consonants, i.e., */ʈ/* and */t/,* exhibit several correlations, indicating geographical diversity.

Figure 3 *Onset Correspondence of Tharu Geographical Variation*

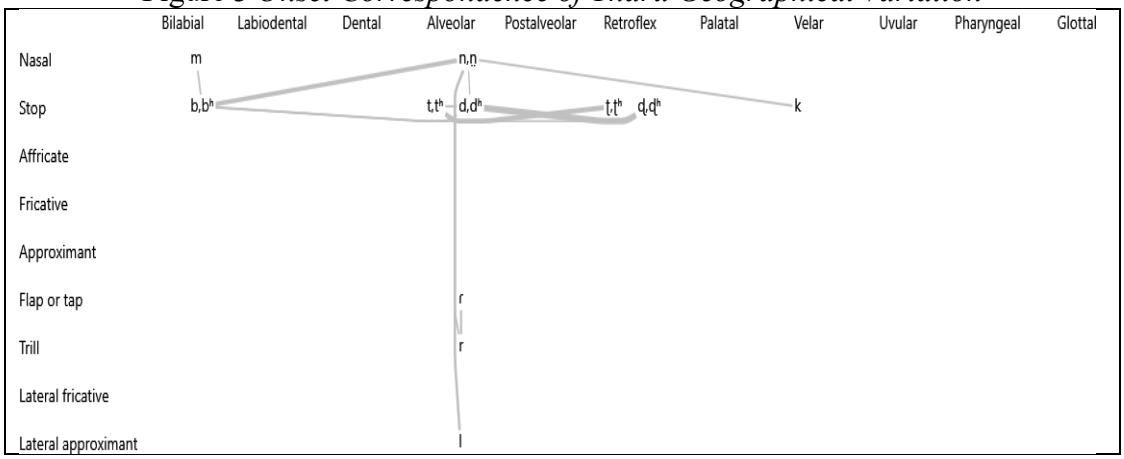

In nucleus correspondence, vowel quality and quantity across dialects are analyzed. There are two vowels merged into one variety of the Tharu that correspond to a single vowel in another, for example, */i/* and */ɪ/* merging. Other features also lie, like nasalized */a/* and */ã/*, and diphthongization, in which simple vowels correspond to diphthongs in some varieties.

Figure 4 *Neucleus correspondence of the Tharu geographical variation*

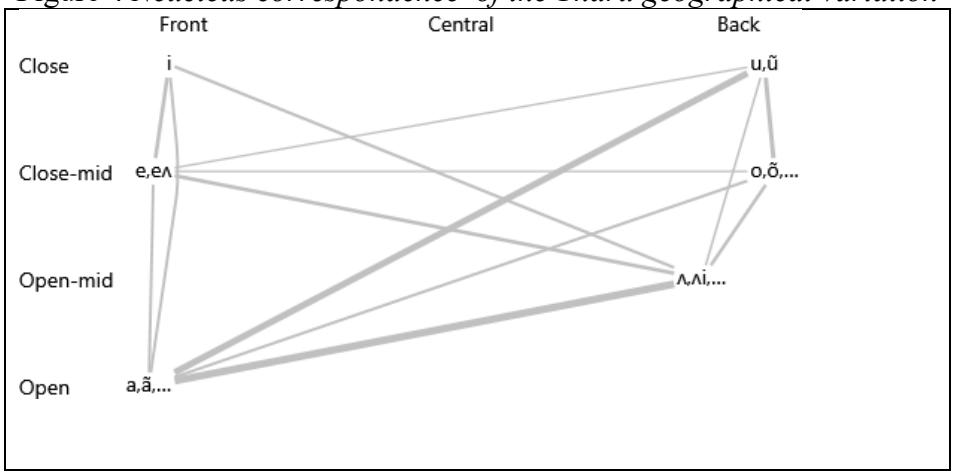

Similarly, coda correspondence exhibits variation in syllable-final consonants or consonant clusters. Common patterns include final consonant deletion, especially in casual speech; coda neutralization, where contrasts such as final */n/* and */ŋ/* are lost; and cluster simplification, where complex codas are reduced in some dialects.

Figure 5 *Coda correspondence of the Tharu geographical variation*

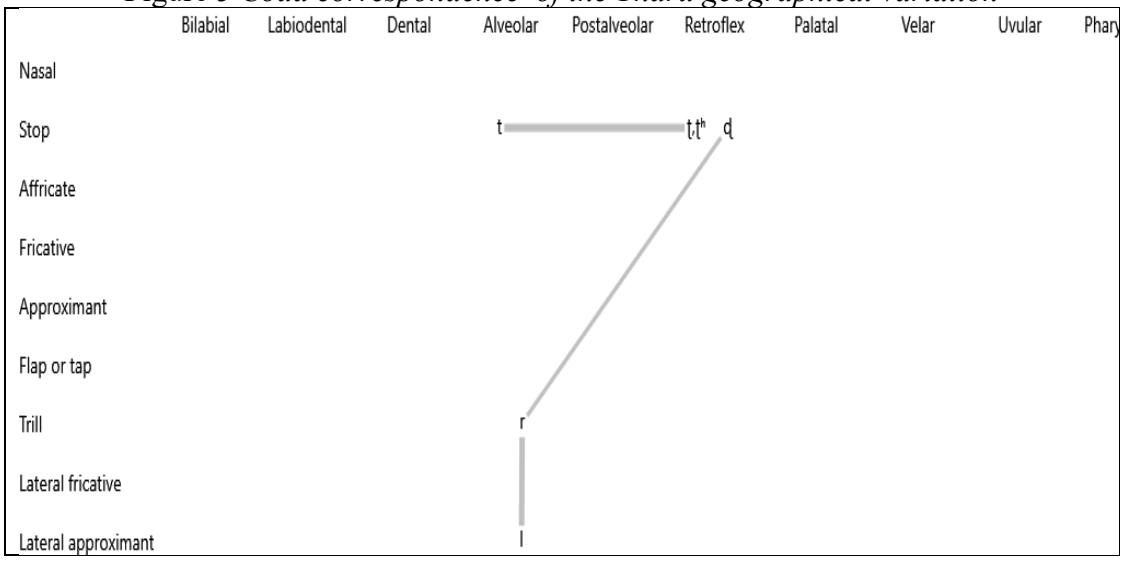

Trend analysis of the Tharu varieties

The analysis of both the lexical and phonetic variation among the Tharu varieties in Lumbini Province reveals both cohesion and divergence within the language. The varieties Denagouriya, Deukhuriya, and Desouriya show high phonetic relation that ranges from 75 to 80 percent and moderate to high lexical similarity from 64 to 71 percent. It indicates that these varieties are the close geographical variations of Tharu spoken in Lumbini Province.

There are some causes, like historical, sociolinguistic, geographical proximity, social interaction, and intermarriage, that may have brought the close relation. To the contrary, Nawalpuriya seems to be emerging as the most divergent variety, with the lowest phonetic similarity, from 62 to 63 percent, and lexical similarity, from 41 to 44 percent, compared to other varieties. This divergence may result from geographical

isolation, reduced contact with core varieties, or external linguistic influences, such as neighboring languages or dialects. The trend analysis reveals that phonetic similarity remains generally consistent among varieties, although vocabulary exhibits greater complexity due to regional borrowing and social influences. The results show that the theories of language variation that are based on conservative phonology or phonological change are still not very strong. But language contact and mobility have had a great effect on the language than anything else. The observed patterns demonstrate the intricate interaction between geography and social networks in influencing the Tharu language landscape.

CONCLUDING REMARKS AND IMPLICATIONS

In the Lumbini Province, Tharu contains four different geographical variations. This research conducted a comparative examination of the Tharu language variants in Lumbini Province, highlighting both geographical continuity and divergence. The lexicostatistical and phonetic analysis showed that Dangouriya, Deukhuriya, and Desouriya constitute a central geographical cluster with significant mutual intelligibility. The phonetic similarity is between 75 and 80 percent, and the lexical overlap is between 64 and 71 percent. Nawalpuriya, on the other hand, has a very different peripheral variety. Its lexical similarity scores are only 41 to 44 percent, and its phonetic scores are only 62 to 63 percent, which is close to or below the 60% mark that is often used to tell the difference between languages and dialects. The other characteristics, such as hierarchical graphs, network graphs, and global correspondence, likewise, support the same pattern of geographical variation for the Tharu varieties in Lumbini Province.

The results have a number of crucial effects. First, the divergence of Nawalpuriya indicates that it may be experiencing or have experienced a unique historical evolution as a different dialect or sub-language within the Tharu continuum. Second, regarding language change, the core varieties seem to maintain phonological stability, while lexical variations are found to be changing due to contact-induced factors. Finally, for language policy and preservation, this research may contribute to the urgent need for targeted documentation and revitalization strategies as the Lumbini Province is about to endorse the Language Act of the Province at the Assembly. Nawalpuriya is at greater risk of erosion or loss than those that are not closer to other varieties of the Tharu.

Acknowledgments

We would like to extend our sincere gratitude to the Language Commission for providing the opportunity to conduct a lexical survey of the Tharu varieties spoken in Lumbini Province. We are grateful to Dr. Amar Giri and Mr. Amrit Yonjan Tamang, both ex-members of the Language Commission, for their support and guidance. We are grateful to the many members of the Tharu community who contributed their time and knowledge during the fieldwork. Special appreciation goes to Jayaram Adhikari (then secretary, language commission), Kamala Pandey (under secretary), Ramesh Bhattarai (section officer), Ashok Tharu from Dang, Ekaraj Choudhary from Banke, Chhabi Lal Kopila from Dang Deukhuri, Krishnaraj Sarbahari from Dang, and many others, whose insights and cooperation were essential to this study.

References

Boehm, E. D. (1998). *A phonological reconstruction of Proto-Tharu* (Doctoral dissertation). University of Texas at Arlington.

Boehm, K. K. (1997). *Language use and maintenance among the Tharu of the Indo-Nepal Tarai* (Master's thesis). University of Texas at Arlington.

Breton, R. J. (1997). *Atlas of the languages and ethnic communities of South Asia*. Sage Publications.

Central Bureau of Statistics. (2012). *National population and housing census 2011: National report*. Central Bureau of Statistics.

Chaudhary, M. K. (2014). Language of Saptariya Tharu. *Researcher: A Research Journal of Culture and Society*, *1*(2), 49–62. https://doi.org/10.3126/researcher.v1i2.9885

Choudhary, M. (2056 BS). *Tharu Bhasako Lirousi Byakaran* [Lirousi grammar of Tharu langauge]. Byakbada Society Education.

Dahit, G. (2045 BS). *Tharu-Nepali-English Dictionary*. Samuhik Yuva Club.

Dhakal, D. N. (2015). *Rana Tharu grammar*. Nepal Academy.

Epple, J. W., Lewis, M. P., Regmi, D. R., & Yadava, Y. P. (2012). *Ethnologue: Languages of Nepal*. SIL International & Linguistic Survey of Nepal (LinSuN).

Grierson, G. A. (1903a). *Linguistic Survey of India* (Vol. V, Part I). Motilal Banarsidass.

Grierson, G. A. (1903b). *Linguistic Survey of India* (Vol. V, Part II). Motilal Banarsidass.

Grierson, G. A. (1903c). *Linguistic Survey of India* (Vol. IX, Part IV). Motilal Banarsidass.

Grierson, G. A. (1904). *Linguistic Survey of India* (Vol. VI). Motilal Banarsidass.

Grierson, G. A. (1916). *Linguistic Survey of India* (Vol. II). Motilal Banarsidass.

Leal, D. (1971). *Chitwan Tharu phonemic summary* (Manuscript). Summer Institute of Linguistics & Institute of Nepal Studies.

National Statistics Office (NSO). (2023). *National Population and Housing Census 2021: National report on caste/ethnicity, language, and religion*. Government of Nepal.

Panjiyar Tharu, T. (2055 BS). *Tharu Bhasa: Ek Parichay* [Tharu language: An introductio]. Bouli Choudhary.

Poudyal, K.P. (2014). *A Grammar of Chitoniya Tharu*. LINCOM EUROPA.

Rai, T. M., & Rai, D. (2080 BS). *Lumbinī pradeśmā boline Thāru bhāṣāko bhaugolik bhedharu* [Geographical variation among the Tharu spoken in Lumbini Province]. Language Commission.

Rai, T.M. (2010). Lexical similarities in Kirati languages: evidence from Koyee, Dumi, and Sampang. *Isilim*. 4. 80-84.

Rai, T.M. (2019). Lexical comparison in Hayu. A lexicostatistical analysis. *Gipan* 4. 2019. 162-174.

Rai, T.M. (2023). Tamu (Gurung), Tamang, Thakali, Chhantyal Bhasabichko Antarsambandha: Kosiya Tathyankaka Adharma Tulana [Interrelation among the Tamu (Gurung), Tamang, Thakali, and Chhantyal languages]: Lexical comparison. *Bhasalok*. 3.57-75.

Regmi, D. R., Thakur, G., & Regmi, A. (2012). *A sociolinguistic survey of Rana Tharu (as spoken in Kailali and Kanchanpur districts, Far-Western Development Region, Nepal)*. Report. Linguistic Survey of Nepal, Central Department of Linguistics, Tribhuvan University.

Sarbhari, K. (2067 BS). Tharu Bhasa Sahityako Ruprekha [An outline of the Tharu language literature]. *Sayapatri.* 21. 44-45.

ISSN: 3102-0941 (Print)
Language Commission's Journal (Peer-reviewed)
BHASHALOK
Vol. 5, No.1: 115-120, March, 2026

USE OF MOTHER TONGUE AND LOCAL LANGUAGES IN PUBLIC SERVICE DELIVERY IN NEPAL

Bimala Kafle
Undersecretary, Language Commission
bimalakafle@gmail.com

(Received on February 9, 2026; Accepted on March 15, 2026)

ABSTRACT

The protection of linguistic diversity is a good strategy to promote unity in diversity in multilingual countries like Nepal. This includes adoption of multilingual policy, equal recognition to all languages, and official use of local languages in governmental works. Using customer's mother-tongue and local languages in service delivery can make them feel more comfortable, respected and valued. This makes the governance more inclusive, accessible and participatory and therefore improving the quality of service delivery and achieving good governance. In this context, this article analyses the linguistic diversity in Nepal, policies and institutional mechanisms and international context related to the use of mother tongues and local languages in service delivery. Further, it highlights the efforts made so far including problems and challenges for preservation, promotion and development of languages, including the endangered local languages and minority languages.

Keywords: *Language, multilingual policy, diversity, service delivery, governance*

Introduction

Linguistic diversity is an opportunity to achieve sustainable development and prosperity through "unity in diversity". Protecting linguistic diversity fosters identity, access and representation of all the groups and communities in the governance and thus enhances social inclusion and empowerment of minority communities. Language is not only a means of communication but also a cultural identity representing the evolution, history and culture of a particular community. By allowing or promoting local indigenous languages, people feel empowered, heard and more participated in the governance process. This helps to achieve the constitutional goals and objectives of multicultural countries like Nepal. Further, using local indigenous languages in service delivery can improve access of citizens and enhance their participation in the governance processes thus promoting trust and effectiveness of government institutions. Nepal is a multi-ethnic, multi-cultural and multilingual country. There are more than hundred ethnic groups speaking even more mother tongues and this reveals a high level of linguistic diversity in the country. The National Population Census 2021 has reported 124 mother tongues spoken in Nepal, however, the number of speakers vary significantly. Among the languages spoken as mother tongue, *Nepali* constitutes the largest language which constitutes about 44.9 percent of the total population. The languages such as *Nepali*, *Maithili* and *Bhojpuri* with a large number of speakers are prominent and well developed while others such as *Kusunda*, *Surel*, *Bankariya* etc. are gradually at risk of extinction. The constitution has established Nepal as a multilingual nation recognizing all languages equally, considering them as national languages.

Further, the multicultural and pluralistic nature of Nepal's governance is reflected in the three-tier federal governance system which enhances access and meaningful participation of all castes and ethnic groups. Nepal has aimed to achieve good governance by ensuring the equal and easy access of the people to the services and facilities delivered by the State and making public administration fair, competent, impartial, transparent, free from corruption, accountable and participatory. It aims to achieve prosperity and sustainable development through social inclusion, empowerment and good governance.

Therefore, adoption and implementation of multilingual policy is pivotal not only for promoting indigenous and endangered languages but also for achieving social inclusion of marginalized groups; and improving efficiency and effectiveness of public service delivery. In this context, this article examines how local indigenous languages function as a key enabler of effective service delivery and good governance thus supporting the federal governance system in countries like Nepal.

Linguistic diversity in Nepal

Nepal is one of the linguistically diverse countries in South Asia. This diversity not only shows multiculturalism, but has also made Nepal rich in traditional knowledge, literature and civilization and provided a huge opportunity for development. On the basis of the degree of endangerment, the national statistics office has classified the languages into five different categories. - safe, vulnerable, endangered, critically endangered and extinct. The Language Commission has considered languages such as *Nepali*, *Maithili*, *Bhojpuri, Tharu*, *Tamang* and *Bajjik*a, with more than 10 lakhs speakers as safe languages. These languages are more empowered but Nepali only represents in governance. While there are 23 local indigenous languages such as *Raute, Lunkhim, Lhomi, Bankariya* etc which are categorized as extinct languages as they have less than a thousand speakers. In this way, the languages with fewer speakers are at the risk of extinction. The communities speaking these languages often feel discriminated, unheard and marginalized in the process of governance and public service delivery.

Language is not merely a means of communication; it is a cultural identity and heritage of the particular community. Language consists of all the traditional knowledge gained by the community in the process of their civilization. Therefore, language can be considered as a significant instrument for 'unity in diversity'. Official recognition and use of languages in the government agencies gives a kind of honour, respect and identity to the particular language and the community. This, on one hand, helps to promote and protect the language from being extinct, on the other hand promotes social cohesion, inclusion and develops unity in multicultural societies like Nepal.

The federal governance system itself is a mechanism to accommodate different forms of diversities including linguistic diversity. Nepal, after implementing federalism, has shown more commitments to address the linguistic diversity by adopting a multilingual policy, constitutionally recognizing all the languages spoken within the country and sharing powers among the federal units allowing them to develop their own language policies and use the local languages in service delivery.

Policy context

The Constitution is the main policy for protecting, promoting and developing linguistic diversity in Nepal. Besides, there are several policies, laws and institutional arrangements dedicated for the development of local and indigenous languages in Nepal.

The constitution has recognized all languages spoken as mother tongue in Nepal as languages of nation (article 6) and stated that Nepali in Devanagari script is the official language of the government, but the provinces may choose one or more additional languages spoken by a majority of their population for official work. Further, the constitution has guaranteed the rights to language and culture ensuring that every

person and community shall have the right to use their languages, participate in the cultural life of their communities, and preserve and promote their language, script, culture, cultural civilization and heritage. Similarly, the constitution has also guaranteed the right to education in mother tongue, visually impaired citizens shall have the right to get education through braille script and the citizens with hearing or speaking impairment through sign language, in accordance with law. Moreover, the state has adopted the policies to protect and develop languages of various castes, tribes, and communities on the basis of equality and co-existence, while maintaining the cultural diversity of the country (Article 51).

In addition, National Education Policy, 2018 has also acknowledged the importance of mother tongue-based education, stating that education up to the basic level can be conducted in the mother tongue based on necessity.

Likewise, the Act relating to Compulsory and Free Education, 2018 mentions that every Nepali community residing in Nepal shall have the right to acquire education in their mother tongue. According to the Local Government Operation Act, 2017, the local governments are responsible for developing the local level policy, legislation, standard plan, implementation and regulation related to promotion and development of language and culture.

Institutional arrangement

There are several governmental and non-governmental organizations, at all the three levels of government, working in the sector of language especially for protecting and preserving the local indigenous languages including various mother-tongues.

Language commission is the apex government organization, established according to the article 287 of the constitution with the key responsibility for regulation, protection and promotion of different languages spoken in Nepal. It plays a major role in fostering linguistic diversity and ensuring equal recognition to all the languages including the minority languages. The constitutional and legal mandates of the Language Commission is to determine the criteria to be fulfilled for the recognition of the official language and to make recommendations on languages to the Government of Nepal. It is the major government agency responsible for making necessary policies, plans and programs for the protection, promotion and development of languages including the different mother-tongues.

Similarly, the Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation, Ministry of Education, Science and Technology are also responsible for developing policies and laws related to protection, promotion and development of local indigenous languages of Nepal.

National Foundation for Development of Indigenous Nationalities (NFDIN) is an autonomous body of Government of Nepal established for social, economic and cultural development and upliftment of various indigenous nationalities including the preservation and enhancement of their languages.

Nepal Academy, through its mother tongue literature department, is involved in the activities such as publishing magazines, conducting series and other programs promoting and protecting Nepal's linguistic heritage and promoting different mother tongues spoken in Nepal.

In addition, several non-governmental ethnic and linguistic organizations such as Nepal Tamang Ghedung, Newa Deya Dabu, etc collaborate and coordinate with the government agencies for promotion and development of their respective local languages.

Provincial and local level initiatives

In line with the multilingual policy of the country, Bagmati and Gandaki provinces have adopted their major spoken mother-tongue languages besides Nepali, as their official language in their provinces. They have also formulated laws regarding the use of mother-tongues as official language. Bagmati province has recognized Tamang and Newar and the Gandaki province has recognized Gurung and Magar Languages as their

official languages for governmental work within their province. These provinces have granted the mother tongues the status of official language for governmental affairs. These mother tongues are now used while providing services to the citizens including application, documentation, evidence, and even citizen charter. This has contributed in breaking a significant linguistic barrier between governance and indigenous communities which is expected to contribute to a better, smoother and easier public service delivery.

Similarly, some local governments have also developed policies and laws in order to promote, preserve and develop the local indigenous language and use these languages for official purposes and providing public services. Some local governments have also developed curriculum in local indigenous languages and started basic education in mother-tongue.

Local language in service delivery: international context

The governance and public service delivery can be inclusive and accessible only when government services are provided in local language or their mother-tongue. Service recipients can communicate and interact comfortably with offices in their familiar languages without any linguistic barriers. This ensures smooth delivery of services and fosters "government- people" relationships, builds trust and increases people's participation in governance.

Literature shows that there is a significant role of local languages in effective health service delivery. The use of a patient's local language while providing health services highly influences patient satisfaction, compliance and overall health outcomes. Similarly, the services such as training and other services, provided by the government, are impactful and effective in the local language. The communication in local and indigenous languages make a difference. All the Public services are effective in the local indigenous language. Working through the local language allows making information more accessible and makes the process more participatory.

Different research and studies have found that the children are able to interact and learn better, actively participate and engage in their lessons, develop a strong foundation for learning and achieve better in exams and assessments if they are allowed to learn in their mother-tongue or their familiar language.

Comparing the two multilingual countries- Canada and Switzerland, Kobelt (2013) has analysed how these countries have strategically dealt with the issues related to the participation of linguistic communities in federal public services. They have mentioned that both these countries have adopted strategies to promote multilingualism in public services. Canada treated both the languages equally while Switzerland has ensured adequate representation of linguistic communities in the public services.

Taking the examples of multilingual countries such as India, South Africa and Canada, Subba (2025) claims that these countries achieved positive results by adopting pluralistic language policy which ensures the protection, promotion and use of all languages as national assets. Such policies not only preserve the existence of languages, but also strengthen the knowledge, culture, and social cohesion in the society. He has suggested that implementation of pluralistic language policy will not only strengthen local indigenous languages, but also enhance social inclusion, ethnic respect and democratic culture in Nepal.

Multilingual countries like India have made it mandatory, in some States, to have proficiency in local language to be recruited in government jobs. States like Punjab, Chhattisgarh, Jharkhand, Andhra Pradesh and Telangana have similar provisions where candidates need to be fluent in the regional language. Uttar Pradesh and Bihar already have a compulsory component of the Hindi language that candidates have to qualify at any cost.

Indigenous language is considered as a valuable resource for enhancing the efficiency of local government operations in South Africa (Maswanganyi, 2023). Mostly the marginalized indigenous language can be harnessed to improve governance, communication and community engagement at the local level.

Problems and challenges

Nepali is used as an official language in Nepal. Most of the ethnic groups and indigenous people who do not speak Nepali language as their mother tongue, face several problems while receiving services provided by the government. The use of only one language (Nepali) as an official language has made the rural indigenous people difficult to obtain health, education and other services from the government organizations. There is a problem in accessing information, making communication, understanding the notices and receiving services provided by the government.

Regarding the service delivery in rural Nepal, the Kantipur daily dated 25th November 2025 has highlighted the language as one of the problems faced by the people of Upper Dolpa, one of the remote districts of Nepal, for obtaining citizenship certificates. The people of upper Dolpa speak the local indigenous language (*Dolpali*) as their mother-tongue and are often confused when the staff make inquiries in the official Nepali language. This has created problems for receiving citizenship certificates.

It is not sufficient to depend on a single language for disseminating information, communication and service delivery in a linguistically diverse country like Nepal (Sunuwar, 2024). The use of only one language (Nepali) in official work and service delivery causes significant communication barriers for minority indigenous communities. They face challenges in accessing services provided by the government and struggle to access crucial information. The consequences of the information gap can be severe in the delivery of services in the situation of crisis such as that of covid pandemic period.

In spite of diversity in languages, in recent days the people especially the younger generations are more attracted towards the dominant languages such as Nepali and English thus neglecting the local indigenous languages. Therefore, the number of speakers is gradually decreasing and many local languages are at risk of extinction. This has resulted in a decrease in the number of speakers which has caused the local languages to disappear gradually.

The promotion and preservation of local indigenous languages have not been prioritized due to poor policies and legal infrastructures. In spite of adopting a multilingual policy, Nepal has no federal language act to regulate the use, protection and preservation of languages. The above problems and challenges are further aggravated due to poor research and development activities, limited financial resources, and inadequate programs targeting the promotion and development of local and indigenous languages. The minority linguistic community perceive discrimination and this can cause the conflicts in the society thus hampering unity in diversity concept.

Conclusion

Nepal is a linguistically diverse country and it has developed policies, legal and institutional mechanisms for addressing this diversity. The provincial and local governments have also made significant efforts to address the linguistic diversity of the country. However, the progress is not as per the expectations due to the above-mentioned problems and challenges. In this context, the country needs to have a clear language policy at the federal level to guide the provincial and local level as well. In addition, the government should prioritize the protection, promotion and development of local indigenous languages. The provinces and local governments who have initiated the policies related to language need to continue to implement them, while the other local and provincial governments should make initiatives to preserve local indigenous

languages. Further, the local and provincial governments need to make special arrangements for capacity building of their staff and make the bureaucracy more representative in terms of linguistic diversity. Therefore, it needs clear policies, plans and programs including sufficient allocation of budgets for the preservation, promotion and development of cultural heritage such as languages.

REFERENCES

Accessed in National Foundation For Development of Indigenous Nationalities, Lalitpur.

Accessed in नागरिकता लिन उपल्लो डोल्पालीलाई कठिन, महँगो यात्रा र भाषाको समस्या, कर्णाली, कान्तिपुर समाचार

Kharel, S., & Tharu, M. (2019). Service delivery practices of local government in federal Nepal. *Nepalese Journal of Development and Rural Studies, 16*, 83–93. https://doi.org/10.3126/njdrs.v16i0.31575

Kobelt, É. (2013). Towards a Representative Bureaucracy: Promoting Linguistic Representation and Diversity in the Swiss and Canadian Federal Public Services. *World Political Science Review*. https://doi.org/10.1515/WPSR-2012-0014

Language Commission. (2025). *Ninth annual Report.* Language Commission.

Mandal, R. D. (2024). E*ffectiveness of national language policy of Nepal*. *Orchid Academia Siraha, 3*(1), 139–154. https://doi.org/10.3126/oas.v3i1.78141

National Statistics Office. (2021). *Languages in Nepal*. National Planning Commission.

Poudel, P.P. & Costley, T. (2023). Understanding the Impact of Languages and Language Policies on Children's Learning Outcomes in Nepal, accessed on 25 November, 2025 in *Understanding the Impact of Languages and Language Policies on Children's Learning Outcomes in Nepal*. UNICEF Nepal

Rijal, C. P. (2024). Promoting inclusive basic service delivery in the federal context of Nepal: A policy position paper from the experience of Karnali Province. *Prashasan: The Nepalese Journal of Public Administration, 56*(2), 69–87. https://doi.org/10.3126/prashasan.v56i2.75333

Sunuwar, D. K. (2024). *Indigenous language journalism in Nepal: A vital but challenged landscape.* Cultural Survival.

Weinberg, M., & Phyak, P. (2015, July 20). Found in translation. *The Kathmandu Post*. https://kathmandupost.com/opinion/2015/07/20/found-in-translation.

ISSN: 3102-0941 (Print)
Language Commission's Journal (Peer-reviewed)
BHASHALOK
Vol. 5, No.1: 121-128, March, 2026

MOTHER TONGUE INCLUSION IN CURRICULUM AND EXPERIENCES OF LOCAL STAKEHOLDERS

Govinda Prasad Paudel
Undersecretary, Language Commission
paudelg41@gmail.com

(Received on February 8, 2026; Accepted on March 15, 2026)

ABSTRACT

The purpose of this article is to explore the local stakeholders' experiences on local curriculum designing and implementing process at basic level school. For this purpose, interpretive paradigms are applied as research methodology. Research fields and participants were chosen on the basis of purposive sampling from Bhaktapur municipality. The primary and secondary information was collected and information was interpreted through interpretive inquiry as a tool of qualitative approach. This research goes on to argue that Local Curriculum (LC) is constructed as local subject or mother tongue as a subject or means of instruction through the participation of local stakeholders such as head teacher, teacher, and parents as well. In this line, the Government of Nepal has made a policy for preparing and implementing LC in each school accordingly as their local need. In spite of it, a few schools are practicing LC in the classrooms. Thus, there is a gap between policy and practice of LC making and implementing practice in basic level school. Thus, this research explores the actual practice of designing and executing LC at the classroom.

Keywords: *Local Curriculum, Mother Tongue, Local Stakeholder, Curriculum Making*

Introduction

Local curriculum incorporates the local needs, local knowledge and skills as well as mother tongue in curriculum. As discussed by CDC (2010), locality-based curriculum should be brought into action or need to be implemented to meet the different needs and interests of students. To give space for localization in the curriculum, the provision of local need-based studies should be introduced. It gives children opportunities to foster the abilities latent in them in a modified way. Thus, it is necessary to develop the technical and managerial aspect of schools so that they could make and implement LC in the frame of national curriculum (CDC, 2010).

In the reference to localization of education, Taylor (2014) states that schools and local stakeholders are free to make and implement the curriculum as their local context. He further mentions that teachers might teach localized contents by connecting contents mentioned in curriculum to the local environment.

According to the education policy 2019, "The local level will develop, distribute, and implement local subject curricula as national curriculum framework. Legal arrangements will be made for the schools to implement the local curriculum effectively" (MOE, 2019, p. 55). Local curriculum Guideline, 2019 has provisioned process making of local curriculum (Local subject or mother tongue or both): Need Identification, determination of objectives, selection of contents, determination of class-

wise learning outcome, selection of teaching materials, decision on teaching method and process, student evaluation and determination of time.

In this context, the local stakeholders' views and experiences are explored on practice of developing the local curriculum. Additionally, the genuine concerns include: How do curriculum designers design the local curriculum? How do they address the local content, mother tongue in the curriculum? How does local level include the local diversities in local curriculum? These all questions urged to explore new knowledge on the practice of making and implementing local curriculum through this research.

Literature review

Nepal is considered a multilingual country. More than 124 languages are spoken in Nepal (Census, 2078 BS). The work related to mother tongue education in Nepal has started from 2054 BS. So far, the Curriculum Development Centre has published curriculum and textbooks in mother tongue for school level in 33 different languages. Curriculum development is a systematic and planned process. According to National curriculum Framework (CDC, 2020), each local government is free to develop, implement and revise the local curriculum as local subject or mother tongue. Similarly, Curriculum Development Centre has developed the guidelines for local curriculum development in 2019 in order to implement the provision of local curriculum in school. Now, one curriculum of local subject or mother tongue or both is being implemented at class one to eight. At class one to five, five teaching and 160 annual working hours holds for teaching LC. Similarly, four teaching hours and 128 annual working hours are provided for teaching LC as local subject or mother tongue at grade four to eight. Local Curriculum making Guidelines have clearly mentioned the process of local curriculum development and implementation (CDC, 2019). According to this guideline, schools are free to develop and revise the local curriculum as per their needs.

As discussed in the preceding literature review, it seems there is no question to design and implement the local curriculum. But the question may be raised as how the local stakeholders perceive and design the LC by addressing the research gap in the literature reviewed.

Local curriculum: National policies and practice

Constitution of Nepal, article 31, mentions that every Nepali community living in Nepal shall have the right to education in their mother tongue in accordance with the law and to open and operate schools and educational institutions for that purpose (GON, 2015). Moreover, education act has also provisioned to manage the primary education in mother tongue. The National Curriculum Framework (NCF) of 2020 has provided for the teaching of local subjects, mother-tongue subjects, or both within the local curriculum. At class one to five, five teaching and 160 annual working hours holds for teaching LC. Similarly, four teaching hours and 128 annual working hour is provided for teaching LC at grade four to eight (NCF, 2020). Now each local government is free to develop and implement the local curriculum as per their needs. According to this provision, some local levels have implemented mother tongue education as a curriculum content or teaching medium. Almost all local levels have made local curricula as per the local need-based contents. Similarly, the 2082 B.S. report of the Language Commission recommended that at the basic level, local subjects and mother-tongue subjects should be maintained separately, each assigned a full score of 50, allowing both subjects to be taught independently (Language Comission, 2026).

Methodology

Purposefully, for carrying out this study, two schools from Bhaktapur district were selected with different features to explore the existing practice of local curriculum from different perspectives. Then two head teachers, two local subject teachers and two parents were selected. Purposively, participants selected having knowledge about the

local curriculum representing institutional school and community school. Interpretative inquiry was applied as a qualitative approach of research. The information was collected through open ended interview and literature study. Moreover, *Khwopa ko Pahichan,* the local curriculum made by Bhaktapur Municupality was reviewed, which is made for class one to eight. After executing the local government operation act, 2074 BS, Bhaktapur municipality designed the local curriculum and implemented from 2075 BS. Now, *Khwopa ko Pahichan* is being implemented from class one to class eight. Some portion of contents relating *Tamang language and Nepal Bhasa* is also incorporated in the curriculum.

The participants of this research were as follows:

a) Local Subject Teachers: *T1*, *T2*:
b) Head teachers: *H1, H2*
c) Parents : *P1*, *P2*:

Discussion and Result

Curriculum making process: practice

Existing policy of local curriculum directs to each school or local government pertaining to local curriculum making. Regarding the involvement of local stakeholder in curriculum making process, I interacted with the participants. In this context, *H1* shared his experience, explaining that they held numerous discussions with stakeholders and gathered extensive feedbacks and suggestions. They maintained continuous consultations with professors from various universities, carefully considering their opinions and recommendations. Based on these expert inputs, the curriculum was developed and refined.

Similarly, *H2* stated that multiple discussions were conducted with teachers, headteachers, and local intellectuals to identify local needs. By following all required procedures for curriculum development, they finalized the local curriculum and implemented it simultaneously in ninety-two schools, including both institutional and community schools. *H2* further emphasized the importance of preserving the culture of Bhaktapur, noting that people from around the world are interested in learning about its cultural heritage.

In the same vein, *P2* explained that efforts were made to incorporate different aspects of local identity across various units of the curriculum. The curriculum included local history, traditional games, indigenous health practices, local tourism, and other locally relevant content organized under eleven themes. He particularly focused on highlighting and strengthening local identity (Paudel, 2021).

So, as per their views, all subject teachers need to participate in making the local curriculum. In this regard, the local curriculum made by Bhaktapur was reviewed and explored that only fifty-one teachers participated in an interaction program organized by the municipality, whereas ninety-two schools including institutional and community were all together implemented the LC.

From above sharing of the participants, it was revealed that the local curriculum was made in the participation of local stakeholders. It shows that the discussion was launched in a big forum where most of the stakeholders of the locality participated except the students from the local schools. Local curriculum guideline has also focused on local participation and experts in making LC (CDC, 2019).

Participatory Approach in Local Based Curriculum Designing

Curriculum making is a joint effort that demands the participation of stakeholders. The locality-based curriculum seeks the roles of various parties in curriculum making process (Marsh, 1997). So, a number of participants were interacted to explore their involvement in the curriculum-making process. In this regard, *H1*, who actively participated in the entire process of local curriculum development and implementation,

was interviewed (Paudel, 2021). *H1* explained that parents, teachers, politicians, and subject experts were involved in developing the curriculum. Similarly, *H2* stated that, as a headteacher, he actively participated in interaction programs organized by the curriculum development taskforce (Paudel, 2021). He engaged in discussions with other headteachers and teachers regarding the need for a local curriculum, existing policies and practices, and the content dimensions to be included. He emphasized that he was directly involved in drafting the curriculum documents.

In contrast, *T1* presented a different perspective. She reported that she was not directly involved in the curriculum development process and was not informed about opportunities to participate. She became aware of the process only when she was invited to attend an orientation program, which took place during the final stage of curriculum development. *T1* stated that she was not invited to contribute to curriculum development for any basic-level classes. Although she attended one orientation session, she felt that it was insufficient to support effective teaching.

Regarding teacher participation, *T2* explained that he was not involved in the interaction programs organized by the curriculum development taskforce. Nevertheless, he repeatedly provided suggestions to the monitoring committee to improve the curriculum. His recommendations focused on the content areas to be included, advocating for greater emphasis on local content and reduced focus on language-based material.

From the parents' perspective, *P2* described her involvement in the curriculum development process (Paudel, 2021). She mentioned that she was given the opportunity to participate in a curriculum development workshop. During the workshop, she suggested that children in Bhaktapur Municipality should learn about local art, culture, language, games, and temples.

Concerning the overall participation of local stakeholders, *H1* stated that most stakeholders were involved in the curriculum-making process. He emphasized the importance of addressing local culture and community needs within the curriculum. Likewise, *H2* participated throughout the entire development process and encouraged other headteachers to contribute their time and support.

P2 also took part in the interaction program organized by the curriculum development taskforce and expressed satisfaction at being invited. She advocated for a curriculum that prioritized locally relevant content over language-focused material. However, her perspective appears to contrast with the existing policy that promotes basic-level education in the mother tongue.

As the policy was reviewed, it emphasized the right to elementary education in the mother tongue. It is argued that one kind of mother tongue speaking children have difficulty learning in another type of language. Thus, it seems to analyze the multilingual nature of society while making the policy. From my understanding, while making a curriculum in one language, children from another language community are deprived of studying in their mother tongue. In such cases, learning cannot be effective. In such conditions, multilingual teaching method might be applied.

Teacher Management

In school, teachers are the key components for implementing the curriculum. The teachers have a crucial role in the phase of curriculum implementation (Bhusal, 2015). Now, the responsibility for teacher management is under the right of the local level. In this regard, DOE (2009) mentions that the school should manage mother tongue teachers on the basis of the mother tongue taught at school. The school management committee will appoint one teacher who can speak, write and use the mother tongue or the local mother tongue well among the teachers working to teach in the mother tongue in the schools. If the teacher cannot be managed from school, arrangements can be made by

transferring a teacher from another school. If teachers are not managed through this method, the school will demand the necessary financial resources from local bodies.

Pertaining to this issue, a discussion was held with participants. *H1* emphasized the importance of recruiting local personnel as teachers. However, he argued that appointing teachers specifically for local subjects can create an additional administrative and financial burden for institutional schools, as they are required to manage extra teaching staff. Similarly, *H2* asserted that the shortage of qualified local subject teachers can be addressed through systematic teacher training programs. According to him, professional development initiatives can equip existing teachers with the necessary competencies to teach local subjects effectively. In this context, *P1* stated that local governments should manage human resources by recruiting locally educated individuals. Furthermore, he emphasized that if challenges arise in this process, local authorities should take appropriate responsibility to resolve them.

In response to the inquiry, *P2* stated that teachers play a crucial role in the effective implementation of the local curriculum (Paudel, 2021). She emphasized that teachers need to continuously develop their own knowledge and competencies. According to her, the responsibility of teaching the local curriculum does not rest solely with local teachers; subject teachers from other backgrounds can also teach it effectively, provided they receive appropriate training. She further explained that the community represents a rich source of lived experiences and diverse expertise, which schools can utilize by inviting community members to serve as resource persons. Since teacher management falls primarily under the responsibility of school administration, teachers were not further questioned on this issue.

Similarly, *P1* stated that a new generation has entered the teaching profession through an inclusive recruitment system, bringing individuals from diverse castes and regions. In this context, he suggested that teacher training is one of the most effective strategies for managing and supporting teachers. He also emphasized that the local government bears responsibility for addressing such challenges. *P2'*s perspective closely aligns with that of *H2*. She maintained that both local and non-local teachers are capable of teaching the local curriculum. Additionally, she highlighted the supportive role of community resource persons in facilitating classroom instruction (Paudel, 2021).

In this regard, EC (2015) mentions that in the classroom, linguistic and cultural diversity poses a significant challenge for educators. To be able to teach pupils who are studying the language of instruction, teachers need a clear development and learning program. Practitioners agree that when admitted and once immersed, teachers need to undergo training to meet the language needs of migrant children and develop cultural competencies. Again, the government policy has focused on providing education at the elementary level in the mother tongue. The existing education act of Nepal has clearly mentioned that primary education will be available in the mother tongue. Similarly, the Constitution of Nepal has also mentioned the provision of providing education in the mother tongue (GON, 2015). Additionally, SSDP Nepal has clearly set the policy and strategy for providing education in the mother tongue. It mentioned that education should be given in the mother tongue managing the multilingual teachers, providing mother tongue instruction-based training to the teachers, promoting mother tongue-based multilingual learning, etc. (MOE, 2016). Thus, it is necessary to manage the teachers for teaching the local subjects through teacher development as well as training approach. For this, the government at different levels (federals, state, and local levels) and other responsible agencies such as school and community need to play an important role.

Study of Local Curriculum (Khwopa ko Pahichan): From Researcher's perspective

Within the framework of curriculum development, it is a widely accepted norm that curricular documents should be reviewed after five years and undergo substantial revision after ten years. The local curriculum titled *"Khwopa ko Pahichan"* (Identity of Khwopa), formulated by Bhaktapur Municipality, commenced in 2075 B.S. During its inaugural year, curricula for Grades 1 and 6 were developed. In 2076 B.S., the curriculum was expanded to include Grades 2 and 7; in 2077 B.S., Grades 3 and 8 were incorporated; and in 2078 B.S., curricula for Grades 4 and 5 were completed. By the fourth year of its development cycle, the curriculum had been comprehensively implemented across Grades 1 to 8. If measured from the initial year of development (2075 B.S.), seven years have passed since the curriculum's introduction. However, when calculated from 2078 B.S., the year in which full implementation across all grades was achieved—four years have elapsed.

The curriculum addresses the historical origin of Khwopa, the reasons underlying its naming, the diverse clans within the Newar community, and notable local personalities. It further includes contemporary and cultural themes such as cybercrime, the "One School, One Heritage" program, local traditions, spoken language and the Newar script, Tamang script as well as significant heritage sites including temples, viharas (Buddhist monasteries), ponds, and stone water spouts. Moreover, it covers traditional artistic expressions—painting, architecture, and sculpture—together with both agricultural and non-agricultural livelihoods, including the renowned indigenous technique of curd preparation.

Additionally, the curriculum aims to disseminate knowledge related to local medicinal plants and traditional healing systems, selected indigenous games, and environmental awareness essential for fostering and sustaining tourism development.

In 2082 B.S., Bhaktapur Municipality revised the local curriculum for Grades 1-8. The revised curriculum includes a unit for Grades Six to Eight that aims to support students in acquiring basic conversational skills in both the Tamang and Nepal Bhasa languages. To achieve this, teaching and learning activities are conducted in Tamang and Newar languages. Other units continue to cover various local subject matters. Considering the fact that Bagmati Province has already granted official working language status to Nepal Bhasa and the Tamang language, and acknowledging the increasing number of Tamang-speaking students in schools and colleges in Khwopa, the curriculum has incorporated the Tamang language alongside Nepal Bhasa in the fourth unit for Grades 6 to 8. This inclusion aims to enable local students to acquire basic conversational words and sentences in the Tamang language also (Bhaktapur Municipality, 2025). From my perspective, it is essential for local governments to incorporate locally relevant content when developing local curricula. The mother tongue can serve as the medium of instruction to teach these local topics effectively. This approach facilitates students' understanding of local content and enhances the attainment of learning outcomes. To support this, multilingual instructional materials need to be developed, and teachers should be provided multilingual training. During teaching-learning activities, and assessment, employing a mother-tongue-based multilingual approach is considered appropriate.

Conclusion

Through the discussion, it was concluded that local curriculum making is a collaborative process. It is a product of joint effort. But it was not realized that the municipality has addressed the issue of inclusiveness in the curriculum making taskforce. Moreover, it was explored that students are a major source of curriculum making. It seems that the LC is made to meet the needs of a local place. Similarly, it was also realized that curriculum making task force has adopted almost entire process for developing local

curriculum as mentioned by the related policies. It is concluded that all local subject teachers were not included in the curriculum-making process that was also the main source for curriculum development. Teachers are actual curriculum implementers in the classroom. Moreover, it might be good to make local curricula by including the local contents and implement the local curriculum through multilingual instruction.

References

Bhaktapur Municipality. (2019). *Sthaniya Pathyakram:* Khwopa ko Pahichan [Local curriculum: Introduction of Khopa]. Author.

Bhaktapur Municipality. (2025). *Sthaniya Pathyakram:* Khwopa ko Pahichan [Local curriculum: Introduction of Khopa]. Author.

Bhusal, Y.P. (2015). *Teacher's participation in curriculum development* (Doctoral dissertation). Kathmandu University School of Education, Dhulikhel, Nepal.

Budhanilkantha Municipalty. (2020). *Hamro Budhanilkantha: Sthaniya Pathyakram* (Grade 1-8) [Our Budhanilkantha: Local Curriculum]. Author.

Butwal Municipality. (2019). *Hamro Butwal: Sthaniya Pathyakram* (Grade 1 – 8) [Our Butwal: Local Curriculum]. Author.

Curriculum Development Center. (2007). *National curriculum framework*. Author.

Curriculum Development Center. (2010). *Guidelines for developing local curriculum* (in Nepali). Author.

Curriculum Development Center. (2010). *Local curriculum making guideline*. Author.

Curriculum Development Center. (2010). *Local curriculum: Resource and training manual* (in Nepali). Author.

Curriculum Development Center. (2019). *Guidelines for developing and implementation of local curriculum* (in Nepali). Author.

Curriculum Development Center. (2019). *National curriculum framework*. Author.

Curriculum Development Center. (2019). *Pathyakram tatha pathyasamagri Vikash tatha vitarana nirdeshika* [Guidelines for development and distribution of curriculum and reading materials]. Author.

GON. (2015). *Constitution of Nepal*. Author.

Language Comission. (2026). *Matribhasama Shiksha Sambandhi Sifaris*. Author.

Marin Rural Municipality. (2019). *Sthaniya Adhyayan* (Grade 1-5) [Local Studies]. Author.

Marsh, C. J. (Ed.) (1997). *Perspectives: Key concepts for understanding curriculum*. The Falmer Press.

MOE. (2019). *National education policy*. Author.

Nanzhao, Z., &Muzu, Z. (2007). *Educational reform and curriculum change in China: A comparative case study*. International Bureau for Education.

Paudel, G.P. (2021). *Experiences of local stakeholders on local curriculum: An interpretive inquiry*. [Mphil. Thesis, Kathmandu University].

Ross, K. (2000). *The Victoria's school of the future France.* United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Subedi, K.R. (2020). Fostering the local curriculum conceptualizations: Empowerment and decentralization. *Pragyamanch, 32*(16), 52-63.

Sulaiman, F. (2015). Placed based education approach as an innovation of an integrated curriculum. *Englisia, 2*(2), 108-118.

Taba, H. (1962). *Curriculum development: Theory and practice.* Harcourt, Brace and World.

Taylor, P.C. (2014). Contemporary qualitative research: Towards an integral research perspective. In S. K. Abell & N.G. Lederman (Eds.), *Handbook on research on science education* (pp.114-169). Routledge.

Wang, T.C., & Hsieh. (2017). An analysis of school-based curriculum development: The Taiwanese school of Melbourne. *International Journal of Business and General Management, 6*(1), 17-24.

ISSN: 3102-0941 (Print)
Language Commission's Journal (Peer-reviewed)
BHASHALOK
Vol. 5, No.1: 129-135, March, 2026

ROLE OF FATHERHOOD TO BUILD THE LINGUISTIC IDENTITY OF DAUGHTERS IN NEPAL

Sudha Mainali
Associate Professor, Pashupati Multiple Campus, T. U.
mainalisudha@gmail.com

(Received on December 18, 2025; Accepted on March 15, 2026)

ABSTRACT

This study investigates the profound and varied impact of fatherhood practices on the childhood identity formation and language learning paths of daughters in the patriarchal socio-cultural setting of Nepal. It aims to explore the stable academic gap to understand how paternal engagement and socio-cultural milieu enable the daughters' educational and professional development strands. The study applies qualitative research methods underpinning narrative inquiry. The study utilizes Norton's (2013) theory of Investment from Language learning and Identity. The study has selected six English teachers as participants from Kathmandu, Bhaktapur, and Lalitpur. It has used in-depth interviews to gather rich lived experiences and detailed narratives of participants. It attempts to identify the traditional, emotionally distant father and the responsible, actively involved father who champions gender parity. The study reveals a direct correlation between paternal support and his commitment and communication style, and daughters' self-worth. This self-concept fundamentally mediates daughters' language learning practices and their capacity to become strongly educated and professional in the imagined community. The main contribution is that progressive fatherhood can facilitate daughters by providing higher parental economic status, confidence, and challenging social barriers, thereby promoting self-autonomy. The study asserts that perceiving women's linguistic and professional empowerment is a fundamental paradigm shift in the patriarchal context.

Keywords: *Fatherhood, Linguistic identity, Daughters, Language, Investment*

Introduction

Language consists of a crucial linguistic device to play a significant role in setting individual identity and social positioning. Identity creates, builds and establishes itself as a dynamic and socially built milieu emerging through communication shaped by cultural assumptions, power and access to linguistic discourse (Rahaman, 2025). Language learning is not only the process of language acquisition of linguistic competence and performance but also concerned with a site where language learners negotiate voice and agency. Gendered norms affect who speak, when, and how, influencing early linguistic development and shaping educational and professional development in the schooling of male governed society. It supports building self-expression, existence and dignity.

Linguistic identity refers to how people perceive themselves and get recognition among others related to language use, reflecting power dynamics and social hegemony. Family plays a significant role as a primary acculturating agent in shaping early linguistic identity. Fathers could be able to influence daughters through their investment

in everyday interactions, communication styles, education, and career decisions. In this regard, Dillon et al., (2025) asserted that Family experiences assist to comprehend whose voices are valued, shaping daughters' confidence to participate in private and public linguistic spaces.

The notion of fathers' investment supports us in understanding why daughters engage with language despite structural constraints. In this context, Rahman (2025) says that investment in language is an agency to recognize social and symbolic capital. In patriarchal schooling, investment in daughters' language, particularly their linguistic identity, is intertwined with the expectations of the family, social norms, and the legacy of educational participation. Fathers' attitude and support influence daughters' investment in language learning to perform as competent speakers and professionals.

Fatherhood plays a vital role as the gatekeepers of daughters' education, mobility, and autonomy. However, there is a shifting role of fatherhood at present who challenge gender norms and values and then support their daughters. In this context, Abah et al. (2025) said that some fathers practice to avoid the traditional role of fatherhood and invest in cultivating voice of daughters, but some fathers give emphasis to following the language of obedience, silence, and social responsibilities. Such transformations explore and empower through everyday practices, shaping daughters' childhood experiences of self – concept, discourse, and agency. Thus, understanding fatherhood's investment in daughters' linguistic identity encompasses broader gendered disparity in Nepal.

This study aims to explore the relationship between fatherhood and daughters' linguistic discourse amid the lived experiences of six daughters. The study highlights how parental role, especially fatherhood engagement, shapes access to voice, investment in language learning and professional development, obtaining the transformative role of progressive fatherhood in patriarchal societies. By foregrounding the father-daughter relationship from the site of linguistic socialization, the study embodies language, gender, and identity to offer gender parity in career, decision-making, and linguistic discourse.

Purpose of the Study

The purpose of this study is to explore the nuanced role of fatherhood in shaping daughters' linguistic identity and educational trajectories within the patriarchal socio-cultural context of Nepal.

Research Question of Study

1. How do fathers' practices and investment influence the linguistic identity of their daughters?

Literature Review

This research article applied the relevant literature review in three strands: Language, Identity and Gender, Investment in Power Relations, Daughters' Identity, Social Mobility and Professional Identity, and Theoretical framework.

Language, Identity and Gender

Language and identity are inseparable constructs that are socially integrated and performative, reflecting cultural, ideological, and gendered norms. In this term, Beauvoir (1949/2010) said that women's social identities are constructed with women's socially constructed identities to stop their voice. Similarly, Norton (2013) asserted that language learners' identity has been mediated by society, that's why learners invest in recognition and future imagined communities. In addition, Lantolf and Pavlenko (2001) said that language acquisition is co-constructed through cultural practices. More recently, Evans and Jakiela (2025) said that parental investment including fathers' engagement facilitates to set children's linguistic development to create the early foundation for self-expression. Together, the linguistic identity of daughters in patriarchal society is influenced by family practices, sociocultural structures, and opportunities for identity.

Investment in Power Relations

Language investment gets direct connection with power, and social positioning. In this context, Norton (2013) says that that learner's investment in language can help to develop a belief that it will appear as social expertise. Norton and Toohey (2011) declare that investment is concerned with social relations and unequal power structures connected with family, respectively. The theory of Bourdieu (1991) presents that linguistic competence is for privilege and career opportunities. Moreover, Rahaman (2025) illustrates that girls' investment in language for parental encouragement can reinforce gendered expectations of society. So, daughters' investment in language learning emphasizes their personal and professional development along with self-expression.

Daughters' Identity

Daughters' identity construction is entangled with patriarchal schooling that regulates voice, subjectivity, and opportunity. Beauvoir (1949/2010) states that women are considered as the other. Building in this Ahearn (2012) evaluates how linguistic and social identities are constructed within family and community. In this context, daughters' linguistic identity is concerned with investment of fatherhood. Moreover, Gallagher et al. (2025) opines that father involvement can counteract restrictive gender norms, fostering confidence, and professional development through educational engagement on daughters. It shows the role of paternal practices in mediating daughters' ability to navigate socio-cultural and linguistic activities.

Social Mobility and Professional Identity

English functions as a symbolic resource for social mobility, especially for women in male governed society. In this context, language proficiency is linked with identity, and professional opportunities (Cummins, 2000). So, language and communication are embedded with society. Similarly, Norton and Early (2011) discuss that language learning is a process of socialization and a self-empowerment process. Rahman (2025) states that a father's investment in daughters' language learning process leads to the way of gender status. Thus, progressive fatherhood facilitates daughters to assert autonomy and challenge obsolete social practices. On one hand, this study embodies that the language acquisition process is inseparable from identity, and on the other hand, fathers stand as formative assignments to build daughters linguistic identity.

Theoretical framework

The theory analyses how fatherhood practices function as an initial socializing influence on the process of daughters' identity construction. Supportive and positive fathers can invest, generate, and build daughters' identity, fostering a strong confidence, and value of daughters' voices. Such childhood experiences bridge daughter's investment in language learning and professional development that is understood through Norton's theory of investment (2013), concerned with social position, and identity. Overall, investment in linguistic discourse becomes eye opener to lead into the journey of professional development, and a wide range of empowerment in imagined communities.

Methods

This research study includes a qualitative research approach grounded in narrative inquiry. The study adopted an in-depth exploration of participants lived experiences with meaning-making processes. The study applies to Norton's investment (2013), which is conceptualized as a socially situated practice associated with identity, power, and access to symbolic resources.

Participants were purposefully selected to conclude six women English teachers from the public secondary schools across Kathmandu, Bhaktapur, and Lalitpur. Selection criteria attempted paternal influences, ranging from fathers who were emotionally distant and traditionally oriented to those who were actively involved and supportive to facilitate daughters in the pathway of gender equality.

The research followed a narrative approach along with the identification of thematic patterns that assist in illustrating the relationship between fatherhood practices and daughters' linguistic and professional identities.

Results and Discussion

This study explored how fatherhood creates and sets the linguistic identity construction of daughters in Nepal by portraying the lived experiences of women English language teachers. The narratives of participants indicate that fatherhood can play a crucial role in participants' linguistic lives. Fatherhood gets integration with a social institution through which authority encouragement softens subtly rather than overtly. Underlying the narratives of participants is parental linguistic investment towards daughters' competence and performance. In this context, Gurgand et al. (2025) says that paternal engagement in linguistic communication shapes the confidence and career of daughters through their voice. Fathers' investment in daughters' childhood through communication and interaction builds their personal and professional careers. Paternal guidance and encouragement support to questioning and raise voice.

Fathers get more active engagement with sons compared to daughters. Daughters engage in household chores with their mothers and influence their mothers by following maternal norms. Sons speak directly, but daughters speak cautiously. Such kinds of practices in the restricted environment create silence due to interrupted speech, lack of acknowledgement, and differential empowerment. It creates hesitation in their expression, and they are unable to speak confidently. Supportive paternal roles make daughters bold, confident, and enthusiastic in their expression, educational achievement, and profession. It influences linguistic performance and self-positioning as speakers (Gurgand et al., 2025). Thus, drawing on the experiences of participants, daughters encounter school positioning as hesitant or restrained language users.

Similarly, the lived experiences of participants illustrate that communicative fatherhood supports fostering confidence and courage to question the traditional paternal role and social assumptions. Participants who perceived time to engage with fathers were able to ask questions, share their experiences, show curiosity, and present their opinions without fear of reprimand. Fathers of these categories remained far from traditional ideologies. They create an everyday communicative and interactive environment with daughters' voices within family discourse. In this term, Rahaman (2025) asserted that Identity and Language Learning emphasize that such early recognition enables learners to invest in language with confidence and purpose.

The attitude of fathers towards daughters' education further structured participants' linguistic identity in a profound way. Lived experiences of participants showed that fathers' support in daughters' schooling delayed early marriage, invested in education, resisted community pressure, and encouraging to follow paternal role created sustained learning environment for daughters encompassing access to English language education. Here, one participant recalled her father, who openly challenged neighbours who questioned the value of educating girls. In this context, Beauvoir (1949/2010) says that daughters are made by society. So, the language learning milieu is shaped by social validation and familial recognition. Thus, shifting fatherhood could bring a transformative notion to strengthen the language learning capacity of daughters that opens the door to capturing opportunities for personal and professional growth.

In contrast, narratives of participants revealed that the priority of fathers towards sons' education was described as entering school with uncertainty and diminished confidence. Such kinds of daughters kept language learning tasks as secondary and gave priority to household chores by following maternal norms, which affected their early engagement with English. In addition, the English language appeared as a space through which they generated and built confidence and asserted professional identity, along with

intellectual presence. Here, Linguistics and Education (2024) asserted that the latest work in language education showed that marginalized language learners always rework early exclusion by investing in the formal languages of high status profoundly.

The accounts of participants present how fatherhood functioned as a mechanism for either reproducing or disrupting patriarchal norms. Daughters of supportive fathers expressed that their fathers encouraged them to participate in public discussion and enjoy gender parity. Others described strict regulations of behaviour, dress, and speech during adolescence. In this regard, Rahaman (2025) asserts that research on gender and language confirms that parental attitudes play a vital role in shaping how girls learn to navigate gendered boundaries. Analytically, fatherhood appeared as an ideological site where patriarchal assumptions naturalize lasting implications for daughters' linguistic agency.

Significantly, the lived experiences of participants referred to the many restrictions imposed in childhood, identified as oppressive in future life, even in their profession. Participants reinterpreted their childhood silencing as socially produced rather than personally deserved. Here, Beauvoir (1949) said that women are not born, they are made. Thus, language learning is a social phenomenon that can be acquired through the support of family and social norms, where fathers can play a crucial role in building the linguistic discourse of daughters.

The influence of positive investment in fatherhood expanded beyond childhood into married and professional respondents. Daughter raised by supportive fathers presented entering married life with greater confidence in the world of work, mobility, and professional continuity, even in restrictive marital contexts. In addition, supportive fatherhood assists in shaping daughters' ability to sustain voice and professional identity over time. Research indicates that early familial help constantly shapes women's concerns across major life transitions (Linguistics and Education, 2024).

Language always functions as symbolic power including professional competence. It facilitates daughters to claim authority, economic contribution, and respect within marital household chores. Therefore, language is a vehicle to transform social positioning. Likewise, English functioned as a site of identity reconstruction rather than academic attainment. Capturing entire narratives of the participants, this study integrates with the idea that use of professional language appeared as a vehicle for reclaiming voice and building identity. In brief, daughters' professional identities were co-constructed through familial background, and linguistic investment, rather than produced institutional schooling. Hence, fatherhood is a crucial vehicle in shaping daughters' childhood experiences of voice.

Findings

This research study finds fatherhood investment and responsibilities in shaping daughters' childhood experiences and lived stories of voice and silence. The experiences of six participants revealed that their linguistic discourse was shaped concerned with their fathers' investment, engagement, and interaction along with communication. Traditional fathers did not appear supportive, and they were emotionally at distance with their daughters who guided daughters in limitation within family discourse, affecting confidence and performance during formal schooling. In contrast, in this regard, actively engaged and interactive fathers created supportive fatherhood that made daughters' voices meaningful at home, which emphasized opening new avenues encouraging them to raise their questions, share opinions, and use gender inclusive language.

The research highlights the attributes of fatherhood to integrate daughters' capacity to navigate male governed hegemony of society and pursue their professional identities. Supportive fatherhood facilitated daughters' immense mobility decision making autonomy by allowing career growth and professional development. Progressive fatherhood identified appropriate attempts to facilitate learning and growing

environment to daughters. They created problem-solving and leadership skills in the personal and professional life of their daughters. Moreover, the research showed that the shifting identity of fatherhood fostered linguistic and educational empowerment along with their daughters' ability to challenge patriarchal socio-cultural norms and assert agency of real and imagined communities.

Conclusion

This research concludes that fatherhood appeared a foundational landscape of daughters' linguistic identity, social agency and the device of professional empowerment in the context of male governed Nepalese context. Gender supportive fathers promoted and stimulated agency and discourse investing in language acquisition compared to emotionally distanced or traditional fathers. Gender friendly fathers cultivated potential space for their daughters' entire growth and pursue professional growth and learning milieu. The study came in conclusion that the investment of fatherhood creates bond of father-daughter relationship to shape further identities in the entire dimensions of their daughters.

Overall, the research study highlights the benefits of progressive fatherhood to challenge obsolete patriarchal traditions and promote daughters' empowerment. Early fatherhood supports make passports for professional confidence, self-autonomy and agency in language bridged professions. Finally, the study showed that fatherhood supports evoking daughters' voice by generating and establishing long-term implications for linguistic, academic, and social enhancement of daughters. The study also contributes to comprehending the shifting landscape of fatherhood to construct daughters' linguistic identity by providing actionable insights for educators, policy makers, and families focusing on fostering an inclusive linguistic and professional agency to daughters.

References

Abah, M. A., Kelvin, D. E., Oladosu, M. A., Yohanna, N. R., & Rimamsanati, Y. (2025). The role of *parent–child interaction in early language development: A review of the literature*. *Social Science Reports, 9*(2), 55–69. https://doi.org/10.51470/SSR.2025.09.02.55

Ahearn, L. M. (2012). *Living language: An introduction to linguistic anthropology* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* (J. B. Thompson, Ed.; G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Harvard University Press.

Cummins, J. (2000). *Language, power, and pedagogy: Bilingual children in the crossfire*. Multilingual Matters.

De Beauvoir, S. (2010). *The second sex* (C. Borde & S. Chevallier, Trans.). Vintage International. (Original work published 1949)

Dillon, A., Gallagher, K., Saqr, S., & Habak, C. (2025). *Language usage during shared reading: Family communication as implicit plurilingual family language policy.* Frontiers in Communication, 9, Article 1514899. https://doi.org/10.3389/fcomm.2024.1514899

Evans, D. K., & Jakiela, P. (2025). *The role of fathers in promoting early childhood development in low- and middle-income countries: A review of the evidence*. The World Bank Research Observer. Advance online publication. https://doi.org/10.1093/wbro/lkae009

Gallagher, K., Dillon, A., Habak, C., & Saqr, S. (2025). *The affordances and constraints of supporting father-child shared reading in multilingual families*. Languages, 10(3), Article 39. https://doi.org/10.3390/languages10030039

Gurgand, L., Peyre, H., & Ramus, F. (2025). *Gender disparities in parental linguistic engagement and children's language development*. Learning and Individual Differences, 120, Article 102679. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2025.102679

Lantolf, J. P., & Pavlenko, A. (2001*). Second language acquisition and sociocultural theory. In R. B. Kaplan (Ed.),* The Oxford handbook of applied linguistics (pp. 148–162). Oxford University Press.

Linguistics and Education. (2024). Language learning, gender, and education: Agency and affordances across women's life trajectories. *Linguistics and Education, 81*, Article 101309. https://doi.org/10.1016/j.linged.2024.101309

Norton, B. (2013). *Identity and language learning: Extending the conversation* (2nd ed.). Multilingual Matters.

Norton, B., & Early, M. (2011). *Research* identity, narrative inquiry, and language teaching. TESOL *Quarterly, 45(3), 415–439.* https://doi.org/10.5054/tq.2011.261888

Norton, B., & Toohey, K. (2011). *Identity, language learning, and social change.* Language Teaching, 44(4), 412–446. https://doi.org/10.1017/S0261444811000309

Rahman, A. (2025). *Identity, ideology, and capital in EFL learning: A narrative case study.* Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education, 10, Article 13. https://doi.org/10.1186/s40862-024-00315-8

Tran, T., Smith, R., & Lee, H. (2024). *Language learning, gender, and education: Understanding the agency and affordances of refugee-background women with emergent literacy.* Linguistics and Education, 81, Article 101309. https://doi.org/10.1016/j.linged.2024.101309

ISSN: 3102-0941 (Print)
Language Commission's Journal (Peer-reviewed)
BHASHALOK
Vol. 5, No.1: 136-142, March, 2026

CREATIVE BEAUTY OF LANGUAGE IN FOLKSONGS: EXAMPLES FROM THE MAITHILI FOLKSONGS

Vishnu S. Rai, PhD
Emeritus Professor, Tribhuvan University
raivishnu1@gmail.com

(Received on January 22, 2026; Accepted on March 15, 2026)

ABSTRACT

Folksongs function as a mirror of a culture. They vividly describe common people's happiness and sorrow, their desires and dreams, every up and downs of their lives. They mesmerize us by their beauties and charms. Sadly, despite the desperate effort of some true folksong-lovers, folksongs are dying a slow death. There is a false belief that folksongs are inferior to poetry and modern songs which are more creative and beautiful. The present paper tries to show how this belief is false. It starts with a brief introduction of folksong, followed by the discussion of what 'creativity' means in relation to poetry and folksong, and presenting plenty of examples of folksongs which show how creative they are in the use of poetic devices and figures of speech. Finally, it ends with a short discussion of the causes of their gradual disappearance. The examples are taken by the Maithili folksongs.

Keywords: *folksongs, figures of speech, culture, gari, sʌmdaon*

Introduction

Folksong needs no definition. Everybody knows what it is although they may not be able to explain it. Folksongs are found in every community, and are sung on different occasions. In case of the Maithili culture, folksongs and rites of passage are inseparable. Predominantly sung by women, the folksongs of Mithila are woven around calendar of events, rites of the passage, and everyday life situations They are sung at birth known as *'Sohar'*, in wedding ceremony called *'Gari'* and separation such as marriage and/or death called *'Samdaun'*, etc. They are sung on the occasions of different festivals, e.g., *'Chhath'* (Sun-worship), *'Sama-chakewa'* (brother-sister love), *'Jitia'* (for son's safety), etc. They are also sung to celebrate different seasons, e.g., *'Phag'* in Spring, *'Biraha'* in Summer, *'Kajari'* in the rainy season, etc. It might sound surprising to some non-Maithil people but folksongs are also sung with household daily chores, e.g., *'Lagani'* while grinding grain on a stone grinder, *'Ropani'* while planting paddy crops in the field, and so on. In fact, folksongs are so universal in the Maithil community that you may hear them in a quarrel between spouses, or meeting someone to dear to them after a long interval (Rai 2016). Thus, every phase of life is touched by folksongs. It is very sad that such an important phenomenon of Maithil life is gradually disappearing. Folksongs are basically unwritten, and in most cases their writers are unknown. though today folksongs are written and sung. Maithil culture is very rich in folksongs. Examples of all kinds cannot be cited here: only a few examples are given below.

(1) गारी /*gari*/ 'rebuke'

इ बुढा बाबा के पाकल पाकल दाढी

अरे देखै मे पातर आ खाइ तीन थारी
तोहरा से पुछे हम ओ धनुरधारी
एक भाई गोर किए एक भाई कारी
(This old man has white beard
He's thin but eats three plates full
Tell us o great archer [Rama]
Why is that you are black & white is your brother)

***Context**: 'gari' is sung on the occasion of a wedding ceremony at the bride's place. The groom and his company with his relatives and friends sit to have dinner. They start eating and the women folk start singing 'gari' which literally means **abuse**. The song could be very insulting but nobody minds. Actually, the women are requested to sing 'gari', and the groom and his company enjoy them.*

(2) समदाओन */sʌmdaon/* 'a song of separation'

भूली जा हे भौजी तकरार सब ननदी के
चित्त से उतारि द कसूर
गुरुजन परिजन सबके नमन मोरा
चलली अजान देश दूर (चौधरी २०१५)
(O *bhaujee*!* Forget all the fights with your *nanadi***
Don't take my mistakes into your heart
O elders! My last *namaste* to you
I'm going away to an unknown land)
**elder brother's wife* ***husband's younger sister*

Context: *Samdaun is a song of separation. It is sung at the time when the bride takes leave from her parents. She is now leaving her parent's home for good: she doesn't know if she would be able to visit the house again. The song expresses her anguish for the them whom she is leaving behind.*

(3) सामा-चकेवा */sama-cʌkewa/* 'a song and dance on brother-sister's love'

हाँ रे पनकउवा ऽ ऽ ऽ सावन भादो केर उमडल नदिया
भासी गेल भैया के बेडवा रे पनकउवा ऽ ऽ ऽ
हाँ रे पनकउवा ऽ ऽ ऽ मचिया बैसलि मैया मनमने गुनै छै
भैया गेलै बहिनी बुलावे पनकउवा ऽ ऽ ऽ (रेणु १९९५)
(This flooded river of the monsoon time, o *pankauwā*!
My brother's boat was carried away by the current
On a string-bed, Mother might be thinking, o *pankauwā*!
That brother must have gone to meet me ...)

Context: *This is a song sung on the occasion of Sama-chakewa, the birds that symbolizes brother-sister. The sister who is waiting for her brother at her husband's home laments when she hears that her brother's little boat was drowned by the flooded river. The song is addressed to a water-bird: the implication is that the bird would go and tell her mother about the unfortunate accident.*

(4) बिरहा */birʌha/* 'a song of melancholy'

हाँ रे पनकउवा ऽ ऽ ऽ सावन भादो केर उमडल नदिया
भासी गेल भैया के बेडवा रे पनकउवा ऽ ऽ ऽ
हाँ रे पनकउवा ऽ ऽ ऽ मचिया बैसलि मैया मनमने गुनै छै
भैया गेलै बहिनी बुलावे पनकउवा ऽ ऽ ऽ (रेणु १९९५)

(Cuckoo bird cries at midnights to torment me
And the sleep has become my enemy: there is no sleep)

Context: *The song expresses the anguish of a wife whose husband is not home. Spring has come, and the cries of the cuckoo bird at the silence of the midnights do not let her sleep. Everybody, everything has turned out to be her enemy.*

(5) रोपनी /*ropʌni*/ 'planting'

बहे पुरबैया हे ननदी पवनवाँ करे झकझोर
अरे राजा जी करेजवा में दरदिया होवे बडी जोर (चौधरी २०१५)

(O nanadi this gust of the east wind shakes violently
Brings the memory of my beloved that gives me heartache)

Context: *The song is sung at the time of rice planting. The singer laments on the absence of her lover (husband) as the gust of the east wind brings his memory back to her.*

Folksong vs Poetry

Folksong is the oldest form of oral poetry. Therefore, it is not at all surprising that it has got everything that poetry has. In addition, its musicality makes it even more charming and beautiful. Folksong and poetry both are twin-sisters. They both are equally beautiful and charming. What makes them different is their upbringing. Poetry was brought up in an urban setting with more comforts and style. Her upbringing made her more sophisticated, more 'cultured' and 'stylish' (Rai 2015). Folksong was brought up in a rural setting. She is therefore wild. She brings with her the fresh air of the countryside. She is innocent and frank. It would be biasness to say that poetry is more beautiful and charming than folksongs. Folksong exploits all those poetic devices and figures of speech that poetry does.

Creativity and folksong

The beauty of a poem lies mainly in its creativity. Creativity does not mean something entirely new but saying things differently. The same thought and ideas, feeling and emotions are dealt with in such a way by poets that they seem new: nobody had expressed them that way before. Creativity is not in theme but in language: 'poetry is not a special language but it uses language in a special way' (Rai 2020) Creativity can be summarized as follows:

- Looking at things, people, concept from a new angle and expressing them in a novel way
- Use of poetic devices and figures of speech
- Being unusual
- Stretching the language rules

Folksongs like poetry possess all these features as the following examples show.

(6) मोरङ जङ्गल के हिरनीया जटिनियाँ
पाकल बाँस के छौंकिनियाँ जटिनियाँ

(A gazelle from the forest of Morang – my *jatiniyā*
A golden stick of a bamboo branch –my *jatiniyā)*

This song is sung on the occasion of 'Jat-jatin' *Jat*, the hero and *jatin*, the heroine. *Jatin* has a fight with *Jat*, and she leaves for her *naihar*, parents' home in a huff. *Jat*, who can't live without her, goes after her and on his way asks everyone about his *Jatin*, and in doing so he describes his beautiful *Jatin*. Here, *Jatin* is compared with a jungle-gazelle – the implication is that she is as supple and wild as a gazelle, which roams the jungle at its will. The second line compares her with a bamboo branch which is golden in colour. The implication is that she is as slim as a bamboo branch used as a stick, and her skin glows like gold. The comparison is a beautiful example of metaphor. In fact, it is very difficult to translate the exact meaning of छौंकिनिया – 'stick' is just better than

nothing. Further, its rhyme हिरनीया जटिनियाँ and छौंकिनियाँ जटिनियाँ makes it more musical. Further it should also be noted that instead of calling her *Jatin*, *hiran* (gazelle) and *chhaunkin* (stick), which is common, by adding *-yan* to these terms she is called *Jatiniyan*, *hiraniyan* and *chhaunkiniyan* which show more intimacy. What could be more creative than these two lines!

(7) अन्नपानी पैंचा लेल
सिन्दुर सपन भेल
पिया भेल डुमरी के फूल। (सिंह १९९१)
(I borrowed grain (to keep my body and soul together)
*Sindur** became like a dream
And my hubby became *dumari*** flower)
*vermillion which a married Maithil woman put on her forehead
**flower of cluster fig

The setting of this song is that the husband has gone to some unknown land for some time. The wife laments his absence. She can bear with hunger (by borrowing grains sometimes from her neighbours), but his absence is unbearable. Even putting vermillion on her forehead gives her no pleasure because her husband is like cluster fig flower. The pleasant surprise of the beauty of it is in the third line where the husband has been compared with cluster fig flower. Actually, cluster fig has no flower: the flower is within the fruit – if you break the fruit, you could see tiny flowers in there. This is also an example of metaphor with rhyming lines. The implication of the comparison is that her husband (or her husband's sweet memories) is in her heart although she could not see him in the same way as the cluster fig flowers couldn't be seen as they are inside the fruit. In other words, place of love is heart not eyes.

(8) रेशमी पटोर मैया फाडीके फेकाउली ऽ ऽ ऽ
सोनाके गहनवाँ मैया गाममे बँटाउली, आ रे ऽ ऽ ऽ
रु ऽ ऽ ऽ पा के आधा मनके चुर
रगडि कैलक धुर ऽ ऽ ऽ जी ऽ ऽ ऽ (रेणु १९९५)
(Mother tore the silk-sari and threw it away ...
The gold jewellery she gave away
And the 20 kilograms silver anklets
She crushed with her feet to dust ...)

This is a beautiful example of personification and imagery. Koshi river has been personified and addressed as mother. River Koshi has great importance in the Mithila region: it is both a source of happiness and sorrow for the Maithil people. Each year thousands of families suffer because of its flood, but on the other hand it is the major source of irrigation. Koshi thus gives and destroys life, and therefore she is worshipped and referred to as mother. Koshi has been depicted here as angry because she has herself torn her silk-sari and threw it away which creates image of many of its tributary as pieces of clothes. Similarly in her anger she has crushed her 20 kilogram silver anklets into dust which creates the image of the silvery sand along its bank – the sand that it brings with its flood, as soon as the flood subsides there remains just shining sand as far as eyes could see.

(9) बाँधल बछेड रे बथान पर डहके खूँटा खडी डिकरे गाय
बिना रे बयार लहर उठे नदिया में आपहीं हिले रे पटोर
(The cow and its calf are tethered and both are crying
There are waves without wind in the river and so in the sari)

सुनु सुनु सखी सब गावँ के समाज सब सिया धिया चलली जाय
जा जा हे सिया बेटी पिया के बगरिया हे बाबा के नगरिया भेलै है उदास (चौधरी २०१५)
(O my friends and villagers look Sita is departing for good
O Sita go to your husband's home, father's home is desolate)

Both the songs are *Samdaun* sung when a married daughter leaves her parents' home for the first time. They have very skillfully used alliteration that adds to beauty of the lines and depth to their meanings. As she leaves her parents' home, she not only laments the separation of her family members but also the pets, cows and calf who seem to be crying for her. They also reveal the cruel truth of the society in which a woman has to leave her parents' home for good to settle with unknown, strange people in an unknown place (we must not forget that in many cases, the bride doesn't even see her groom before marriage let alone know him – she goes to such an unknown place and home where she doesn't know anybody).

All these examples show how creative are folksongs in terms of using poetic device and looking and describing people, things and concepts in a novel way. Finally, we will see two more examples of creativity – the songs which were created on the spur of the moment as soon as the incident happened: the first refers to domestic violence, and the second to an untimely death and its consequences.

(10) रे ऽ ऽ ऽ मारेला ते मारेला, चुडी किये फोडेला
छौंडा रमचरना रे। गे मइयो ऽ ऽ ऽ
चुडिया वियोगिया कलेजी मे दरदिया
छौंडा रमचरना रे। गे मइयो ऽ ऽ ऽ
(O! You beat me but why did you break my bangles
O boy *Ramcharnā*! O my mother...
The broken bangles make my heart ache
O boy *Ramcharnā* ! O my mother...)

The context is that Ramcharn, the husband beat his wife and in doing so he broke his wife's bangles which were very precious to her. She was so unhappy and angry that she addressed her husband as 'boy' and called him by his name not Ramcharan but Ramcharna which are derogatory. What could be more creative than the fact that the song was created by her after she was beaten. It should also be noticed that by creating the song she has stretched the use of the language, because addressing one's husband as 'boy', and calling him by his name in a derogatory way are socio-linguistically not allowed.

(11) डकुवा रे डकुवा ऽ ऽ ऽ
लुटि लेलक हमरा के रे डकुवा
जकरा खातिर भैंस बेचलिए
उहो नहिं बँचलै रे डकुवा ऽ ऽ ऽ
O robber (doctor)...!
You robbed me O !
For whom I sold my buffalo
He is no more alive, O ...)

The context is that a woman's husband dies while being treated by a doctor. She has sold her buffalo to cover the treatment but the operation is not successful and she loses both, her husband and her buffalo. The beauty of the song is in the first line where she uses the word *डकुवा /dʌkuwa/* 'robber' twice with different meaning. The same word has been very skilfully used to refer to the doctor and also to a robber – the implication is that a robber and a doctor both rob of poor people.

Why are folksongs disappearing?

Folksongs are no less beautiful and charming than poetry and yet people, particularly the educated ones, look down upon folksongs. They think that they are for illiterates, and that they are crude. They ignore folksongs and prefer listening to movie-songs. The children follow their parents. It is very sad but the fact is as the literacy and education is going up, the use of folksongs is going down. It is so because the vernacular of education and the language at home are different from the very beginning of education to children. That is why, we, the so called 'elites' of the society are the major cause of the gradual disappearance of folk traditions.

Related to this cause is the Inferiority complex which we have in relation to other cultures, particularly the Western culture. Rich people and language with more speakers dominate the poor and the languages with less speakers. This is also true with culture of which folksong is a part. Maithili language and folksongs are dominated by Hindi language and Hindi song particularly the Bollywood songs, which in turn is dominated by the Hollywood songs, i.e., English songs. This is the reason why Maithili folksongs such as 'अन्गुरी में डँसले बिया नगिनिया हे ननदी' (*anguri me dansle biya naganiya he nanadi*), and 'अन्नपानी पैंचा लेल सिन्दुर सपन भेल' (*ann pani paincha lel sindur sapan bhel*), and so on are gradually being replaced by such Bollywood Hindi songs as … मुन्नी बदनाम हुई' { (*Munni badnam hui*), and 'शीला की जवानी' (*Sheela ki javaani*).

False modernity is another cause of the disappearance of folksongs. The common popular belief being modern is to wear Western dress and listen to recent Hindi or English songs. We run after this false modernity and foster foreign culture at the cost of our own. We believe that in order to be modern one must be able to speak, and listen to English songs even if we do not understand them. In fact, music and songs are no longer something to be listened to, on the contrary it has become something to be seen on a mobile or a computer screen. We don't listen to music but we watch the actors and actresses dancing or performing the songs. This modernity is killing the importance of music and songs.

Davies (2019) opines that 'Less scope for its use' and 'lack of public awareness about its importance' is an important cause for the disappearance of folksongs which is only partially true because scope for the use of Maithili folksongs is vast as they are used in all seasons, in rites of passage and virtually in every walk of life. Lack of public awareness about its importance is true.

Whether we like or not, we are under the influence of globalization. Modern technology has made the world a small village. Communities, languages and cultures come in contact with each other: Maithili culture is also not untouched by other cultures. People are dazzled by novel things and tend to forget the older ones. We forget that new things are not always good: they lack the gravity of the old things. There are two Mathili proverbs that I would like to quote: (a) 'घर के मुर्गी दाइल बराबर', *easily available things lose their importance*, and 'दूरक ढोल सुहाउन' (राई २०६८ वि.सं.) *drum beating far away sounds melodious*. These are truly applicable to Maithili folksongs, and to Maithil people.

References

Davies, B. (2019). What are the causes of extinctions of folk songs of Nepal? Retrieved from https://www.mvorganizing.org/what-are-the-causes-of-extinction-of-folk-songs-of-nepal

Pathak, D. (2018). *Living and dying: Meanings in Maithili in folklore*. Primus Books.

Rai, V. S. (2015). Poetic devises used in the Maithili folksongs. Paper presented at the 6th International Folklore Congress, Kathmandu.

Rai, V. S. (2016). Folksongs and creativity: Examples from Assamese, Nepali and Maithili languages. Paper presented at the Asom Vidya International Conference and Seminar organized by Department of Modern Indian Languages and Literary Studies & North East India Network for Academic Discourse, Gauhati University, Assam.

Rai, V. S. (2020). Creative writing and teaching of English. Paper presented at the International Conference on Writing, EFLU, Hyderabad, India.

चौधरी, विनय कुमार. (२०१५). *कोशी अंचल के लोक साहित्य का विश्लेषणात्मक अध्ययन* (पी.एच.डी. शोध ग्रन्थ). संदर्भ प्रकाशन।

रेणु, फणीश्वरनाथ. (१९९५). *परती परिकथा*(५औं संस्करण). राजकमल प्रकाशन।

सिंह, गोपाल. (१९९१). सुपौल, बिहार के एक लोक महोत्सव में गायन।